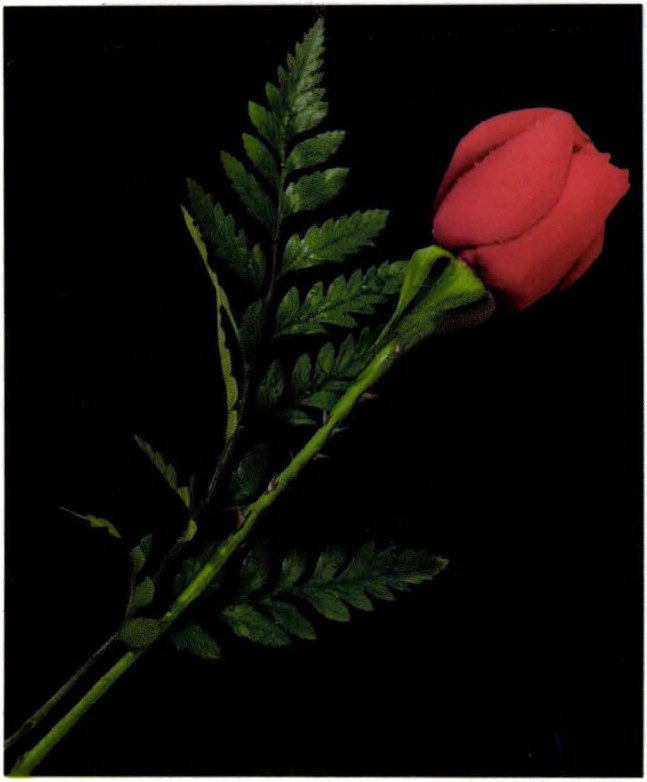
יוסף בן חיים טוילי

השושנה והחוחים

יוסף בן חיים טוילי

השושנה והחוחים

בהשתתפות

חיים בן יוסף טוילי

ערכה והפיקה יעל זיידמן

גל, דן ורועי - הוצאה לאור, ירושלים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

לנכדי

דלית

אריה יוסף

שרון

מלי

אתי

טפת

דודי

אסתר

דניאלה

לניני

גל

דן

רועי

עטרת זקנים בני בנים

ותפארת בנים אבותם

משלי י״ז, ו׳

תוכן העניינים

דרישת שלום רחוקה	7
1. עזה כמוות אהבה	10
2. סבתא סיתי	38
3. יתום אני	60
4. "לא צריך חברים!"	77
5. משחקים ואהבה	96
6. לורה ואסתר	114
7. השושנה והחוחים	138
8. עיר במצור	157
9. "לא משלנו"	174
10. ביקור חוזר בשמעון הצדיק	198
11. "למה עזבת אותי?"	218

מבוא:

דרישת שלום רחוקה

"אבא, שלום, מה שלומך?"

אופן דיבורו הנרגש של חיים עורר בי הפתעה. גם מבעד לשפופרת ובמרחק של עשרות אלפי קילומטרים, אי אפשר היה שלא לשמוע את הסערה שבקולו.

"אבא, יש לי מישהו שרוצה לדבר אתך."

"מישהו? אתי?" מלבד שני בני שבארצות הברית ובני משפחותיהם, וכמה קרובי משפחה רחוקים יותר, אינני מכיר שם איש.

לרגע שררה דממה מעברו השני של הקו, ואז בקע מבעד לשפופרת קולו של אדם זקן, בשפה שזמן רב כל כך לא שמעתי, ואשר עוררה בי גל של זיכרונות:

"עליך השלום, מורי יוסף. אני חייב לשאול אותך שאלה: בנעוריי הכרתי בתימן אדם בשם יוסף טוילי, הנעלה בגברים!"

יוסף טוילי, האדם שעל שמו נקראתי... "הוא היה סבי."

"כמה טוב לשמוע אותך. אני הכרתי אותו בתימן כשהייתי ילד. הוא היה אדם יקר, טוב וחכם. אדם נהדר. כמה טוב שעכשיו, כשאני יוצא מתימן, אני שומע כי האיש שחילץ אותי משם הוא לא אחר מאשר בן-נינו של יוסף טוילי!"

"סיפרו לי עליו לא מעט," אמרתי. דרישת השלום הפאתומית מאבות-אבותיי עוררה בי גל של חום וגעגועים לאדם שלא הכרתי, אך

את שמו אני נושא. רק אז קלטתי מה אמר בהמשך המשפט. "מי אתה?"

"שמי איבן דאוד עובאשי, ואני הגעתי לאמריקה בימים אלה ממש, על ידי בנך - מורי חיים."

חיים? בתימן? עכשיו?

"כן, אבא!" שב חיים ולקח את השפופרת. "אל תשאל מה עבר עלי בשלוש השנים האחרונות כיושב ראש הוועד הבין-לאומי להצלת יהודי תימן."

אם כך, הוועד הבין-לאומי שבני עומד בראשו בארצות הברית חילץ אדם מתימן הסגורה, ששום יהודי אינו יוצא ממנה או נכנס אליה מאז שנת 1962?

חיים לא חיכה לתגובתי: "אני רוצה להגיד לך שאני מרגיש שרק בזכותך נחרטה בלבי האהבה לעם ישראל ולתורתו. ובזכות אהבה זו קיבלתי עלי את התפקיד הקשה של יושב ראש הוועד להצלת יהודי תימן."

"אני שמח לשמוע."

"ועכשיו, אבא, האיש שדיברת אתו עומד להגיע לארץ - ראשון מזה שלושים שנה," המשיך חיים לדבר בהתרגשות. "הוא עומד לפגוש את בנו ראובן, שלא נפגש אתו כבר ארבעים שנה! האם תרצה להיות נוכח בפגישה?"

התלהבותו של חיים דבקה בי. אינני נוטה להתרגש, ומנעורי לא ידעתי בכי של ממש מהו. אך עתה נקשרו דמעות בעפעפיי כשהבנתי את אשר בישר לי בני. האב נשאר בתימן, הבנים יצאו ממנה במבצע "מרבד הקסמים" בשנות החמישים - והנה, בהיותו של האב זקן מאוד, כמעט חירש וכבד ראייה, עומדת המשפחה לשוב ולהתאחד...

"בשמחה, בני," עניתי. "בשמחה אראה כיצד מתאחדים שני הדורות זה עם זה - כשם שקרה לפני שנים ספורות לרחל שכנתנו."

*

מעולם לא הייתי בתימן. יליד הארץ אני; אך חייתי בין כל אותם תימנים שהגיעו ארצה בשנת תרמ"ב בכוחו של פסוק בתנ"ך שהפיח בהם כוח ויצק בהם את היכולת לעזוב את הנוח והמוכר וללכת אל הבלתי-ידוע, ואת תרבותם ושפתם ספגתי אל תוכי. אותה שיחת טלפון, והפגישה המרגשת שבאה בעקבותיה, סחפו אותי אל תוך גל של זיכרונות. דווקא דרישת השלום הזו שקיבלתי מילדותי, הרמת המסך הפתאומית שהניחה לי להציץ, ולו לרגע, לאחור בזמן - גרמה לי להבין כי העולם שבו חייתי, עולמם של התימנים שהגיעו ארצה בסוף המאה שעברה והנאבקים על דרכם כאן, הולך ונעלם.

לא קלים היו חיי כאן. הורים לא היו לי להקל על סבלי בילדותי, מבחינה כלכלית לא ידעתי שפע, ומראם של השוטרים הפשוטים החולפים על פני בדרכם לקריירה מזהירה, צבט את לבי. ובכל זאת, האם תמיד יש לתעד רק את חייהם של אלה החיים באושר ובעושר?

וכך גמלה בלבי ההחלטה לכתוב ספר זה, אשר שמות המשתתפים בו שונו לעתים - אך בעיקרו הוא אמת לאמיתה. וברצוני להקדיש את הספר לשתי בנותי מרים ועשירה ולשני בני חיים ואליעזר, שיבדלו לחיים ארוכים, ומעל לכל - לאשתי אסתר זיכרונה לברכה, השושנה שהאירה את דרכי בין החוחים הרבים שביניהם נאלצתי לפלס אותה.

פרק ראשון:

עזה כמוות אהבה

חיים הרים עיניו אל השמים. מבעד לחריץ הצר שבין שני בתי האבן יכול היה לראות את העננים המתרכזים במערב. עד הערב תישא הרוח בכנפיה את העננים לכאן, והיורה עומד לרדת עוד לפני בוא הלילה. הוא לא דאג מפני דליפה אפשרית: כבר לפני שבועיים הרים את לוחיות הפח שהוכנו מבעוד מועד והניח אותן על הגג כדי לקדם את פני הרעה.

"הרבה כוח יש לך, אה?" חייכה אליו עמה סעדה באותו יום בפה שהשיניים בו הולכות ומתמעטות והושיטה לו זלבייה חריפה עם חילבה. הוא נטל ואכל ואף השיב לה בנשיקת יד ובחיוך של הכרת תודה. נמוכה, פניה מקומטים ועיניה שחורות וחכמות, היתה עמה סעדה מעורבת בכל המתרחש בשכונה. הכול האזינו לה, שכן ניחנה בקסם אישי ובחוש הומור - וחשוב מכך: בחוכמת חיים שנצברה במשך שנים רבות ליד בעלה הרב.

"אני אעזור גם לך," הבטיח.

ואכן, עוד באותו ערב הביא לוחות פח גדולים והניחם גם על גגה של האלמנה הבודדה. אבל זה היה לפני כשבועיים. עתה עמד והביט בביתן של השכנות שממולו. גם הן, כאותה זקנה טובת לב, לא נערכו בכוחות עצמן לקראת החורף. העננים הלכו וקרבו והן, שלוש נשים החיות לבדן, לא הניחו על הגג דבר אשר ימנע מהמים לחדור פנימה ולהציף שטיחים ומזרונים.

היו ימים, זכר חיים, שבהם עדיין לא ידעו אצלם כיצד לקבל את פניו של החורף. היו ימים שבהם הוצף הבית כליל, המזרונים ספוגי המים הועברו ממקום למקום ושטיחים שנרקמו אי-אז בתימן הרחוקה צפו בבית כאילו הם רפסודות קטנות. באותה תקופה היה הוא עדיין ילד קטן וחסר-כוח. בן חמש היה כשהגיע לפה, לא יותר. אבל היום שוב אין הגשם חודר הביתה בחורף. מיטות הברזל יבשות ורק קולן של הטיפות היורדות על גג הפח המאולתר מפריע לבני המשפחה בשנתם.

לפתע נעתקה נשימתו של הצעיר. דלת הבית שממול נפתחה והוא מיהר להשפיל את עיניו. בעודו מביט על הקרקע, ראה זוג רגליים יחפות קרב אליו. היטב הכיר את כפות הרגליים הללו. היו אלה כפות רגליה העדינות והדקות של מרים. הלא היא הילדה שעמה גדל, שכנתו מזה שנים רבות אשר יום אחד, ללא כל התרעה מוקדמת, התעורר והנה היא נערה ולא ילדה. כל גופה של מרים, מלבד אותן בהונות נהדרות, הוסתר מאחורי שמלה חלבית ארוכה שהעניקה הדרת-נסיכות לכל תנועה ותנועה שלה. אט-אט הרים חיים את מבטו והניח לעיניו להיאחז בצמה השחורה והארוכה שראשיתה בעורפה של מרים, המשכה על כתפה הימנית וסופה בלבה של הנערה ובלבו שלו. צמה נהדרת, מפוארת, שגרמה לנער לשאול עצמו עד היכן מגיע אורכו של שערה כאשר היא מתירה את הצמה עם ערב ומסתרקת לפני השינה; צמה שלמראה היתה עמה סעדה מזעיפה פניה ואומרת:

"רק הגיעו לארץ, וכבר הניחו הבנות לקרקוש הצבעוני והמקושט בתכשיטים, שאינו מניח ולו לשערה אחת להציץ מתוכו, ליפול מעל ראשן, ועתה שערותיהן נראות לעין כל. איזו בושה!" והיא עצמה היתה מלטפת את הצונה שעל ראשה - הלא הוא המסתור-לשער של הנשים הנשואות: על השער עצמו היתה מניחה בד פשוט, ומעליו כובע ובד נוסף, דק ושחור, המסתיר חלק מפניה ואת עורפה.

ואילו מרים היתה צוחקת ומניעה את צמתה, עד אשר היה הזעף בורח מפניה של סעדה ואת מקומו היה תופס החיוך.

במשך שנים רבות גדלו חיים ומרים זה לצד זו. יחד הלכו לקנות פיתות בשכונת שיח ג'ארח הסמוכה, יחד עמדו בתור כדי להביא מעט מים לבתיהם בשנות הבצורת הלא-מעטות שפקדו אותם; שנים שבהן

סירבו העננים להמטיר מי ברכה על ירושלים אפילו בט״ו בשבט. בשנים אלה היו חיים ומרים יוצאים עם שחר יחדיו בדרכם לעבודותיהם השונות, היא לשטיפת רצפות בבתיהם של ההונגרים הדתיים והוא לאתרי הבנייה - שכן צעיר ככל שהיה, כוח רב היה במותניו. יחד היו עוברים ליד הברז העירוני, הנעול במפתח כבד, ומניחים ליידו את החפצים המעידים כי כאן מקומם ואיש לא יקדימם: דלי חלוד מעט ופחית זיתים שמורקה עד ברק והוכשרה להבאת המים.

ובהגיע שעות אחר הצהריים, כשהיתה הקריאה, ״מים! מים!״ מהדהדת ברחבי השכונה, היו השניים ממהרים למקומם בתור. חלפו השנים שבהן העיפו אחרים את הפחית והדלי שלהם וניסו להקדימם בתור: כעבור כמה קטטות למדו הכול כי חיים כבר אינו ילד קטן וכי כל המנסה לגזול את תורו או את זה של מרים - יסיים את הקטטה כשהוא חבול וחבוט.

״מים! מים!״ היתה הקריאה שבה ונשנית, ובמהירות היה הרחוב שליד הברז מתמלא יהודים משמעון הצדיק וערבים משיח ג׳ארח - שכן גם בורות המים של הללו, עשירים ככל שהיו בבתיהם הגדולים והמוקפים כרמים ותאנים, נסגרו בשנות בצורת על ידי השלטונות והשימוש בהם נאסר.

וכך היו חיים ומרים עומדים זה לצד זו, מקווים שהפעם לא יהיה מצב-רוחו של הפקיד עכור וכי לא ימהר להכריז, ״עד כאן להיום!״ ויותירם עם דלי ופחית ריקים והבטחה כי ישוב ויבוא מחר. הרי כשהדליים ריקים, הופכות הרחצה והכביסה לחלום רחוק, וכשיש לך בגד אחד ויחיד שאותו אתה יכול ללבוש לעבודה, אין דבר פחות נעים מכך.

והנה היה מגיע תורם, ופקיד העירייה היה ממלא את כליהם בזהירות, מקפיד לבל תישפך ארצה אפילו טיפה. וכשהיו כליהם מתמלאים, והשניים היו הולכים זה לצד זו בזהירות, שומרים אף הם לא לאבד ולו טיפה יקרה אחת, ברור היה לחיים כי מרים יודעת שאיש לא יגזול ממנה את מימיה היקרים כל עוד חברה-למשחקים שהפך לנער שרירי הולך לצדה.

משנפטר אביה, התקין חיים לה ולאחותה שרה נדנדה מאולתרת בין שתי יתדות שנעץ בקרקע, ובפעמים הנדירות שבהן עמד לרשות

השלושה זמן פנוי, היה מנדנד אותן ומאזין לצחוקן הצלול. למעשה היה להן, למרים ולשרה, גם אח בשם שלמה, ומן הדין היה שאותו שלמה הוא שיסדר למענן את הגג בחורף, יגן על תורה של אחותו או יתקין נדנדה לילדות שהחיים הכריחון להתבגר; אלא שאותו שלמה כבר היה טרוד רובו ככולו בהכנות לקראת העקירה למקום אחר, חוסך כסף כדי לעזוב את הארץ מפני אימי המלחמה המתקרבת ובאה.

חיים אף הוא חשש מפני המלחמה, אך לבו לא נתן לו לחסוך כסף לעצמו בלבד. הרי ישנה משפחה הזקוקה לכסף הזה. ובכל זאת ודאי היה עוזב את ירושלים כבר מזמן ועובר לעיר החדשה ההולכת ונבנית סמוך לים, ושמה תל אביב - לולא עולל לו לבו את אשר עולל, וגרם לו להתהפך בלילות על משכבו ולחלום על שכנתו הצעירה והיפה, שרקתה כפלח הרימון ושערה השחור כעדר העזים הגולשות מן הגלעד. הוא אהב את עיניה הכהות שזהרורי אור מסתחררים בהן בעודה צוחקת; את שיניה הלבנות שהניגוד בינן לבין עורה השחום הופך כל חיוך שלה להבזק של אור; את כפות ידיה הדקות, שלא פעם ראה בעיני רוחו כיצד הוא מעטרן בטבעות ובצמידי כסף דקיקים; את קולה הנמוך, שצרידות נעימה שזורה בו. "בוקר טוב," בירכה אותו עתה מריים בקולה הנמוך והנפלא.

והוא, רגיש עדיין לקולו המתחלף, השיב לה בהנהון-ראש בלבד.

"אתה לא הולך לעבוד היום?"

"בבניין שבנחלת שבעה כבר לא צריכים אותי."

"עם שרירים כמו שלך?"

הוא נשא לעברה מבט מופתע. האם שמע התפעלות בקולה? נערות רבות סברו כי גבר יפה הוא ואף הניחו לו לדעת זאת; אך מה לו ולאחרות? מרים היא המעניינת אותו, מרים היא הגורמת לו להתלבש בגנדרנות כערבים שבסביבתו: גלביה ועליה מעיל קצר, תרבוש אדום ומוטה הצידה על ראשו.

"יצטרכו אותי בבניין אחר," השיב בגאווה. "את חיים טוילי תמיד צריכים." באותה תקופה היה מעמדם של הבנאים בכיר בעיני כולם, והתימנים נחשבו לבנאים ולעושי מלאכת האבן הטובים מכולם.

"אני בטוחה שיצטרכו."

האם ליגלגה עליו? ואולי היא מתכוונת לכך ברצינות? צעיר היה ובלתי-מנוסה, ולא ידע עדיין לפענח את צפונותיה של הנערה הנאה.

"בכל אופן, עומד לרדת גשם היום. הביטי בעננים."

ואכן, מכיוון מערב התקבצו עננים אפורים-כהים, מותירים אך מעט טלאי תכלת ביניהם. האויר היה קר ולח, ולא היה ספק שהיורה עומד לרדת.

"את רוצה עזרה?"

"עזרה? במה?" צחקה.

"כמו שסייעתי לסעדה - את יודעת, עם הגג."

"בטח!" אורו עיניה. "ואני לא העזתי לבקש!"

"ממני לא העזת לבקש? ממני, מריומה?"

עכשיו, כשלא היה עליו לחפש אחר המלים אלא לפעול, ידע חיים בדיוק מה לעשות. כמי שעבד באתרי בנייה רבים, הטיב להכיר את המקומות שבהם נמצאים לוחות הפח המועילים כל כך. מבעוד מועד כבר הביאם אל השכונה הצפופה והצבעונית שבה עברו עליו מרבית ילדותו וכל נעוריו. עתה פנה אל מאחורי הבית כדי להציגם בפני הנערה אסירת התודה.

היו ימים שבהם ידעו הוא ומשפחתו רעב נורא כאן. באותה עת היה רואה בעיני הילד שלו כיצד שבים השכנים מעמלם הקשה בבניין ובכבישים מבלי דעת אם מחר עדיין תהיה עבודתם בידם, ולעתים אף ללא המשכורת שהובטחה להם; ואחרים ראה שהסתגרו בבתיהם בהיעדר פרנסה, ותינוקותיהם גוועים ברעב לנגד עיניהם; והיו גם כאלה שהתגברו על גאוותם וביקשו נדבות בשכונות המבוססות של ירושלים, שם התקבלו לעתים קרובות בלעג ובקלס; ושכנים נוספים פנו אל המוסדות לעזרה הדדית שקמו בשכונות העוני, מבקשים לעצמם מעט מזון; ואחרונים, ולא מעטים, היו אלה שפנו אל אנשי המושבה האמריקאית הנוצרים, אשר כינו אותם "בני גד" ונתנו להם אורז, תה, קפה, סוכר ושאר מצרכים יבשים. בין בני משפחתו היו כאלה והיו כאלה, אך כולם סבלו מהרעב, וכבר בהיותו ילד קט למד לאכול את ארוחת הבוקר שלו מאוחר ככל האפשר, למען תיחשב גם כארוחת הצהריים.

לא רק רעב פקד אותם בשכונה הדלה שבה גדל. היו זמנים שבהם פגעו במקום מחלות, שיטפונות, בצורות ויחסי איבה עם השכנים הערבים שבאו מחוץ לשכונת שיח ג'ארח. והיה העוני הנורא, אשר בא לידי ביטוי גם בצפיפות הקשה שבה חיו בתוך הדירות ובקרבתם של הבתים אלה לאלה. בגודלם הקטן של החדרים שבהם הצטופפו הילדים. בבגדיהם הדלים והמעטים עד גיחוך ובהיעדר כל תרופה. הסמטאות הצרות לא היו מרוצפות, ובמקומות מסוימים היו ערימות אשפה או אבנים שהידרדרו. ירוק לא נראה בשכונתו. לא עץ, לא פרח ולא כל כתם צבע אחר - מלבד הכביסה המתוחה מבית לבית.

ובכל זאת, השכונה הקטנה היתה בעיניו כמשפחה אחת, חמה וחובקת, שהחיבה, האכפתיות והחום שלה חשובים מכל רעב ועוני.

אחרי שסיים להביא את הלוחות מיהר להביא את הסולם המאולתר מביתו, השעין אותו על קיר העץ של הבית השכן והחל גורר ומעלה לוחות פח ענקיים. מריים ניסתה לסייע לו בהרמת הראשון, אך הוא ביטל את עזרתה בתנועת-יד:

"את לא צריכה לעזור לי. ביתך הוא כמו ביתי."

והחיוך שעלה על שפתיה לשמע הדברים היה בשבילו הגדול בפרסים.

העננים האפורים כבר היו מעליהם, ואף כי שעת הצהריים התקרבה, שרר בחוץ אור קלוש בלבד.

"קר!" צעקה מריים כלפי מעלה.

"אני תכף גומר!" השיב לה צעקה, בעודו מסדר את הלוחות במהירות מעל הגג כולו. שכן ניסיונו כבר לימד אותו כי לעולם אין לנחש מהיכן תיפתח הרעה. היטב ידע כי התקרה עלולה לדלוף מכל מקום ולכן יש לכסותה מכל כיוון אפשרי. טיפה גדולה וקרה ירדה על עורפו ובישרה לו שטעה כשסבר שרק בשעות הערב המאוחרות ירד היורה. הוא החיש את מעשיו אף יותר. עוד לוח ועוד לוח - והנה הסתיימה העבודה.

"גמרתי," צעק לעברה, ואחר כך ירד כמה שלבים בסולם הרעוע ומיהר לקפוץ על הקרקע.

"אתה קופץ מגבוה!" אמרה מריים. "בוא, הכנתי לך קפה עם הל."

הגשם אמנם שיגר כמה שליחים אל שני הצעירים, אך דומה שחיכה עד שיסיים חיים את מלאכתו. עתה, משחיכה חיים לקפה המובטח, החל לרדת במרץ. טיפות גדולות וכבדות הבריחו את שני הצעירים אל צריף העץ שבו התגוררו האם, הנערה והאחות.

"קפה עם הל, חם וחזק במיוחד," הגישה לו מרים את המשקה מפיח-הכוח בביתה היבש, והשניים ישבו זה בצד זו על אחד משלושת המזרונים שבחדר, לגמו מהמשקה, האזינו לקולן המרגיע של הטיפות המתופפות על הגג והניחו לזרועותיהם לגעת זו בזו בגניבה, כמו באקראי. הוא ידע היכן נמצאות אמה ואחותה של מרים: האם והאחות שרה עובדות שתיהן כעוזרות בית בשכונת אבן ישראל: השכונה שנבנתה כשלושים שנה קודם לכן על הדרך מיפו לירושלים, כללה שורות-שורות של בתים סביב חצר ובה בור מים. במרבית הדירות היו שני חדרים, ולפניהן - חצרות קטנטנות אשר שימשו לבישול ולאכילה. גם מרתף היה לתושבי השכונה האמידים. בתי השכונה יכלו להיות מעוררי קנאה, אלמלא גם אליהם חדרו מי הגשמים בחורף, ממש כלבתים בשמעון הצדיק.

"שלמה נוסע לדרום אמריקה," אמרה הנערה, אספה בתנועה חיננית את שמלתה הארוכה סביב גופה והניחה לצמתה הארוכה ליפול על כתפה.

"גם אני פוחד מהגיוס," סתם ולא פירש.

"אחמם את הבית," אמרה מרים וביקשה לקום.

"את לא צריכה," השיב חיים. חם היה לו בקרבתה, חם ונעים. וכששבה מרים וישבה לידו, נשענת-ואינה-נשענת על כתפו, ידע העלם בפעם הראשונה כי כן; גם לה טוב במחיצתו. בעדינות ובאומץ נטל את ידה דקת האצבעות. היא לא מיחתה ולא סילקה את היד. חיים כופף אצבע ועוד אצבע, מביט בכף היד העירומה מטבעות ומניח לדמיונו להפליג הלאה.

"אני צריכה לסדר את הבית," אמרה מרים פתאום, וקולה כמעט אינו נשמע.

"אני אוהב אותך," לחש כאילו דבריה לא הגיעו כלל אל אוזניו.

באותו יום נותר ביתה של מרים לא-מסודר עד רדת הערב.

*

"להתחתן?" אמר אביו של חיים, יוסף. "אילו החתונה היתה עניין קל, היתה החופה נערכת מדי לילה. האם אינך צעיר - "

"זה הגיל הנכון," התערבה ברכה, האם. "הוא כבר בן שבע עשרה. בתימן היינו אומרים: ריחיים לצוארה של בת השמונה - כלומר, בת השמונה כשירה לנישואין."

"ובת כמה השכנה שכאן?" שאל אבא, אף כי הכיר היטב את השכנה עוד מהיותה פעוטה משובבת-לב.

"שש עשרה," לחש חיים.

"הם באו מחלב שבסוריה," אמרה אמו, וחיים לא ידע האם ציינה זאת לזכותם או לחובתם של השכנים.

"אני אדבר עם סיתי," פסק האב לחיוב, וחיים נשם לרווחה.

יצחק, אביה של מרים, כבר הלך לעולמו, ואילו האח שלמה עזב את הארץ באותם ימים ממש. נותרה אפוא רק האם אסתר, המכונה בפי כל סיתי, לשוחח עמה.

"נעשה את החתונה הכי גדולה שביכולתנו לערוך," הבטיחה אמא, וחיים חייך אליה בחיבה.

לא עבר שבוע, ועמה סעדה כבר חייכה אל חיים בפיה הריק למחצה: "נהיית גבר, אה? אצלנו בצנעה, היו שתי משפחות מאושרות. במשפחה אחת נולדו שבעה בנים בלבד, ואילו בשנייה - רק שבע בנות - - "

דומה שפניו של חיים אדמו, מפני שסעדה הפסיקה את הסיפור שרצתה לספר ואמרה: "אינך צריך להסמיק, יא עיני. אני רואה את אהבתכם ופורחת בעצמי. איני יכולה שלא להיזכר בימים היפים בצנעא, כשבעלי חיזר אחריי," והיא נאנחה. "יחיא, יחיא, למה הלכת ברעב הגדול?"

הרעב הגדול פגע בעמה סעדה ובחבריה בדרכם המפרכת לארץ ישראל, אך לא עזבם גם בירושלים: בטן נפוחה לשון לבנה מהיעדר

נוזלים, גוף שאינו יכול לעמוד בפני שפעת, ילדים וקשישים המשיבים נשמתם לבורא. כך הלך גם יחיא לעולמו: הוא לא היה צעיר כשפתח במסע, וגופו לא עמד בתלאות הרבות.

לאחר רגע של שתיקה התעשתה הזקנה הטובה והוסיפה: "אעשה לכבוד החתונה את המעמול החלבי הכי טעים שהיה אי פעם, עם אגוזים, שקדים וקינמון. והשמחה אצליך בחתונה תהיה הגדולה בשמחות!"

עתה החלו ההכנות לקראת החתונה: בגדים לבנים נתפרו למען חיים, יין שרף נרקח, אגוזים ואפונים נקנו, נגנים הוזמנו ורומיה השכנה התחייבה לאפות את מיני הלחם הדרושים לכל הסעודות, ובהם הצלוף - מעין רקיק - והלחוח - פיתה רכה ומחוררת הנאכלת עם המרק. כשבוע שלפני החתונה באו הקרואים אל חיים, אמרו "הלילות", שתו קפה שחור ורקדו סביבו. מכאן והלאה החלה מהומה של טקסים, לרבות תספורת חגיגית ומריחת החינה על ידיו ואחורי רגליו של החתן. הגיע יום החתונה עצמו. ומרים קושטה ואופרה, תכשיטים חגיגיים הונחו על התספורת המפוארת שלראשה וחינה העניקה צבע חגיגי לידיה ולגב רגליה. חיים הגיע אל הכלה והמתין עד שתצא היא אל מקום השמחה. היא הלכה מכוסה כולה, אריג דק על פניה, למען תהיה רואה-ואינה-נראית. אחריה יצא הוא-עצמו בעקבותיה. ואז באו "שבע הברכות", ה"ייחוד" שבו ישב לצדה בחדרו-שלו אשר קושט ובדים רקומים הושמו על קירותיו, והסעודה והשמחה שאמורה היתה להימשך עד אור הבוקר.

זוהרת היתה הכלה; יפה כפי שלא היתה מעולם, והחינה שעל ידיה מוסיפה לה נופך של חן ממש ככל אותם תכשיטים שאצרה אמה במקום לא-נודע ועתה ענדה אותם בדחילו ורחימו על בתה הצעירה. כה כבד היה משאם של התכשיטים, שהכלה המקושטת התקשתה לזוז ממקומה. משהרים חיים את הצעיף מעל פניה, ראה כי הסומק בלחייה של מרים לא מאיפור נבע, וכמוהו הברק שבעיניה הכהות. נרגשת, מאושרת וחוששת היתה, ממש כמוהו. השירים הושרו בכל הלב, ארוכים, מסולסלים, חגיגיים ומאחלים לזוג הצעיר הרבה אושר בדרך המשותפת שבחרו להתחיל זה לצד זו. וכך שרו:

"והללויה!

קול ששון וקול שמחה,
קול חתן וקול כלה.
קראו ידידים ועלזו בחתונה
כי כן ישמיעכם האל חמישה קולות בעלותכם ציונה
וראיתם, ושש לבכם, ועצמותיכם כדשא תפרחנה,
והללויה!"

וגם אם החגיגה שאחרי החתונה לא היתה מפוארת כשל העשירים בירושלים, הרי שתשומת לב רבה הושקעה בה. השכנות הביאו ממיטב מאכליהן ואף סייעו בקישוטו של הבית הקטן והדל עד כי נראה מפואר מכל אולם שמחות שבעיר הגדולה.

לפתע, אל לב-לבה של השמחה החמה, התפרץ פנימה משה ובפיו קריאה שצערה את החליל בדרכו אל פיו של המנגן, השמיטה את הדוקה - עוגת הדבש - בדרכה אל פי-הסועדים ועצרה את רגליהם של המחוללים:

"התורכים באים!"

לרגע נשאר חיים על עומדו, מסרב לקלוט את שנזרק לחלל האויר. הרי רק עכשיו זכה סוף סוף במרים, שעליה חלם זמן רב כל-כך, ועתה - - כל שכניו וחבריו בני גילו - יוסף, שמעון, אברהם והאחרים - פנו לעבר היציאה.

"לך!" לחשה מרים. "לך!"

עדיין היסס. כיצד יוכל לעזוב את האשה היפה המצפה לו עכשיו, כשכבר ענד את הטבעת לאצבעה?

"לך!" שבה ודחקה בו. "הם יקחו אותך אתם, ומה ישאר לנו?"

ברגע הבא כבר היה ברחוב הצר - כל כך צר, שעגלה עם סוס אינה יכולה לעבור בו - משתחל בין מעברי הבתים, מחפש מקום מחבוא שיצילהו מפני החיפוש התורכי הנוכחי. בזיכרונו עלו דבריו של שלמה כהן, אחיה של מרים; דברים קשים, בוטים וחד-משמעיים:

"אני לא אתן לבני-זונות האלה לגייס אותי!" נהג לומר. "בשבילם אני לא מוכן למות!" וכשגמר לדבר ארז את מטלטליו ונסע לארגנטינה. הסיפורים שהגיעו לארץ על התנאים הנוראים שמהם סבל החייל התורכי - הרעב, עבודת הפרך, השחיתות שפשתה בשורות הצבא, חוסר הידיעה מתי יגיע הקץ לכל זה - והנה שלמה בטוח מפני

הגיוס ואילו הוא, חיים, נאלץ לקטוע את יום השמחה הגדול ביותר שלו, ולהימלט מפני הכובש המבקש להשתמש בו כבשר תותחים. לא; גמר חיים אומר בלבו. גם הוא לא יניח לתורכים להופכו לצעצוע בידם.

ליד ביתו של דוד היתה תעלה קטנה. חיים היטיב להכיר את התעלה, כשם שהכיר כל אבן וסדק בשכונה. בחסות הקיר גלש אל תוכה, ובגדי החתן היפים שלו איבדו מצחותם.

"גם אתה בחרת להיות פה?" הבזיק לעיניו חיוכו של חברו עזרא, המתפרנס מחלוקת עיתונים עם שחר. "נקווה שלא יבוא מישהו שלישי."

"ובמיוחד שאותו מישהו שלישי לא יהיה תורכי..." נאנח חיים.

ובאותו לילה, ליל הכלולות של חיים, נתפס חברו שמעון וגויס בכוח לצבא התורכי. כשפנו התורכים והלכו, גוררים עמם את הדג הרזה שהעלו בחכתם, ידע חיים דבר אחד: פה, בשכונה הקטנה והצפופה כל כך, אל לו ולאשתו הטרייה להישאר.

*

בשוק שליד ביתם החדש עמדה מרים ובחרה כמה עגבניות, תפוחים ושעועית.

"תקני מה שאת רק רוצה," היה חיים אומר לה ביוצאו לעבודתו החדשה-ישנה. "אני אדאג שיהיה לך הכסף הדרוש."

ומרים, שגלי הבחילה שתקפו אותה כשהם מלווים בחולשה ובסחרחורת, אילצוה לשכב במשך שעות רבות על המזרון בדירתם הקטנטנה, קנתה לעצמה מעט פירות וירקות - שכן, כך אמרו אמא, סבתא ובוודאי גם אמותיהן וסבותיהן, אין כמוהם יפים לבריאותו של הילד המתהווה בקרבה.

בגינה הקטנטנה שליד ביתה, אשר בה גדלו צמחי תבלין כנענע וחילבה, הניחה מרים לרגע לגופה להתרפות על הנדנדה שבנה חיים

למענם גם כאן - שכן זה מה שעשה הבעל הצעיר למען אשתו הנערה כמתנת חתונה קטנה בשכונת כרם התימנים שבתל-אביב.

"אתם ילדים, ממש ילדים!" ציינה השכנה מרתה בעברית הייקית שבפיה, ופניה אומרות השתאות וסלידה חריפות אף מאלה שביטאה בדרך כלל, בעודה ממהרת מדי יום לעבודתה ושוב הביתה ואינה מותירה ספק בקשר לרגשותיה כלפי השכונה שבה נאלצה לגור. "נדנדה לבעל ולאשה?"

ובעוד מרים נחה לה מעט על הנדנדה, יודעת שתאלץ בעוד רגע לקום ממנה, עם גל הבחילה הבא - הניח חיים גם כאן לגופו להשחים בשמש; אלא שהשמש התל אביבית, עזה וישירה היתה מהשמש הירושלמית. ואבני הבניין שעמן עבד, בוהקות וחדשות היו, ונטולות הדרת הגיל שבאבן הירושלמית שעמה עבד קודם לכן - כולן תוצרו של בית חרושת כלשהו, ללא חותמתו של הסתת-האמן. גם מהשכונה שבה התגוררו השניים, כרם התימנים, נעדר החן שאפף את השכונה שבה גדלו זה לצד זו. הצפיפות בירושלים דמתה בעיניו לחיבוק חם; ואילו פה, נדמה היה לו שפרטיותו נלקחת ממנו ועין זרה מקשיבה לקולות העולים מהקן החם שלו. מלבד זאת, על אף הידידות שבה הסתכלו השכנות המבוגרות על מרים, התלוננה הנערה בפניו לא פעם כי חסרות לה חברותיה משמעון הצדיק. "אני זרה פה," אמרה. "שבשכונה שלנו, גדלתי בבתיהם של האחרים ממש כמו בביתי שלי, ואילו כאן, גם כשאני נכנסת לבית אחר, אני כאורחת ולא כבת בית."

ואם לא די בכל אלה, הגיע המתח הנורא מירושלים גם לכאן. האיבה הצומחת כנחש המרים ראשו מהסלעים בשדה בין המדינות באירופה לא הותירה מקום לספק: במהרה תפרוץ שם מלחמה. וכיצד תשפיע אותה התנגשות חזיתית על העיר העברית הזו, שרבים מהנמצאים בה נתמכים על ידי קרובים מהגולה או השאירו אחריהם השקעות בגרמניה, רוסיה או פולין?

לבנה אחר לבנה הניח חיים בבתים הקמים והולכים מחוץ לגבולותיה של יפו; אך אין דומה הלבנה החדשה לאבן המסותתת שבה בנה את ירושלים עירו. זר היה כאן. הפועלים שעבד עמם לא משלו היו. כמחציתם באו מתימן, ואחרים היו ערבים או עולים חדשים שזה עתה הגיעו מארצות מזרח אירופה. והבתים באותה שכונה בשם

"אחוזת בית" - בתיהם של אנשים עשירים היו: מרווחים, פרטיים, מרוחקים זה מזה כדוגמת הבתים באירופה. ואולם, מה אכפת לו כל אלה? מה לו ולשמש הקופחת, להיעדר החברים ולעבודה הקשה - כאשר עם ערב, כששב הוא הביתה, מחכה לו בבית חיוכה החם, הנהדר, של מרים אהובתו? רק אליה כמה בעודו נוטל חלק בהקמת הבתים שעל יד החוף; על הרגע שבו יכנס הביתה והיא תאיר אליו פנים ותמהר אל פינת הבישול הקטנטנה שמחוץ לדירה כדי להשיב את נפשו סמנה (חמאה מבושלת) מרוחה על קלוב (לחם אפוי בכלי ולא בתנור), ובתה החזק הקרוי גישר.

שכן חיים ומרים, גם אם העולם שמסביב נראה להם זר ומנוכר, בנו לעצמם בועה משלהם; בועה של אושר ואהבה, אשר מדי יום דומה שהתעצמה וגדלה ממש כבטנה העולה והולכת של מרים. לא קלים היו החיים מסביב. האוכל היה מצומצם והבית שבו גרו - דל, חלונותיו סדוקים ומרצפותיו עקומות; אבל הרגש שפרח בין הנער והנערה שבחרו לצעוד שכם אל שכם בדרכם הנפתלת של החיים, הפך את הבית לארמון. עד כמה אהב להניח את ראשו על הבטן שחיים חדשים נרקמים בתוכה ולחוש כיצד היא נעה לכאן ולשם בכוחה של ישות חדשה ההולכת ונוצרת, בעוד ידיה של מרים עוברות בשערותיו השחורות, בזקנו ובפאותיו ופיה לוחש:

"אתה יפה, חיים, כל כך יפה!"

העוני שידעו איום היה - אולם חיים, על אף גילו הצעיר, כבר עבר ימים קשים מאלה בהרבה. עדיין לא שכח את הרעב הנורא שידעו בהיותו ילד, וכיצד אטם את לבו הכולל הספרדי בירושלים, שנהנה מכספי "החלוקה", למראה הילדים התימניים שבטניהם תפוחות ועיניהם מתחננות. רק האל יודע מה היה עולה בגורלו לולא העזרה שקיבלו התימנים מהרב פרומקין, עורך כתב העת "חבצלת", ומאנשי המושבה האמריקאית. הללו, שהאמינו כי הנבואה של שיבת ישראל לארצו עומדת להתגשם, נמשכו אל התימנים הבקיאים בתורה ובעלי המראה השונה משל שאר היהודים: שערם, עיניהם ועורם כהים, והם מגדלים פאות ומתלבשים כערבים. "בני גד", כינו אותם האמריקאים, שכן זקני העדה התימנית סיפרו להם כי הם בני שבט גד, אשר הורשה להתיישב בעבר הירדן המזרחי ונדדו הלאה, עד תימן. עוד סיפרו כי לא

חזרו לישראל עם שיבת ציון, ומכאן מנהגיהם השונים משל שאר היהודים.

האמריקאים סייעו לתימנים למצוא לעצמם מקומות מגורים נאותים, הזעיקו רופאים שיטפלו בדיזנטריה, בקדחת ובטיפוס ונעזרו באישה יהודיה שקנתה למענם בשר כשר והכינה מרק מזין יחד עם ירקות ואורז. פעם ביום חולק המרק לכולם, והילדים - וחיים ביניהם - קיבלו גם חלב. החרדים תושבי ירושלים לא ראו את הסיע בעין יפה. הם טענו כי המזון, שניתן להם בידי נוצרים, אינו כשר. היטב זכר חיים את הלבטים בקרב אנשי העדה האם להמשיך לקבל את הסיוע. לבסוף פתרו האמריקאים את הבעיה בכך שהמירו חלק מהמזון שקיבלו התימנים בכסף. מעתה היתה אמו של חיים, ברכה, מביאה הביתה כמה מעות מדי שבוע, וקונה בהן את המצרכים הדרושים. ישנם בשמעון הצדיק כאלה המקבלים את הסיוע עד היום; אך מרבית התימנים בישרו לאמריקאים במוקדם או במאוחר כי מצאו עבודה וכי אין הם זקוקים עוד לעזרה. באותה העת לא ידע חיים עד כמה חריגה פעולה זו של בקשה לחדול מהסיוע בקרב היהודים היושבים בירושלים.

*

בשעה שלוש לפנות בוקר נגעה יד עדינה בכתפו של חיים והשיבה אותו באחת מעולם החלומות אל המזרון הקטן שעל הרצפה העקומה שעליה מצוירים ריבועים צבעוניים ועגולי-פינות. מרים ישבה על המזרון, שטופת זיעה כולה. היא לא אמרה דבר והוא לא נזקק לשאלות. בן-רגע התיישב לידה והצמיד את גופה לזה שלו.

"עכשיו זה בסדר," לחשה. "אבל קודם זה היה נורא. לפיתה כזאת של כאב שכמוה לא הרגשתי אף פעם."

"שאקרא לשכנות?"

"עדיין לא."

"שאכין לך תה?"

היא ניענעה בראשה לשלילה והוא הוסיף לשהות לידה ולחבק אותה. כך ישבו להם זמן רב - נער שאפילו שמונה עשרה לא מלאו לו וילדה יפת שיער שמבטה חרד. מדי פעם התעוות גופה בכאב, ואחר כך שב והתרפה. כשהיה גל הכאב תוקף אותה, היתה מרים נושכת את שפתיה בכוח ולבו של חיים היה מתכווץ בכאב של הזדהות. אחר כך היתה מרים מנסה לשלוח חיוך אל בעלה-אהובה, כאילו כדי לעודדו. והוא כרך את ידו סביבה כל העת, אומר ללא מלים: אני כאן, מריומה, ואני אתך; ובלבו תפילה בלתי נשמעת לאלוהים, שיסייע לצעירה המתייסרת: "שיר למעלות, אשא עיני אל ההרים, מאין יבוא עזרי!"

השחור שמחוץ לחלון פינה את מקומו לאפור, ואחר כך לתכלת המוכתם על ידי עננים שצבעם ורוד עז. עוד רגע וכבר שלחה השמש התל-אביבית החמה קרניים ראשונות אל העולם ומרים לחשה:

"תקרא להן..."

אל תוך השכונה העמלנית, שגברים לא-מעטים כבר נראו ברחובותיה כשהם חשים לתפילה או לעבודה, התפרץ חיים, חיוור וחרד, ופנה לקרוא לשכנות שבשמותיהן נקבה מרים: רחל, הדסה, רומיה.

נבוך מעט אך מונע בידי הבהלה שעוררו בו פניה המתעווים בכאב של אשתו, דפק חיים על דלת ביתה של הדסה. הוא לא נזקק למלים. האשה המבוגרת, רחבת הגוף וטובת המבט, הבינה מיד מה קורה כשראתה מיהו הדופק על דלתה בשעה זו של הבוקר.

"יופי!" קראה. "ידעתי שזה צריך לבוא כל רגע. אל תדאג. אני כבר אקרא להן, אני כבר אטפל בכל העניין. צריך להרתיח מים, צריך להביא מגבות. אבל אתה, חיים, אתה לא צריך להיות כאן. אתה צריך להתפלל וללכת לעבודה, כרגיל. אנחנו כבר נדאג לכול!"

למראה הנער המוסיף לעמוד מולה, רגלו האחת מתופפת באי-שקט על אדמת הכורכר המהודקת שליד ביתה, חצה חיוך את הקמטים שבפניה:

"לך, לך," אמרה. "רק תפריע לנו עכשיו. לך, וכשתחזור הביתה עם ערב, בעזרת השם, כבר תחבק מריומה הקטנה שלך תינוק או תינוקת."

לבו של חיים נשאר עם אשתו הסובלת. בעיני רוחו ראה את עוויתות הכאב הקורעות את גופה ומוחקות את חיוכה; אך הוא הלך לאתר הבנייה שבו עבד באותה עת, הניח על כתפיו את הקרש העשוי בצורת קרס הפוך שנועד לסחיבת לבנים ושם עליו ארבע-עשרה לבנים. אחר כך החל עולה על גבי הקרשים המלוכסנים שפנלים בשוליהם, המונחים עתה במקום שבו יהיו מאוחר יותר המדרגות.

"תביט בו, תביט בו!" צעק שמיל הקבלן לעבר פועל חיוור שהצטרף אליהם באותו יום. "תראה כמה הרבה הוא שם. איך אתה רוצה שאני אחזיק אותך אצלי ככה?"

הפועל החיוור דישדש במקומו באי-נוחות ולא השיב דבר.

"אם לא תשים היום כמות סבירה של לבנים - אתה עף מפה מחר!" הבטיח הקבלן. חיים הביט בפועל החדש. נער היה, וניכר היה כי אינו מורגל בסחיבת לבנים. שמונה לבנים בלבד ניסה להעלות למעלה, וגם בכך התקשה.

"אל תדאג, אני אעזור לך!" הבטיח חיים לצעיר. "יחד אתי, תעשה בערב לפחות כמו כולם, אם לא יותר."

כשנטה היום לערוב ושמיל הקבלן בא לתת לכל פועל את שכרו, טפח האיש הגבוה והכחוש על שכמו של חיים, נתן לו את סכום הכסף הרגיל ואמר:

"אמרו לי שהיום עבדת כמו שני פועלים לפחות!"

ככל שקרב חיים אל הבית שבכרם התימנים, הלך לבו ושקע בקרבו. זיכרונות על לידות אחרות שהסתיימו באסונות עטו עליו כצלליהם של הבתים והאנשים ההולכים ומתארכים, הולכים ומתכהים עם שקיעתה של החמה. מעולם לא נכח בלידה, כמובן; אך בשמעון הצדיק רבות היו הלידות שהסתיימו בתינוק צמוק וחסר רוח חיים או אף במותה של האם.

"אל נא רפא נא לה; אל נא רפא נא לה; אל נא רפא נא לה!" לחש חיים.

ואולם פניה של השכנה רומיה, שהיתה הראשונה לראותו, אורו לקראתו. והוא ידע כי הלידה של מרים הסתיימה בהצלחה.

"בן זכר!" שמחה רומיה להיות הראשונה המבשרת לו את הבשורה. "תינוק יפהפה וגדול! הילד הזה יביא זכר להוריו!"

וכשנכנס הביתה ראה על המזרון את אשתו, חיוורת ועייפה, ולצדה יצור פעוט ומקומט, וידע כי חיים ומרים טוילי הפכו מזוג צעיר למשפחה של ממש.

שמונה ימים אחר כך נערכה בכרם חגיגת ברית המילה. יום קודם לכן הגיע המוהל סאלח ירימי לביתם ובדק אם התינוק אינו חיוור מדי או אדום מדי, אם הטבור נפל והגליד, באיזו עוצמה לופת התינוק את אצבעו של המוהל והאם עיניו בריאות.

"ברוך השם הכול בסדר," הודיע להורים המודאגים. "מחר יוכל התינוק לבוא בבריתו של אברהם אבינו."

אורחיהם של חיים ומרים עתידים היו להביא יחד עמם את הג'עלה, את היין ואת הארוחה המוכנה, ולכן לא היה צורך להזמין איש. מי שרוצה - מוזמן. רק את מורי עוזרי יצא חיים להזמין בכוחות עצמו, ואילו השכנים באו ללא הזמנה, כמקובל. חיים הוסיף לשמחה ג'עלה משלו. הג'עלה היא תערובת של תבואות וקטניות, המוגשת בכל יום חג ושמחה. היא משתנה מאירוע לאירוע. זו של חיים כללה תפוחים, לימונים, אגוזים, שקדים ירוקים, מישמש וקלא (פול). גם ענבים הניח על השולחן, וכמובן גם ערק. בשר לא היה לאל ידו להציע.

ביום הברית הוצאה מרים אל חצר הבית ונרחצה בידי השכנות, כדי להבטיח הגנה מפני שדים ושאר מזיקים.

"לללללל!" שרו הנשים בסגנון ה"זכלט" בעודן סכות את בשרה שוב ושוב בסבון. "לללללל!"

בצהריים החלו האורחים לבוא, כולם עם טלית על כתפיהם, והם נושאים בקבוק יין בינוני וגעלה. זמן רב חיכו בטרם החל הטקס עצמו, שכן אין מלים את התינוק בטרם באו האורחים כולם. משנראה היה כי כל האורחים כבר הגיעו התעטף חיים, נרגש כבטקס כלולותיו, בטלית. בהדרת כבוד הגיש כיסא למוהל ובקול רועד אמר:

"זה כיסא לאליהו הזכור לטוב."

"זה הכיסא של אליהו הזכור לטוב!" ענו השכנים.

חיים הוריד את הכיסא והלך להביא את התינוק מהדירה הסמוכה, שבה נמצאו הנשים - ואילו השכנים הביאו צלחת ובה "קורצ'ה" - עפר חום שבתוכו תהיה הערלה - וצלחת אחרת ובה

חתיכות צמר גפן טבולות בשמן חרדל ואספלניות, להקל על התינוק לאחר הברית. בינתיים רחצו השכנות במי ורד, ואחר כך הלבישוהו בבגד לבן וקשטו אותו בענפים נגד עין הרע, על צווארו הושמה כרית משולשת קטנה ובה שבעה גרגרי כמון וגרגר מלח, עלי ריחן ושאר סגולות לבריאות ולאריכות ימים. אז הניחו הנשים את העולל על מגש שנקלע מגומא (זכר לתיבת הגומא של משה) ועליו ארבע כריות קטנטנות, וכיסו אותו במטפחת משי יפה. האישה שהלבישה את התינוק מסרה אותו לזקנה בשכנות ואמרה:

"מי יתן שהתינוק יהיה חלקכם, ולא חלק מהכיליון."

הזקנה פנתה אל עבר פתח הדירה הקטנטנה שבה הצטופפו הנשים ומסרה אותו לחיים כשאותה הברכה בפיה. ביד רועדת מעט נטל את התינוק מתוך קנו המרופד, כיסה אותו ברוך בכנף של טליתו ושב לחדרו. שם החל בפיוט: "ברוך אשר כבודו מלא עולם." ומשתם הפיוט, הגיש את התינוק למוהל. לפני המוהל ישב יעקב, תושב השכונה אשר בהיותו חסוך בנים קנה את הזכות להיות סנדק - אולי תביא לו זכות זו ילדים משלו.

"הל\לויה!" שרו האורחים:

"ברוך אשר כבודו מלא עולם
מכל עין נעלם.
ברא מלאך וגלגל ואופן ובאדם השלם.
ויברכם לאמור, פרו ורבו ורדו בעולם.
יודוך עמים אלוקים, יודוך עמים כולם.
והללויה!"

המוהל נטל את הפעוט בידו והניח אותו במגש שעליו נערמו כריות. את המגש הניח על ברכיו של יעקב, והורה לו להחזיק את רגלי הילד כשברכיו כפופות וקרסוליו צמודים לירכיו, ובירך:

"ברכו, רבותי!"

"ברך." השיב הקהל.

הטקס נערך, האב בירך אף הוא ואחר כך אמר בפעם הראשונה את השם שנבחר לתינוק:

"בוא בברית, יוסף!"

והקהל חזר אחריו והוסיף: "מזל טוב! שיזכה לשנים רבות!"

עתה שרו הכול:
"הללויה, הילד הנימול הזה יברכהו אל רם.
ויתברך כבכת משה בן עמרם.
וכברכת מי שנגלה עליו בפדן-ארם
והללויה!"

אז נטלו הנשים את התינוק והשיבוהו אל מרים המצפה לו, המוהל רחץ ידיים בטקס מיוחד, מי ורדים הוזלפו על האורחים והחגיגה החלה. וכללה ברכות רבות של המוהל והקהל:

"כשם שנכנס לברית כך ייכנס לתורה ולמצוות ולחופה ולמעשים טובים, וכן יהי רצון ואימרו אמן."

"אמן!"

ואחרי הברכות והשירים, הלכו הנשים לבתיהן ושבו עם האוכל שהכינו בעצמן: מרק ובשר מעורבים זה בזה, קערה ובה חילבה, מגש ובו כיכר לחם ושמה סלוף.

שני נגנים ישבו עמם והפיחו שמחה במסיבה - האחד פורט על העוד והשני נותן לשמחה קצב בעזרת מערכת התופים שלו, הקרויה תרבוקה. המוסיקה התרוננה, המוהל הוסיף ברכות מברכות שונות והכול טעמו מהאוכל אך נמנעו מריקוד או מעישון - ממש כפי שעשו אבותיהם בתימן הרחוקה.

וכך בא יוסף טוילי הקטן בבריתו של אברהם אבינו.

*

לא עבר זמן רב ובטנה של מרים שבה והתעגלה - והריון שני זה, קשה היה בהרבה מקודמו. גופה של מרים, ענוג כשל נסיכה באגדות, לא הספיק לנוח מההריון הקודם בטרם החל להעניק חיים ומקלט לילד חדש ההולך ונוצר. דומה שהילד נטל את כל הכוח של הגוף, והותיר את מרים רפה ונטולת מרץ.

יוסף, תינוק שחור עיניים וגדול, היה לאהוב השכונה. ובזכותו, ואולי גם בזכות הלידה עצמה, שבה נטלו כולן חלק בהבאת החיים

החדשים לעולם, נעשו השכנות אורחות תדירות בבית הקטן. עומדות היו מעל הארגז ההפוך ששימש לו כעריסה, משמיעות לו קולות חיבה ומנופפות מולו בצעצועים מאולתרים שהכינו בעצמן - אם מגרביים ישנים שלתוכם דחסו צמר גפן ואם מפחית זיתים קטנה שהתרוקנה מזיתיה ובמקומם הושמו בה כמה עדשים המשמיעים קול רשרוש נעים בעת שמניעים את הרעשן החדש.

וחיים היה שב הביתה, מביט באשה שתינוק אחד לצדה ותינוק נוסף מתהווה בקרבה, ורגש חדש ולא-מוכר היה ממלא את לבו. אל האהבה העזה שחש כלפי מריומה שלו, נוספה גם גאווה; גאוותו של אב צעיר.

ועם זאת, נותרו בעינם הקשיים הישנים ואליהם נוספו כאלה שלא הכיר: מרים שוב לא היתה שלו בלבד. בלילות היתה קמה לקול בכיו של הפעוט וממהרת להצמידו אליה ולהעניק לו מהדבש של גופה. והתינוק, בהיעדר כל שפה אחרת בפיו, היה לעתים בוכה עד שפניו היו נעשות אדומות כסלק. במקרים כאלה היה חיים, העייף מיום העבודה המפרך שמאחוריו וחרד כי למחרת לא יעמדו לו כוחותיו ליום עבודה נוסף, מבקש:

"תשתיקי אותו, מריומה!"

"זה בסדר, יא אלבי (ילד שלי), זה בסדר," היתה מרים עונה, ואי אפשר לדעת עם קולה המלטף נועד לילד או לאב.

עתה פחת מספר הפעמים שבהן הניח ראשו על בטנה והאזין לקולו של הילד הבא המתהווה בה; אך בכל זאת נותר חיים טוילי מאושר וגאה.

וכך עברו הימים, ותלתלים שחורים תפסו את מקומה של הפלומה הרכה שעמה נולד התינוק. יוסף טוילי הקטן למד להניע את ידיו ואת רגליו, החל מהתפך מבטן אל גב ומגב אל בטן, ולבסוף אף זחל ברחבי הבית הקטן. גם לעמוד למד, כשהוא נאחז בידיו הקטנות בארגז העץ ששימש כשולחן, נשען עליו ומזדקף למלוא קומתו, ומלמולים שרב הדמיון בינם לבין הדיבור האנושי החלו בוקעים מפיו. בתחילה היתה מרים יוצאת עמו אל הרחובות הצרים והמעוקלים, אשר השמש כמעט ולא חדרה אליהם. הבתים בכרם התימנים היו למעשה חדרים שנבנו סביב חצר. בכל אחד מאותם החדרים היה חלון אחד

ויחיד, ללא זכוכית - שהרי הזכוכית, נחלתם של העשירים היא. הנשים היו מבשלות בחדן או בחצר, ואילו השירותים, אשר שימשו את השכנים כולם, נמצאו במבנה צר במרכז החצר. מים לא היו שם, והתושבים היו נוטלים פחית עם מים בלכתם לשם ונעזרים בסיד שהביאו חיים ואחרים מהבניין כדי לחטא את המקום. כדי להתרחץ בקיץ היו הולכים אל חוף הים, שכן הותקנו שם מקלחות ובהן מים מתוקים. בחורף נעשתה המקלחת פעם בשבוע, בחדר המגורים.

ברחובות הצרים בין הבתים הקטנים שדלותם זועקת לשמים היתה מריים הולכת, מניחה לשמש הנעימה ללטף את התלתלים השחורים של פרי-בטנה ומחייכת למראן של השכנות המתפעלות:

"הילד הזה ישבור את לבן של כל הבנות בשכונה, מרים."

ואז הגיעו הימים שבהם חדלה האם הצעירה לצאת אל השכנות. מרים החלה לראות בכל פעולה מאמץ כבד, ואף הכנת האוכל ליוסף הקטן והחייכן היתה קשה בשבילה. (להניקו חדלה זמן קצר אחרי הלידה, כשגופה הרצוץ לא הצליח לעמוד בדרישותיו של התינוק התובעני.)

"זה יעבור!" הבטיחו לה שכנותיה המנוסות. "אלא שבפעם הבאה שאת וחיים משתוקקים זה לזה..."

והן היו מתכופפות וממתיקות עמה סודות של נשים, ואחר כך מזדקפות ואומרות: "רק כשהגוף שלך יהיה חזק ויתאושש - רק אז תעשי את הילד הבא, בעזרת השם."

וכך היה חיים מגיע עכשיו הביתה אל אשה חלשה שחיוכה מפרפר על שפתיה ואשר מאמציה להמשיך ולהעניק לו תחושה של בית נגעו אל לבו. הוא היה יושב וטובל את הלחוח במרק שהכינה לקראתו, מחבק אותה בידו השניה ומאזין לפטפוטיו חסרי השחר של יוסף הקטן.

"מה את יודעת? תלמיד חכם אנחנו מגדלים פה!" היה צוחק.

וכשהגיע היום שבו ילדה מרים את תינוקם הבא, כבר היה חיים אב בעל ניסיון. ברור היה לו שמקומו אינו בין השכנות המתרוצצות סביב מיטתה של האם החלשה, ומובן היה לו שהכאבים המפלחים את גופה של אשתו - סופם לעבור ואף להתעמעם בזיכרונה.

"עוד בן זכר!" בישרה לו אחת השכנות כששב הביתה הפעם מיום של יציקת בטון על אחד הגגות בעיר. "חיים, אתה משהו-משהו! רק בנים זכרים אתה מוליד."

אלא שהפעם, משבא המוהל לבדוק את התינוק החדש יום לפני התאריך המיועד של ברית המילה, ציקצק בלשונו ואמר לאם החרדה:

"הילד חלש ואינו בריא. ראי את צבעו הצהוב!"

"אנא," לחשה מרים, "עשה את הברית כמתוכנן."

והמוהל נתן בה מבט ממושך ואמר: "מחר תיערך הברית, אבל שמעי לי: הילד הזה זקוק להרבה טיפול."

ואכן, יצחק הקטן (שנקרא כך על שם אביה של מרים), בשונה מאחיו הבכור, בעל בריאות רעועה היה. מחלה אחר מחלה תקפה את גופו הפעוט והוא היה שוכב בארגזו-עריסתו ופועה בשקט, שכן אפילו בכי רם של ממש לא היה בכוחו להפיק.

ומרים, עדיין חלשה מאוד, היתה גוחנת מעליו ובוכה, בעוד יוסף מושך בשולי שמלתה ומבקש את תשומת לבה. חיוכה של האישה - שכן שתי הלידות הרצופות נטלו ממנה את נעוריה - נעשה עדין ושביר, מאיים כל רגע להיעלם משפתיה התפוחות שאיבדו את צבען. ברק המשובה שבעיניה פינה את מקומו למבט קהה והיא רזתה מאוד. כל העת היתה מחזיקה את יצחק צמוד אליה, מנסה להניקו ובכך להאציל עליו משהו מהכוח המועט שלה, אך הילד נותר תשוש ורזה.

בהיותו בן שמונה חודשים חלה יצחק אחת מאותן הצטננויות הפוקדות תינוקות רכים; אלא שעד מהרה החמירה המחלה והפכה לדיפטריה: לא היה צורך ברופא כדי לראות עד כמה כואב גרונו ונפוחים שקדיו. אחר כך החריפה המחלה עוד והיתה לדלקת ראות: נשימותיו של הילד נעשו קצרות וקטועות והכאיבו מאוד לחזהו הפעוט. וכך היה שוכב ומייבב עם כל נשימה ונשימה, חומו גבוה וכולו חולשה וכאבים. אחת השכנות נטלה אליה את יוסף הבריא, שלא

ידבק אף הוא חס וחלילה ושלא יפריע לאמו בעודה מטפלת באחיו. מרים לקחה משכנתה רומיה תרופות שרקחה ואשר עליהן גדלה מרים עצמה, מרחה על גבו שמן חם ונשאה תפילות לאלוהים כי הילד הפעוט יבריא.

תמותת התינוקות היתה נפוצה בקרב חבריה, שכניה ובני משפחתה. ראשיתה של התופעה במסע המפורסם שגם הוריה נטלו בו חלק, מתימן על ארץ-ישראל; ומאז - לא חדלה. היטב זכרה מרים את הסיפורים ששמעה מפי שכנותיה על הצעדה הארוכה במדבר ובים לארץ הקודש, ואת הסיפורים על החללים הרבים שהותירה הצעדה אחריה. ומשהגיעו הוריה לירושלים בשנת תרמ"ב - 1882 - והם נטולי כוח וממון, איש לא קיבל את פניהם וסייע להם להתאקלם. היו כאלה שהתגוררו במערות; אחרים - ובהם הוריה - מצאו בתי פח קטנטנים להידחק אל תוכם; אחרים פלשו אל תוך מרתפים נטולי שמש וניסו לגדל שם את ילדיהם הקטנים. תמותת התינוקות הוסיפה להיות רבה - ובכל זאת ראו הכול את היסורים הללו כחלק מהסבל שנגזר עליהם לעבור למען ארץ ישראל. איש לא רצה לשוב לתימן, שהיתה באותה העת חלק מהאימפריה העותומנית, ממש כישראל.

לאט לאט הוטב מצבם של התימנים בירושלים: כפר השילוח, נחלת צבי וגם שמעון הצדיק קמו. גם פרנסה החלה להימצא לתימנים החרוצים, שהטיבו לבנות באבן ולצרוף תכשיטים. ואולם, הילדים הוסיפו למות. מחלות ריאה, מחלות קיבה ופצעים קשים גרמו לתינוקות להיגדע בעודם ניצנים רכים. לא היתה משפחה שלא עברה את החוויה הנוראה. היו אמהות שילדו עשר פעמים, וגידלו שני ילדים בלבד; ולפעמים לא נותר לאישה ולוא פעוט אחד. היטב זכרה מרים את שרה המשוגעת שהיתה הולכת ברחובות שמעון הצדיק ומקללת את השם בקול, על כי לא הותיר לה אפילו ילד אחד לרפואה, וגדע בכך את משפחתה כליל: "אחרי מותי, מי יאמר קדיש אחרי?" היתה צועקת במר יאושה.

מדוע נלקחו התינוקות כך, זה אחר זה? לבני המושבה האמריקאית, אותם נוצרים שסייעו למשפחתה ולשאר המשפחות במזון ובביגוד כאשר איש מהיהודים לא הסכים לעשות כך, היו תשובות מתשובות שונות. הם דיברו על צפיפות, על מזון מקולקל, על

הנטייה של כולם לאכול מאותה קערה בחגיגות ובשמחות, ועל נישואין בגיל צעיר. לחכמים בשמעון הצדיק היו תשובות אחרות: הנטישה החלקית של מנהגי תימן, למשל, היא שגורמת לתמותת התינוקות. תפילות, צום ותורה גויסו למען התינוקות, ומשגם זה לא הואיל, נועצו חכמי הקהילה באשכנזים. הללו סיפרו להם בסוד כי בעבר סבלו גם הם מהתופעה, וכי כדי להכריתה חיתנו יתום ויתומה בבית קברות. וממש בימים אלה, כך שמעה מרים מפי סוחרים שירדו לתל אביב מירושלים, התחתנו יתומים בבית הקברות התימני בהשתתפות מאות אנשים - ותמותת התינוקות בירושלים אכן פוחתת.

עכשיו, מביתה שליד הים, התפללה מרים: "אנא, השם, עשה שגם לי תעזור החתונה; אל תניח לתינוק שלי להיאסף אל אבותיו!"

עם ערב הגיע חיים אל הדירה הקטנה, ולאורה הקלוש של מנורת הנפט הביט בעיניים כלות בבן הנאבק על כל נשימה ובאישה המותשת הגוחנת מעליו.

"אני הולך לקרוא לרופא," אמר, וקולו צרוד.

מרים לא הסתובבה לעברו. "לא צריך. אני יודעת מה לעשות!" הטיחה לעברו בכעס - תולדה של המתיחות שבו היתה שרויה.

"באמת? מאיפה את יודעת?" ליגלג.

"מרומיה, מילדותי, כולנו יודעות."

עתה הרימה את יצחק הקטן והצמידה אותו אל גופה. בידה האחת החזיקה בקבוק ובו נוזל כלשהו. בעדינות רבה ניסתה להשקותו. חיים ניגש אל הילד ונגע בו בזהירות. הפעוט בער מחום.

"רומיה השאירה לי כמה שיקויים ותרופות," אמרה מרים. רומיה שלטה ברזי התרופות שעליהם גדל גם חיים.

"תאכל, תאכל," נזכרה מרים להצביע לעבר פינת החדר, שם המתינה לחיים צלחת ובה אורז עם צנוברים וכמה פרוסות לחם. העובדה שמרים זכרה להכין לו דבר-מה נגעה ללבו והוא הושיט יד ודיגדג את עורפה בחיבה.

"תודה, מריומה."

בלילה ישבו השניים ערים ליד עריסתו המאולתרת של יצחק, וכל מאמציה של מרים לשכנע את בעלה שילך לישון שכן מחר עליו לשוב לעבודת הכפיים שלו, עלו בתוהו. הוא ישב לידה וליטף את

שערה הארוך. מדובלל ופרוע היה השיער עכשיו, כשלא נתנה את דעתה על הסירוק והטיפוח העצמי. מן הסתם תצטרך להסתפר אחרי שיבריא הילד, חשב בלבו - אם יבריא; אם יבריא... בכוח אילץ עצמו לרוקן את מוחו ממחשבות. כל מאמציו רוכזו בתפילה לבורא עולם, למען ינצח הילד הרך במאבקו הנואש נגד מלאך המוות העומד מולו.

עם שחר גברה עליו השינה והוא נימנם במשך כמה דקות, אולי שעה. וכשפקח עיניו כבר פרצה השמש את מחסומם של העננים והחלה עושה דרכה במעלה השמים, והילד שבזרועות אשתו - מת היה.

*

אחרי מותו של יצחק הקט, לא שבה מרים להיות כשהיתה. שערה השחור אכן הלך והסתבך עד כי לא נותרה ברירה אלא לגזוז אותו. יוסף הפעוט שב אליה והיא חזרה לטפל בו וגם את חובותיה השונים כרעיה ביצעה; אך ניכר היה כי לבה כולו נתון לתינוק שנפטר. היא רזתה והלכה, עיגולים שחורים סביב עיניה העידו על מחסור בשינה והחיוך שהיה נסוך על שפתיה תמיד, כבה כלא היה. בעודו מתלבש לקראת העבודה או אוכל בשתיקה את הארוחות שהכינה לו, היה חיים מביט בה ולבו סוער. עדיין אהב אותה מאוד; אך נדמה היה לו כי עתה אין הוא מצליח להגיע אליה. בשתיקה היתה מגישה לו את ארוחותיו ואחר כך נוטלת את הכלים הריקים. לליטופיו לא נענתה ואת חיבוקיו ספגה בדממה, כמקבלת עליה את הדין.

אל האהבה העצומה שחש כלפי אשתו נוספה השאלה המטרידה כל כך, מה היה קורה אילו: מה היה קורה אילו אילץ אותה לקרוא לרופא באותו ערב שבו דעך יצחק לנגד עיניו? מה היה קורה אילו לא נשא אותה לאישה בעודה ילדה רכה כל כך בשנים, שגופה מתקשה לשאת הריון אחר הריון? מה היה קורה אילו הניח לתורכים לגייסו, והיא היתה מתבגרת בעודה מחכה לו כי ישוב? מה היה קורה אילו...?

הימים, ימי הסליחות היו, וחיים היה מתעורר בוקר-בוקר עם שחר, שכן הסכים להיות בין מניין המתפללים הקמים עוד לפני הנץ החמה. מרים היתה מגישה לו קפה חזק שנועד לעורר את רוחו ולחממו בטרם ייצא, והוא היה מתפלל בכוונה עצומה. היטב זכר את הסליחות בירושלים: כיצד היה סעדיה משמעון הצדיק דופק על דלתותיהם של בתי החמר וצועק:

"סליחות, סליחות! קומו לעבודת הבורא!" או פונה אל השכנים בשמם: "אברהים, קום, בישרקאת אל-שאמס! עזורי, מה לכם? קומו! תנעיני, אל תהיו עצלנים!"

בערב ראש השנה, אחרי התפילות בבית הכנסת, שב חיים מבית הכנסת הביתה ולמרבה השמחה ציפה לו בבית שולחן ערוך כהלכתו. היו שם תפוח עץ, רימון, תמר ותאנה, וכן לוביה - אותן קטניות שעליהן מברכים את שבע הברכות ואת תפילת ראש השנה, "שתחדש עלינו את השנה." מרים עודה טרודה היתה בהכנות לחג ויוסף הקטן ישב בפינה, אכל עוגיית דבש וצחק בכל פה.

"שב, שב," אמרה מרים לבעלה באותה נעימת-קול חדגונית שפיתחה לה באחרונה ועיניה נוגות. יוסף קם ממקומו והידס לעברו, חיוכו הזוהר עטור פרורי-עוגיה.

"שב גם אתה, יא-עיני," נאנחה אמו, והעצב שב לשרור בלבו של חיים.

המשפחה הקטנה-עד-כאב ישבה סביב השולחן הרעוע, וחיים נטל תפוח וחתך ממנו פלחים.

"חיים," לחשה מרים פתאום, "ח-יים!"

הצלחת שהחזיקה נפלה מידה. גופה התכווץ בכאב.

"מרים!" זעק חיים. "מריומה!"

האישה היפה נפלה בקול חבטה על הרצפה הקרה. חיים רכן לעברה ונטל את ידה. הדופק פעם, חלש אך עקבי. הבחור לא ביזבז זמן. במהירות יצא מהדירה הקטנה אף מבלי ליטול את מעילו. בדרכו החוצה הספיק לדפוק אצל השכנה רומיה, לספר לה במלים קצרות מה אירע ולבקשה שתיקח אליה את יוסף.

"מה פתאום שאקח אותו אלי? אני באה לשבת אתה מיד," אמרה רומיה, ועוד הספיקה להוסיף משפט או שניים על כך שאין צורך

ברופא - אלא שחיים למוד הניסיון נחוש היה בדעתו כי הפעם תועבר מרים לטיפולו של איש רפואה שהמלה "דוקטור" מעטרת את שמו.

נדמה היה לו לחיים כי לא בשמחה נאות דוקטור ליבשיץ להינתק מהשולחן העוטה מפה לבנה ולצאת אל החושך, וכי רק הכסף שהציע לו שיכנע אותו לקום. בשתיקה פסע הרופא אחריו אל תוך השכונה צרת הרחובות והחשוכה, ונכנס אל הבית הקטנטן שבו שכבה מרים עדיין על הרצפה, בעוד יוסף חסר האונים ורומיה מתייפחים בקול.

עוד בהיותם מחוץ לבית, כששמע חיים את רומיה הבוכה, ידע כי לא היה עליו להביא לכאן את הרופא. אישה כרומיה לא תניח לדמעות לנצחה כל עוד היא מאמינה שיש בכוחה לפעול. אולם אף-על-פי שחשב שהוא מוכן לבשורה המרה, שקע בו לבו כשהרופא התרומם לאחר בדיקה קצרה ואמר בשקט:

"היא מתה."

"ברוך דיין אמת," ענה חיים.

וכשראה הרופא את הכאב הנורא בעיניו של הבחור הצעיר המושיט לעברו את המטבעות שחסך, הוסיף הרופא: "אל תיתן לי כסף. זה בסדר, זה בסדר," ומיהר להיעלם בשחור הלילה.

בת שמונה עשרה היתה מרים טוילי כשהלכה לעולמה, ובעלה חיים - בן תשע עשרה בלבד. כחלום בלהות עברו עליו הימים הבאים. ספק אם זכר דבר-מה מהלוויה, שבה הקיפו את המנוחה שבע פעמים ואמרו:

"רחם נא עליה, אל אלוהים חיים ומלך עולם, כי עמך מקור חיים, ותמיד יתהלך נגד החיים, ותנוח נפשה בצרור החיים."

הכול סיפרו כמה צנועה היתה מרים, וכיצד הקפידה לשמור מצוות, ושבו אל התפילות: "אלוה, אתה אמרת ואתה עשית, וגזירת מוות על כל החיים גזרת..."

בקול רועד אמר חיים את הקדיש אחרי אשתו האהובה, ואחר כך ניגשו הכול לחבקו ולנחמו. בדרך חזרה מהקבר תלשו השכנים עשבים, הטילו אותם לאחור, לכיוון בית הקברות ואמרו, "ויציצו מעיר כעשב הארץ" - סגולה לכך שבעתיד תתעורר מרים לתחייה. אחר כך באו הכול לביתו הקטן של חיים - ושם לא הניחו לו לבדו. הם בכו,

ספדו את המנוחה, אמרו לו, "תנוחם מן השמיים", קראו פרקי תהילים ובעיקר דאגו לארוחותיו ולאלה של יוסף הקטן. בחוכמה עשו השכנים כשהחליטו מראש מי יבקר אותו בכל יום, שכן כבר היו מקרים שבהם מצאו עצמם המתאבלים ביום מסוים ללא מנחמים ובלא אוכל. אולם דבריהם ומעשיהם כמו חלפו מעל ראשו. גם את הביקור שנערך בקבר בתום ימי השבעה, ביצע חיים ללא מחשבה.. ואז הגיע הרגע שבו נותר חיים לבדו, בפעם הראשונה מאז קרה האסון.

במשך יומיים תמימים התהלך הנער האבל בחוצות השכונה כשהוא נאבק בכאב הנורא, מניח לשכנות להאכיל את בנו ומשיב בעווית זועפת לכל מי שניסה להביע השתתפות בצערו. ביום השלישי שוב לא יכול היה לעמוד מול הסבל. עם ערב חיבק את בנו הקטן ונישקו שוב ושוב. אחר כך הניחו לבדו בבית, עלה על הגג - וקפץ אל מותו. אפילו לקבר בישראל לא זכה; הוא נקבר מאחורי הגדר. סיפור האהבה הקצר והסוער בא אל סופו.

*

אני היי תי אותו תינוק שהתייתם משני הוריו בגיל צעיר כל כך. ועל חיי מאז אותו אסון ואילך - בפרקים הבאים.

פרק שני

סבתא סיתי

עמה סעדה לא חייכה בפיה שהחללים רבים מהשיניים שבו כשהגעתי לביתה של סבתי סיתי, הלא היא אסתר. כהרגלה ישבה עמה סעדה בחוץ ולעסה עלה גת כשעברנו על פניה - סבתי ואני, פעוט כבן שנתיים, הנאחז בשמלתה המגיעה עד כפות רגליה ומדדה אחריה.

"שיהיו לו חיים יפים," נאנחה סעדה.

"הלוואי," השיבה סיתי. "הרבה מקום אולי אין לי בבית, אבל אהבה הוא יקבל ללא גבול."

"מאהבה לא חיים, סיתי. איפה תשימי אותו בימים הארוכים שבהם את עובדת בחוץ?"

"יבוא אתי, אלא מה? כולנו יהודים. יהיה כבר מי שיטפל בו."

"ומסעוד, דודו של הפעוט..." העבירה עמה סעדה יד מקומטת על שערה הלבן שעדיין ארוך היה, אם כי דליל.

"אל תזכירי אותו!" התרגזה סיתי ונופפה בידה כאילו כדי למחוק את השם שהוטל בחלל האויר.

"והרי יש לו פרנסה קבועה כשרת באחד מבתי הספר," נאנחה עמה סעדה. "כסף יש לו, ברוך השם."

עוד רגע אחד נשארו שתי הנשים המבוגרות זו מול זו ברחוב הצר והביטו זו בזו בעצב. האחת בת שמונים שנה ולה נכדים ונינים רבים אשר מדי יום מוציאים את כיסאה החוצה, והיא יושבת בגינתה הקטנה ומביטה ברחוב ויודעת כל הנעשה בו. והשנייה בת כחמישים - כוחה עדיין במותניה, אבל גידול הילדים כבר מאחוריה. והנה עתה לקח האל את נשמתם של בתה ושל הנער שעמו התחתנה, ואשתו של

מסעוד הודיעה כי רק על גופתה המתה תהיה לתינוק המקולל - לי - דריסת רגל בצריף שייבנו עתה מתרומותיהם של השכנים, וסבתא סיתי הזדרזה והודיעה כי אין צורך בטובות. היא סבתי, והיא תגדל אותי.

את השבועות המעטים שעשיתי בביתו של דודי מסעוד אינני זוכר כלל. אומרים כי עוד כשהגעתי לשם קיבלה את פני אשתו ציונה בחוסר-רצון בולט; אומרים כי לא יכלה לשאת את המחמאות הרבות שחלקו לי השכנות, שכן חששה שהן סבורות בסתר לבן שאני יפה יותר ומפותח יותר מבנה, אברהם. יתכן, אינני יודע. זיכרון אחד גדול וקשה נותר לי מאותו בית: השריפה. כרבים מהבתים הדלים הנשענים זה על זה בשמעון הצדיק (אך בשונה מביתה של סבתא סיתי, שכולו אבן ירושלמית) גם בית זה עשוי עץ היה. מי יודע כיצד נגרמה השריפה: אולי הופלה פתיליה שהושארה דולקת ועליה מתבשל לקראת שבת רביך - מרק ללא בשר - בידי אחד הילדים. אבל את להבות המסנוורות, את פרץ החום הנורא, את העשן הנכנס אל ראותיך וגורם לך לערוג למעט אויר, ואת צרחות האימה האיומות הבוקעות מכל עבר - את כל אלה זוכר אני היטב. קטן הייתי, ורגלי בקושי נשאו אותי; אך דומה כי רצון החיים הפיח בי כוח. מהר ככל יכולתי רצתי החוצה, אל הרחוב הצר ואל האנשים המטילים דליי מים סביב הצריף. אותם דליים, אוצר יקר היו, משום ששוב היתה השנה שנת בצורת והמים חולקו במשורה; אך הצורך למנוע את התפשוטתן של להבות אל צריפיהם שלהם היה יקר מכל, והאנשים ראו בעיניים כלות איך המים נשפכים על הקרקע וחונקים את להבות המנסות לפרוץ הלאה מהצריף, נכשלות במאמצן-זה ומתמקדות בהשמדת כל אשר בצריף עצמו.

לצדי רץ מהבית בן-דודי אברהם. והנה עצר אברהם לרגע, סבב לאחור ובכל כוחו שעט פנימה, אל הבית הבוער. איני יודע מה הניעו לעשות כן. אולי שכח צעצוע אהוב; אולי חיפש את אמו. ואני, שמזלי שיחק לי ולא היו לי באותו בית לא צעצוע אהוב ולא נפש אחת לחפשה ברגעים נוראים אלה, לא עצרתי אותו כי אם נטמעתי בין האנשים הצווחים, צווח ובוכה עמם -

"אברהם, אברהם, עצור!" קראו השכנות.

"אברהם, יא רוחי, בוא הנה!" ייבבה אמו וניסתה לזנק אל הלהבות כדי להביאו משם, אלא ששאר השכנים עצרוה בכוח:

"אין טעם, גם הוא וגם את לא תשובו משם."

אברהם אכן לא שב מן הבית. וכשדעכו הלהבות, והצריף הקטן הפך לגוש אודים עשנים, נשאה אמו לעברי שתי עיניים שחורות בורקות בשנאה, והתיזה:

"קחו אותו מפה. אני לא יכולה להסתכל עוד עליו. רק על גופתי המתה ייכנס ילד-השטן הזה שוב לבית שלי!"

מיד החלו הכול מדברים ביניהם על ועד הקהילה, שיחליט מה ייעשה בי ולאן אשלח. וכבר נמצאה מי שהתנדבה לקחתני אל ביתה כדי שאלון שם לילה אחד לפני שאשלח הלאה משם - והנה לפתע נדחקה סבתא סיתי פנימה, אל מרכזו של מעגל האנשים הרוגש וקראה: "שקט!"

מיד השתתקו הכול, נשמעים לכוח הנסתר שקרן מהאישה הקשישה.

"איננו זקוקים לטובות של אף אחד," אמרה סבתא סיתי בנחת. "אני אקח אותו; אני אגדל אותו."

"יהיה האל אתך, סיתי," שברה עמה סעדה את השתיקה ששררה עתה בין השתיים. "חבל שאיני יכולה לעזור לך. אילו רק היה כוח ברגלי, הייתי לוקחת אותו אלי בבקרים. אבל את יודעת..." תנועת היד שבה בחרה עמה סעדה לסיים את משפטה אמרה יותר מכל מלה, וסיתי פנתה אלי וקראה לי ברכות:

"בוא, בן-פורת יוסף, בוא הביתה!"

שמעון הצדיק היתה שכונה ענייה: מבנים צפופים ודחוסים עשויים עץ ולוחות פח, נשענים זה אל זה כמו מבקשים חום בית בקרבתו של רעהו. השכונה נמצאה ממערב לקבר שמעון הצדיק, בצד הדרך להר הצופים. היא נוסדה בסוף המאה שעברה, ונבנתה אט אט.

כל איש הקים את ביתו בשובו עבודתו, וכך ארכה הבנייה כמה שנים, וכל בית היה שונה מרעהו. מרבית הבתים בשכונה היו בני קומה אחת או שתיים, אך היה בה אחד גדול ולבן, בן שלוש קומות: ביתו של הקבלן אברהם גורג׳. בדרום השכונה ובמרכזה התגוררו התימנים. במזרחה הצטופפו הגרוג׳ים ובצפונה - אנשי חלב. בשמעון הצדיק לא חיו אנשי אוניברסיטה או אנשים עשירים מאוד. היו בה כאלה המשתכרים למחייתם מעבודתם: חיים בדוחק, אך אינם נזקקים לעזרת הזולת. כולם היו דתיים ושומרי מסורת. כארבעים משפחות בלבד התגוררו בשמעון הצדיק, נהנים מגן ילדים אחד ומ״חדר״ - או כפי שכונה בערבית, ״כותב״ - אך נאלצים לשלוח את ילדיהם לשכונות אחרות כדי ללמוד בבתי הספר.

שכונה קטנה היתה שמעון הצדיק: שלושה רחובות וזה הכול. בין הבתים הצפופים הפרידו דרכי עפר צרות ולא סלולות. עם ערב היתה השכונה טובעת בחשיכה, שכן לא היתה תאורה ברחובותיה. בבתים עצמם נעשתה התאורה על ידי נפט; הבישול נעשה על פתילות; המים חוממו על פרימוס; והמזון שומר בקופסה מרושתת שעמדה בפינתו הצפונית-מערבית של כל מטבח: הרוח הקרה העוברת מבעד לרשת נועדה לקרר את המאכלים. בורות המים שהיו באחדות מהחצרות יכלו להיות מקור לא-אכזב למחלות שונות. מדי חודש היה מבקר בשכונה פקיד של משרד הבריאות, ויוצק לתוך הבור נוזל שנועד לחטא את המים.

זאת היתה שכונת שמעון הצדיק, קטנה ואהובה. בחורף הונחו אבנים כבדות על לוחות המתכת ששימשו גגות מאולתרים לצריפים הקטנים, וסמרטוטים נתחבו אל תוך החלונות, לבל תבוא הרוח ותציק לנו, ונראו ככתמי צבע רעננים. באביב הוסרו הסמרטוטים והאבנים, אך חבלי כביסה נמתחו מקיר הבית האחד אל קירו של הבית הסמוך, מעבר לרחוב, והבגדים הצבעוניים שנתלו עליהם העניקו לשכונה צבע וחיים משלהם. ובמשך השנה כולה היו ילדים קטנים זוחלים לאורך קירות הבתים; חמורים רתומים לעגלות מתקשים לפלס דרך ברחובות הצרים והלא-סלולים; נשים שהחיים העניקו להן מראה זקן בטרם עת שבות מעבודתן כמנקות וכמבשלות בבתיהם של העשירים; גברים חוזרים עייפים מאתרי הבנייה שבהם השקיעו את כל מרצם.

מול שמעון הצדיק, במעלה הר הצופים, רבצה שבעה ומנומנמת שכונת שיח ג׳ארח, אשר בשונה משמעון הצדיק - שכונת עשירים היתה. בין עצי גפן ותאנה עמדו בתיהם הגדולים והמרווחים של עשירי הערבים: בתים המתנוססים לגובה של שתי קומות, וכל אחד מהם שייך לחמולה אחת בלבד. ועם זאת, גם כאן היתה הצבעוניות משובבת העין של כבסים התלויות בחוץ, ואף ריח המאכלים הנישא באויר דומה היה למה שהכרתי. ובין שתי השכונות הבדיל מגרש גדול, הומה תמיד בילדים משחקים ומתקוטטים. והמגרש הפריד וקירב בין שתי השכונות, שכן ההילדים ערבים והיהודים גם יחד היו מתגודדים במגרש הענקי, ובקבוצות הכדורגל שהתארגנו שם היו יהודים וערבים כאחד.

שמעון הצדיק היתה ביתי החדש. מעונה של סבתא סיתי בן שלושה חדרים היה. באחד גרה הסבתא, בשני חיו דודתי שרייה ובת דודתי נעמי ובשלישי - בן דודי יצחק. עתה. כשהצטרפתי גם אני אל הבית הקטן, הושם שם מזרון גם בשבילי. חדר נוסף, שהכניסה אליו מהחצר, שימש כמכולת ובו עמדה דודתי שרייה מבוקר ועד ערב ומכרה אורז, עדשים, קמח, חלב, ביצים, נקניק וכל מוצר אחר שביקשו לקנות היהודים משמעון הצדיק או הערבים משיח ג׳ארח. מרבית המוצרים נמצאו בשקי יוטה דחוסים זה לצד זה, ליד דלת הכניסה. דודה שרייה היתה עומדת מבוקר עד ערב ליד המאזניים, ולבקשת הלקוחות היתה מוציאה את האפונה או האורז בעזרת כף מיוחדת, שוקלת ומכניסה אותם לשקית ניר או לנייר עיתון מגולגל. בינה לבין המכולת הערבית שבשיח ג׳ארח היה רק הבדל אחד: דודה שרייה מכרה גם יין וערק.

אל הדירה הקטנה והצפופה של סבתא סיתי, ששטחו של כל חדר בה לא עלה על שמונה מטרים רבועים, נכנסתי עכשיו, ידה של סבתא אוחזת בידי ומעניקה לי חום וביטחון.

״הדה יוסף, אבן מריומה בנתי״ (הנה יוסף, בנה של בתי מרים) הודיעה סבתא סיתי לבני המשפחה. ״והוא עומד מעכשיו לגור אצלנו.״

"כמה שהוא חמוד!" התפעלה נעמי, שכבר היתה נערה כבת חמש עשרה באותה עת, ופניה העגולות זרחו למראי. "בוא, יא-עיני, אני ארחוץ אותך."

"אני הייתי כאן קודם!" ניסה יצחק להידחף.

"עברו עליו ימים לא-קלים," השתיקה נעמי את אחיה. "מגיע לו פינוק של ממש."

והנערה נטלה מים מהחבית הענקית שעמדה בחצר וחיממה אותם על הפרימוס. "עוד רגע קל, עוד רגע קל, אני ארחוץ אותך-ך-ך!" זימרה בשקט בלחן שחיברה בעצמה בעודה מכינה את כל הציוד הדרוש לאמבטיה: ספוג קשה, סבון-כביסה מרובע וגס אך מנקה היטב, פיילה (גיגית) שבאותה תקופה נראתה לי ענקית וחבית שברז קטן בתחתיתה, שאותה מילאה מים מחבית אחרת, גדולה יותר.

"הוא יכול היה להיות הבן שלך, אם לא היית כל כך בהירה!" עבר אחד הנערים מחוץ לחצר וקינטר אותה מרחוק, שכן נעמי היתה בגיל שבו מציקים הנערים והנערות אלה לאלה. בת-דודתי נעמי לא היתה בהירה באמת; אבל גם כהה כמו שאר שכניה לא היתה. שמנמונת מעט, עיניה חומות-בהירות ומלוכסנות, שערה השחור נופל סביב פניה בתלתלים גדולים, רכים - וכולה אומרת חום ואמהות. היא לא השיבה. עיניה הרציניות היו נתונות בי והיא רחצה אותי בתשומת-לב ובקפידה, כאילו בכוונתה לשטוף מעלי את כל החוויות הקשות שעברתי עד עתה.

"אל תהיה עצוב כל כך, ילד אהוב שלי," דיברה אלי בשקט. "יש לך כאן סבתא שאוהבת אותך ובת-דודה שמנשקת אותך ובן-דוד שיהיה חבר שלך וישחק אתך עד שתגדלו שניכם. יש כאן שכנים נחמדים ושום אישה לא תקלל אותך בבית הזה."

היא השתהתה רגע, כאילו היא ממתינה לתשובה, ואחר כך המשיכה: "יש לך זיכרונות עצובים, אני יודעת. אולי אתה זוכר עדיין את אבא ואת אמא. אולי אתה מתגעגע אליהם. אבל אתה קטן והזיכרונות יעלמו. תראה איזה ברכיים מלוכלכות יש לך, שובב קטן שלי. לא פשוט לרחוץ אותך, אוצרון שלי. סופם של הזיכרונות הללו להיעלם, ומעכשיו יש לך משפחה חדשה, אני מבטיחה."

אחרי שסיימה לרחוץ אותי בחצר מיהרה להלבישני בבגדים נקיים, הלוא הם בגדי היום-טוב של יצחק. "מחר נשיג בשבילך בגדים טובים יותר מהקרעים שאתה לבוש בהם עכשיו," הבטיחה בעודה מלבישה אותי. "וגם לך, כמו לכולנו, יהיו שתי מערכות יפות ושלמות של בגדים: אחת ליום-יום ואחת לשבת, אני מבטיחה!" והיא נטלה אותי בידה שוב אל תוך החדר הקטנטן הנוסף בבית, ששימש כמטבח, כדי לתת לי סמבוסק קטן וטעים.

"את יותר אוהבת אותו מאותי?" שאל יצחק.

"אני לא אמא שלך," החזירה נעמי, "ולא חייבת להגיד לך את מי אני יותר אוהבת." אחר כך התרככה למראה מבטו הפגוע של אחיה. "את שניכם אני אוהבת, חמודי," הבטיחה ופרשה את זרועותיה, "את שניכם!"

כך נכנסתי לביתה של סבתא סיתי: ילד קטן שאיבד את ביתו וסוף סוף מצא לו בית אחר. הימים עברו, ודומה היה שנקלטתי במשפחתי החדשה-ישנה. ואולם, העצב שנעמי ראתה בפני לא נתן לה מנוח, וגם לא בכיי בלילות:

"אמא... אמא...." קראתי עדיין באותה תקופה. "אמא!"

"אמא איננה, יא רוחי," היו שלוש הנשים בבית ממהרות אלי ביחד. "ששששש, ששששש, חביבי!"

והאהבה שהרעיפו עלי השלוש, ובעיקר נעמי וסבתא סיתי, הרגיעה אותי לאט לאט. בהדרגה שכך בכיי בלילות והתחלתי לישון משקיעה ועד זריחה; אבל העצב בפני נותר בעינו, ועמו - גמגום קל שנלווה אל דיבורי.

"הוא מגמגם כי הוא עצוב," אמרה עמה סעדה. "העצב בורח משפתיו המחייכות ומתמקד בקצות עיניו; גם בלב הוא נשאר. וכשאינו יכול להתפרץ החוצה בצורת דמעות, הוא ממהר וסולל נתיב חדש - הלא הוא הגמגום. לא כמו זה שכאן, שמגמגם כי אינו יכול לצרף את האותיות למלים." והיא הצביעה לעבר מחלוף, ילד מוגבל בשכלו שאהב לבוא אליה ולהקשיב לדבריה."

מדי בוקר היתה נעמי מנקה את הדירה והולכת לעבודתה. אחר הצהריים היתה שוב יוצאת לדרכה - הדרך שעשו בעבר דודתה מרים ואהובה חיים. עתה היה פח ריק תלוי על כל אחת מכתפיה של נעמי,

וכעבור זמן ארוך היתה שבה כששני הפחים הללו מלאים מים. עצב נשקף בעיניה של הנערה, וגעגועים לדבר-מה שלא ידעתי מה פירושו.

יום אחד שבה נעמי הביתה ובפיה סיפור:

"עשיתי ספונג'ה אצל משפחת קלאוזנר ופתאום באו לשם אורחים," סיפרה, "אחד בשם ז'בוטינסקי שבא עם אמא שלו. קטנה-קטנה האמא הזאת. מהר-מהר הגשתי להם תה וחזרתי למטבח לרחוץ כלים. ואז הם גמרו לשתות - ואני רואה ש'בוטינסקי שם לי נייר של כסף בצלחת. אני לא יודעת כמה זה היה. ממתי אני רואה כל כך הרבה כסף? אולי עשרה גרוש. ואז הלכתי הוצאתי את כל הכוסות למטבח, ורק בכוס ההיא לא נגעתי. וגברת קלאוזנר שאלה אותי, 'למה לא הוצאת את זה, נעמי?' אמרתי, 'יש פה כסף לא שלי.' אמרה, 'זה בשבילך.' אמרתי, 'לא, זה לא שלי.' אז אמרה: 'תקחי את זה בשבילך מתנה.' אז הנה, הנה הכסף!" והיא הושיטה לסבתא סיתי שטר מקופל שהחזיקה בכיסה.

סבתא סיתי לקחה את הכסף בשתיקה. ונעמי נאנחה ופנתה אלי:

"בוא, צוכריה שלי," נטלה את ידי. "נעמי תיקח אותך למקום שקט ונחמד, שבו נוכל רק שנינו לשבת ולנוח קצת."

עיני השחורות ודאי התעגלו בתימהון, משום שנעמי צחקה ואמרה: "הסתקרנת? בוא נלך ותראה בעצמך."

ילד קטן הייתי והדרך לא היתה קצרה; אך בירושלים של אז לא היינו מפונקים, ואני דישדשתי בעקבות בת-דודתי בדרכים שריצוף האבנים שלהן אינו אחיד אל הבריכה הגדולה בשמעון הצדיק, שלתוכה התנקזו מים רבים כל כך.

בדרך לבריכה נעתקה פתאום נשימתי - וגם נעמי עמדה לידי המומה, לוטשת את עיניה כמוני בכביש-הכרכרות שלפנינו. בפעם הראשונה בחיי ראיתי ברחוב עגלה נוסעת ללא סוס! צורתה לא היתה זהה לזו של עגלה רגילה, אך היו לה ארבעה גלגלים והיא נעה מבלי שראינו מה מניע אותה. שנינו עמדנו שם, ועקבנו במבטינו אחרי אותה עגלה הנמשכת כנראה על ידי סוסים בלתי נראים. הרי זה ממש נס, חשבתי, נס אמיתי!

"אלוהים אדירים!" התנשמה הנערה שלצדי. "אלוהים אדירים!"

לא ידעתי אז כי בעוד זמן לא רב יעלמו העגלות עם הסוסים מהרחוב כמעט כליל, ואותן עגלות פלא יתפסו את מקומן. נעמי ואני ראינו את האוטובוס הראשון בירושלים.

"אל תפחד," אמרה נעמי, מנסה להרגיע עצמה בעודה מדברת אלי. "זה שום דבר, באמת. בוא נמשיך."

לא פחדתי. וכי למה לחשוש כשהנערה החייכנית והגדולה לצדי?

בבריכה פתחה נעמי את הילקוט שהביאה עמה ונתנה לי פרוסת לחם. "שב, חמודי, ונביט במים הזורמים," אמרה. "מראה יפה, לא?"

ואכן, המראה יפה היה. אבניה של ירושלים בצבעי חום-בהיר ואדום ולעומתם המים הירוקים-כחולים וצמחי המים המשתרגים סביב האבנים. אדוות קלילות מפרות ללא הרף את הראי הירוק-כחול וציפורים גדולות, לא מוכרות לי, קוראות זו לזו מרחוק. למעשה התקיימה הבריכה, שנמצאה במרכז השכונה, כארבעה חודשים בלבד בשנה. זו היתה בקעה קטנה שמי הגשמים התנקזו אל תוכה משמעון הצדיק, מבית ישראל ומשכונות סמוכות אחרות. בחורף נראו המים הזורמים אל תוכה כנהרות שוצפים, והתוצאה היתה הבריכה שלנו, שעומק המים בה לא עלה על מטר.

ישבתי ליד בת-דודתי והנחתי לה ללטף את תלתלי השחורים. אותו ליטוף כמפתח פלאים היה. לפתע נפתחה בתוכי קופסה סגורה וליטופיה הרכים של אמא עלו בזיכרוני, חדים וברורים כאילו רק הבוקר נפרדה ממני בליטוף כזה. מיד פרצו הדמעות מעיני וגעיית בכי בלתי צפויה נפלטה לה מבין שפתי.

"מה קרה? חביבי," נבהלה הנערה.

"אמא," לחשתי. "אמא... אבא..."

היא חיבקה אותי, מצמידה אותי על שמלתה המדיפה ניחוח של ניקיון, וכך ישבנו במשך זמן רב. אחרי כמה זמן של שתיקה, החלה נעמי לדבר. לא אלי דיברה, אלא אל עצמה. ואני הייתי קטן מכדי להבין את מלוא המשמעות של דבריה. סיפרה על נער שהיא אוהבת,

שאינו משלנו; דיברה על הצורך שלה לעבוד כאמה בתור עוזרת בבתיהם של האשכנזים ועל אי יכולתה ללמוד.

"החיים קשים, חביבי," אמרה לי. "אבל אתה, ילד יפה. לך ודאי יהיה טוב."

עצובה היתה הישיבה ליד הבריכה. שם, באותה בריכה, היו רבים מאתנו מתרחצים. לא היו באותה תקופה בריכות לשם רחצה בלבד, ואנשים היו מסירים את בגדיהם וקופצים בבגדי-ים מאולתרים פנימה. לא כולם שבו משם. אחת לכמה שנים היה ילד או אדם מתחיל לטבוע בבריכה הטבעית ומשיב את נשמתו לבורא ומותיר בבריכה דוק של תוגה תמידית.

לפתע התפוצצה הבועה שבה ישבנו נעמי ואני וחלמנו. קבוצה של תלמידים שברחו מכיתתם הפרה את השלווה בקריאות ובצעקות. נעמי נאנחה.

"הנה הוא," לחשה. "הנה הוא..."

לא ידעתי מי מהנערים לכד את תשומת לבה, וקטן הייתי מכדי שאבין את מלוא פירושה של האנחה הכבדה. הנערים היו שזופים מאוד וקולניים מאוד. נעתי על מקומי באי שקט.

"ככה זה," אמרה נעמי לבסוף. "בוא, חביבי, בוא הביתה!"

בדרך עצרה אותנו עמה סעדה וירקה הצידה כמה עלי גת כדי שנוכל להבינה: "איפה הייתם?" חקרה.

"הלכנו לבריכה," החזירה נעמי.

"בריכה," אמרה עמה סעדה. "בימי לא הלכנו מעולם לבריכה. לא ידענו מה הן ההפסקות לשם בילוי. אנחנו עבדנו, עבדנו ועבדנו."

"אני אנוח כשארצה, עמה סעדה," אמרה נעמי. "לא אעבוד מבוקר עד ערב כמוכם."

"אינך מבינה אותי, ילדתי," אמרה עמה סעדה. "אילו יכולתי להשיב את הגלגל לאחור, גם אני הייתי עושה כך. היום, כשהגעתי לגיל שבו האדם בוחן את חייו לאחור ושואל עצמו מה היה עושה אחרת אילו רק יכול היה לעשות אחרת - היום, גם אני חושבת שעבדתי מגיל צעיר מדי ושעות רבות מדי. לכו לכם לבריכה, ילדים שלי. לכו ותהנו כל עוד אתם יכולים לעשות כך."

עמה סעדה לא הורגלה לדבר כל כך הרבה, וגל של שיעולים תקף אותה ואילצה לחדול.

"הלכנו בגלל התלמידים," אמרה נעמי. "קבוצת נערים משכונת הבוכרים שלקחה לעצמה חופש באמצע היום."

עמה סעדה חייכה. "במקום ללמוד הלכו לבריכה," אמרה, ופתאום הוסיפה: "הם, יהודים הגרים אתנו באותה עיר, רחוקים מאתנו כמרחק לילה מיום, ילדתי. אפילו העברית שלהם אינה העברית שלנו. אנחנו, גם בתימן היינו מדברים עברית. כשהיו מתערבים בנו המוסלמים, ואנו ביקשנו לשוחח מבלי שיבין אותנו, היינו משוחחים בינינו עברית, והוא היה מגלגל עיניו ואינו מבין דבר. וכשבאו אלינו אורחים יהודים מארצות אחרות - סוחרים ועוברי אורח - היינו משוחחים בעברית זה עם זה, וכך מבינים אחד את השני גם אם הוא בא מעבר לים, ממקומות רחוקים. ואת המכתבים היו הגברים כותבים בעברית. ואלה שפה, בירושלים - " והיא הצביעה בביטול לעבר בתי ההונגרים, "אינם מוכנים לדבר עברית כאילו קללה יש בשפה הזאת."

*

לפעמים היתה סבתא סיתי לוקחת אותי אתה אל משפחת כ"ץ, אחת המשפחות שאצלה עבדה בכביסה ובמשק בית. סבתא עבדה בבתי ההונגרים: דירות קטנות, ובהן חדר או שניים, מרפסת ומטבח זעיר. העשירים שבהם הצמידו שתי דירות זו לזו - וכמה גדולות נראו לי אותן דירות ששטחן, היום אני יודע, היה כארבעים מטר רבוע... ככל המבנים בירושלים, היו גם דירות אלה גבוהות מאוד, וחלונותיהן המסורגים והמקושתים גבוהים אף הם - אולי כדי שאיש לא יוכל להציץ בעדם ולראות את הנעשה בדירת רעהו. עם זאת, כל הבתים הקיפו חצר פנימית אחת, וכן כמבנה הזה כדי לפתח מעורבות של השכנים זה בחייו של זה.

אצל ההונגרים היתה סבתי לוקחת את הבגדים הרבים - שטריימלים שחורים, חולצות לבנות, מכנסיים שחורים - ומשרה אותם

במים על מנת להסיר מהם כתמים של חול. אחר כך היתה נוטלת את סבון הכביסה הגס ומתחילה לשפשף את הכתמים הבולטים. משפשפת, שוטפת וסוחטת; משפשפת, סוחטת ושוטפת. קערות הכביסה היו גדולות ועמוקות, וסבתי עמדה במשך שעות על רגליה ועסקה בעבודתה. הייתי מביט בה בעודה עומדת כך רכונה, וכעבור זמן קצר הייתי מתחיל להשתעמם.

"מ-מתי הולכים ה-ביתה?" הייתי שואל.

"אל תפריע לי," היה קולה של סבתא עולה מעם הקערות הגדולות. "אני עסוקה עכשיו."

הייתי נושך את שפתי, מחכה ומתאפק, וכעבור נצח שלא עלה כנראה על חמש דקות, שב ושואל: "מ-מתי הולכים?"

באחת מאותן פעמים, בעודי יושב ומביט בסבתי היפה הטורחת על כביסתה, ראיתי פתאום כי היא עצמה בוכה. בלי קול בכתה, חוששת להזעיק ביפחותיה את הנשים שבבית, וידיה סוחטות ומסבנות ללא הרף.

"מרים," לחשה. "מרים, בתי שלי, מרים, יא עומרי (החיים שלי)..."

קטן הייתי, ולא ידעתי עד כמה נורא הוא האבל על צאצא שאיננו; לא יכולתי לנחש כיצד מרגיש אדם שהפרח שגידל במשך כמעט עשרים שנה - נבל ומת.

"מרים עומרי," הוסיפה סבתא סיתי. "כפרה עליך, מריומה שלי."

וכך עמדה שם, בוכה ומכבסת, מתייפחת ומקרצפת. ואני, מפינתי, הבטתי באשה החזקה שניהלה את המשפחה כולה, ולא ידעתי מה לעשות. לבסוף התחלתי לפסוע לעברה בזהירות. צעד ועוד צעד ועוד צעד. לפתע חשה סבתא סיתי יד קטנה הנוגעת בזרועה הקרה. בלב הומה ניסיתי להרגיעה בליטוף שקט. ואולי הייתי קטן מכדי לנסות להרגיע. אולי רציתי להזכיר לה כי גם אני קיים וזקוק לאהבה ולתשומת לב. היום, יותר משמונים שנה אחר כך, אינני יודע להשיב על כך.

"סבתא," אמרתי בפשטות והדמעות חונקות גם את קולי. "סבתא!"

"יא אבני!" (ילד שלי) אמרה סבתא. "בן פורת יוסף שלי!" והיא חיבקה אותי אליה, מרטיבה אותי בעשותה כך מכף רגל ועד ראש.

אינני יודע כמה זמן עמדנו כך, אשה זקנה וילד, כאילו אין בעולם איש מלבדנו. ריח נעים של ניקיון נדף ממנה, וידיה המחוספסות - פרי שנים ארוכות של שפשוף וקרצוף - נעמו לי כשעברו על שערי שוב ושוב. אהבתי אותה, את האישה המעשית והחכמה, שאספה אותי אליה בשעה שהאחרים בעטו בי, הרימה אותי מאשפתות והעניקה לי שוב את המשפחה שכמעט אבדה לי. בדרך כלל לא היה לה פנאי רב לליטוף. טרודה היתה משחר ועד ליל בהשגת הכסף הדרוש למחייתנו. ועכשיו כמו עמד הזמן מלכת, ובעולם כולו היינו רק היא ואני, רק אני והיא.

לבסוף הופיע חיוך עדין בקצה שפתיה של סבתא: "לך החוצה," טפחה על גבי, "אל החצר שלהם."

רק כשראיתי כיצד היא שבה לכבס בעיניים יבשות - הלכתי.

החצר היתה חשוכה מעט, והיו בה ילדים רבים - כולם לבושים כמבוגרים קטנים. הנשים החרדיות, כולן עם ראש מגולח ומטפחת, נשאו בזרועותיהן תינוק והניחו לתינוק נוסף להיאחז בשולי שמלותיהן. ילדים בכל גיל נעו ממקום למקום ונעצו בי מבטים סקרניים.

בעודי מביט בהם, סמוך על קיר האבן העצום המצל על החצר, שבו הדמעות ועלו בעיני, מרות וצורבות. חשבתי כי איש אינו מביט בי והנחתי לדמעות לזלוג על לחיי ולהרטיב את פאותי הארוכות.

"מה יש, זיסעלע?" נחפזה אלי צעירה בהירה ששערה הזהוב בישר לכולם כי עודה רווקה.

"אני רוצה הבי-תה," התייפחתי. "הבי-תה."

"מה קרה?" שאלה אחת הנשים ביידיש מעברה השני של החצר.

"הוא בוכה!" השיבה הצעירה.

בן-רגע נקהלו סביבי כל הנשים הגדולות, דוחפות אל פי מעדנים זרים לחכי: גזר מתוק ולא-טעים, חלה טבולה בציר דגים שאף בו רב הסוכר על החריף-הטעים, שרידים מארוחת הבוקר שהגישה לי בעלת-הבית שחורת הפאה שעות ספורות קודם לכן.

כשיצאה סבתא וראתה את הקהל שנאסף סביבי, ידעה שכבר איני תינוק שאותו היא יכולה לקחת אחריה לכל מקום. אחר הצהריים ניגשה לחדר התימני שלידינו, ולמחרת בבוקר - כבר הפכתי לתלמיד מן המניין באותו חדר.

החדר התימני נמצא במרחק כמה צעדים מהבית. כעשרים ילדים קטנים הצטופפנו סביב שני ספרי תורה פתוחים בחדר קטן שהאויר בו עומד. הייתי הולך לשם לבדי. שם דיברו תימנית וקראו תימנית. המורה,מורי עבהל - אדם קשה אבל תלמיד חכם גדול - הכריח אותנו ללמוד את הפרשה כל שבוע. בשבוע הראשון עדיין לא ידעתי להבחין בין חובה לבין משחק. עד אז ילד הייתי, ואיש לא העניש אותי על אי מילוי חובותי.

והנה הגיע תורי לקרוא את הפרשה, ולא ידעתי את הטעמים. הילדים נעצו מרפקים אחד בצלעות השני, יודעים טוב ממני מה מחכה לי.

"קום !" הורה מורי עבהל.

קמתי והתקרבתי אליו, בצעדים חוששים. המורי הוציא שוט והורה לי להושיט את כף רגלי לפנים. עשיתי כדבריו, ועל כף הרגל היחפה נחתו בזו אחר זו פאלקות - כך נקראו בתימנית המכות שספגתי. יותר מהכאב, צרבה בלבי הבושה על שאני מוכה כך לעיני שאר הילדים. כשחזרתי למקומי פנה אלי מורי עבהל ואמר:

"חוסך שבטו, שונא תלמידו. מכות אלה לא נועדו להכאיב לך, כי אם לדרבן אותך ללמוד את התורה, ואני מקווה כי עשו את שלהן."

ואני מניח כי אכן היה להן, לאותן מכות, חלק במהירות שבה הזדרזתי ללמוד לקרוא בתורה. באותה עת עדיין לא ידעתי זאת, אבל לימודי הקריאה והיכולת לקרוא גם הפוך איפיינה אותנו, התימנים, והבדילה בינינו לבין שאר הילדים כשהגיע יומנו ללכת לבית הספר.

TUTTLEMAN LIBRARY OF GRATZ COLLEGE
Melrose Park, PA

מלבד לימודים אלה, למדתי פעם בשבוע עם חכם גאריב תורה בהיגוי ספרדי.

באותם ימים הגיע חג הפסח, וכולנו הלכנו אל שכונת שיח ג'ארח הסמוכה, להביא לערבים מהמצות שזה עתה נעשו. גדולים כארמונות עמדו הבתים שם, מוקפים בעצים והם בנויים אבן מוצקה המגנה על היושבים בהם מפני השמש החמה. בפעם הראשונה בחיי עמדתי בחצר הבית בשכונה הקרובה כל כך אלינו, נושא עיני בהתפעלות על הקימורים הגבוהים. אמת; לא כל הבתים בשכונה היו מפוארים באותה מידה, אבל היו בהם בתים שהותירוני בלא מלים. מה יכול ילד קטן, הגדל בשכונה שבה מלבד צמחי תבלין אין ולו ציץ דשא אחד, לומר כשהוא עומד מאחורי שער ברזל ומציץ בבית הנמצא בחלקה בת שמונה דונמים - בלב-לבו של גן מפואר? באותה התקופה כבר היה הבית שייך לאנשי המושבה האמריקאית; אך בעבר, כך סיפרו לי, בנה אותו אפנדי עשיר לו, לארבע נשותיו ולמשרתיו הרבים. עוד זוכר אני את ביתו הגדול של אחד מבני משפחת חוסיני, הנמצא בלב עצי זית והוא בנוי בהדר ובפאר ומכוסה גג רעפים אדום - ובחצרו בריכת שיש ומזרקה. לימים בחרו בני הבית להקיפו בחומה גבוהה; אך באותה העת עדיין יכולתי להביט בקנאה בחלונות המקושתים והגדולים.

אלא שפנינו לא היו מועדות לאחד מהבתים המפוארים במיוחד. אנחנו הלכנו לבית קטן יותר, אך עדיין גדול פי כמה מהבתים הצפופים שבשמעון הצדיק. המארחים כיבדו את המבוגרים בקפה שחור ולנו, הילדים, נתנו דברי מתיקה שרבים מהם היו מקובלים גם אצלנו.

מערכת היחסים שלנו עם הערבים היתה באותה העת יפה. חיינו אלה לצד אלה בשלום והרבנו לבקר אלה את אלה ולקנות אחד מהשני. מדי יום חמישי היו באות הנשים הערביות, אשר כונו בפינו "מסתורות" משום שפניהן היו מוסתרות מאחורי רעלות, ומציגות למכירה ענבים, ביצים ותרנגולות. כל אחת נשאה את הסל ובו הסחורה על ראשה. אנחנו היינו קונים ומתלוצצים אתן, ודווקא ערבי נהג לרמותן. שמו של הנוכל הקטן היה עאוני. הוא היה אחד משני החלבנים בשכונה (השני היה יהודי). כל בוקר היה חולב את עזיו, ומיד יוצא למכור את החלב. את המסתורות רימה בעקביות: ספר את הכסף

לעיניהן כשהוא מפחית בזריזות מטבע או שניים, הסתיר בבגדיו ביצים מבלי לשלם תמורתן. והמסתורות נאנחו ואמרו:

"שכולם יהיו ישרים כמוכם, היהודים."

"גם בתימן היו יחסי השכנות בינינו לבין הערבים מצוינים," סיפרה עמה סעדה, שהובאה למקום בעזרת כמה מאנשי השכונה. "הבעיות שעמדו בפנינו היו אותן בעיות והשמחות - אותן שמחות. פעם אחת..."

שמחתי לשמוע את צירוף המלים הזה מפיה, שכן אהבתי את סיפוריה והייתי שותה אותם בצמא. גם השכנים האזינו לדבריה, אף כי אשה היתה, וזקנה, ושיניה החסרות הקשו על המאזינים את הבנת המלים שבפיה.

"פעם אחת היו במקום הולדתי שודדים. רעים היו אותם שודדים, ובזזו מקנה ורכוש. תמיד נהגו להמתין בדרכים ואם ראו עובר אורח לבדו - מיד היו מתנפלים עליו וגוזלים את כל אשר לו. יום אחד עבר בדרך החכם יצחק, והנה השודדים מתנפלים עליו. לא הבחינו השודדים כי אדם חזק הוא, שוקיו כעמודים וזרועותיו כאילו נוצקו מפלדה. פצעו אותו השודדים והוא לא ברח כעוברי האורח הקודמים - כי אם השיב מלחמה. בהיותו איש טוב לב היכה תחילה את הסוס שאליו רכב אחד השודדים. והקדוש ברוך הוא עזר לו, ותהיה מכתו כמכת החרב. והסוס המסכן כרע ונפל תחתיו, מת. ראו זאת השודדים וברחו משם כל עוד נפשם בם, מצהירים תוך מנוסתם כי לא ישובו לכאן עוד לעולם.

"והשכן השיך המוסלמי, ששמע כיצד ניצח יצחק את השודדים, ערך לכבודו סעודת-שמחה ובה טבח למענו אחד משוריו המובחרים - שכן גם את השכנים המוסלמים הטרידו הללו מאוד. ימים מעטים חלפו עד שחכם יצחק החלים, פצעיו נעלמו כלא היו והוא הגיע לגיל זקנה ושיבה מבלי שתפקוד אותו ולו מחלה אחת.

"אני עצמי הספקתי לראותו כשהגיע לגבורות, ואני עודני ילדה אז. פעיל ובריא היה כבימי נעוריו. עיניו עודן רואות למרחקים, עורפו מוצק כשל אריה המתהדר ברעמתו. עד יומו האחרון לא חלה בשום מחלה, והוא מת בשיבה טובה ונקבר בקבר אבותיו. ואולם, שאיפה אחת גדולה קיננה בלבו כל הימים. מאוד חפץ לעלות לארץ ישראל

ולהתיישב בה. בניו ונכדיו הגשימו את חלומו, והם חיים כאן באושר ובעושר. והוא, שנקבר בנכר - יהי זכרו ברוך כזכרם של כל גיבורי ישראל, בכל דור ודור ובכל מקום ומקום."

"סיפור יפה," אמר מישהו מאחורי גבי. הסתובבתי לאחור. ילד קטן, בן גילי, עמד שם ושלח יד חמדנית אל הממתקים.

"אמא אומרת שבעוד שבוע נבוא אליכם," אמר לי בפה מלא.

התחלנו לשוחח, שהרי כולנו דיברנו ערבית רהוטה. שמו של הילד היה בסאם והוא היה הילד העשירי במשפחה שכללה עכשיו כבר 12 ילדים. אבל ילדים קטנים מטבע הדברים אינם משוחחים על חמולות, משפחות וסכסוכים בין יהודים וערבים. חמש דקות לאחר תחילת ההיכרות בינינו כבר אילתרנו שערים בצדה האחורי של החצר, וכדור שהנו למעשה אבן עטופה בסמרטוטים. היתה זו הפעם הראשונה מני רבות שבה שיחקתי עם בסאם כדורגל.

"יוסף ! יוסף !" קרעו לפתע צעקותיה של סבתא סיתי את חדוות המשחק, וידה ההחלטית תפסה בצדו האחורי של הצווארון שלי. "יוסף, כמה שאני מחפשת אותך !" התנשמה. "פחדתי שאולי הלכת לאיבוד. ילד קטן כמוך... בוא, יוסף, הגיעה העת ללכת הביתה !"

בבית עדיין רבה היתה העבודה לפני החג. הנשים קנו את החיטים הטובות ביותר, ועתה עמלו וניקו אותן היטב כדי לא למצוא בהן כל חיטה מבוקעת, שכן זו - חמץ היא. גם את כל האפונים, האורז וכל דבר אחר שעשוי היה להתערב עם גרעין החיטה או השעורה, בדקו שלוש הנשים היטב, עד שבטוחות היו כי אין כל פרור חמץ בביתנו המוכן לקראת החג. בערב שלפני פסח נערך בביתנו מיד לאחר תפילת ערבית "ביעור חמץ": כשנר שעווה דולק בידינו, עברנו מפינה לפינה וחיפשנו פירורי חמץ. "בתימן," סיפרה לי פעם עמה סעדה, "נתנו עושי הנרות לעניים את הנרות בחינם: קיום המצווה היה חשוב להם יותר מהכסף."

בוקרו של החג היה קצר. גברים מיהרו לשוב הביתה מעבודתם, כדי שיוכלו להכין את כל הדרוש לחג. בצהריים שלחו הנשים אותנו, הילדים, לישון - "שיהיה לכם כוח לחג עצמו" - אך הן עצמן לא חדלו לעמול עד רדת הערב ממש.

ואילו בחג עצמו הלכנו, יצחק ואני, לבית הכנסת: חדר מרובע ובו כריות לישיבה מונחות על הרצפה וצמודות לקירות, ולפני כל אחת דרגש להניח עליו את הסידרים. הפרוכת היפהפיה עשויה כולה עבודת רקמה תימנית, והתאורה - עששיות נפט. בחגים ובמועדים היה צפוף מאוד בחדר הקטן; אך ההאזנה לתפילה ולניגון התימני חיממה את לבי.

מששבנו הביתה, חיכו לנו על שולחננו - הדל בדרך כלל, אך מלא כל טוב בפסח - מצות, מרור וירקות שעליהם אנו מברכים "בורא פרי האדמה": כרפס, פטרוסילינון, צנון ואחרים. כמו כן היו שם דוכה (כך נקראה החרוסת בלשון חז"ל, ואנו התימנים שמרנו על השם המקורי), ובאחד הכלים - ביצה וחתיכה קטנה של בשר, שכן יש לאכול צלי בליל הסדר - קרבן הפסח. במיוחד אהבנו, הילדים, את הדוכה: אגוזים, תמרים, יין ומי ורדים. על השולחן עצמו היתה פרושה מפה לבנה שאותה שמרה סבתא סיתי לחג הפסח בלבד. והנה באו גם עמה סעדה, מובלת בידי שני חתנים שריריים, ובני משפחתה - שכן נהוג לחגוג את ליל הסדר יחד עם השכנים.

באיזו שמחה קיבלנו את פני האורחים, שמחה שלא ידענו כמוה בשום חג אחר. אולי משום שעכשיו, בתום חודש שלם של הכנות, מחכים לכולנו שמונה ימים ללא כל דאגה; ואולי מפני שאנחנו, הילדים, ידענו שבפסח נאכל דברים שבמשך השנה כולה איננו זוכים להם.

את ליל הסדר ניהל יהודה, אחד מבניה של עמה סעדה. הוא החל בקידוש - פיוט שנלקח מסידור רב סעדיה גאון ואינו כלול בהגדות של הספרדים או האשכנזים:

תרומה תבדילנו מכל עם
ארץ-חמדה הנחיל אותנו.
קידש את שמו בעולם
בגלל אבות שעשו את רצונו.
גבורות עשה למענהו
ואין חקר לנפלאותיו.
עדת קדושים אותנו קרא
כרם חמדה ונטע שעשועים...

אחר כך נטלנו ידינו, אכלנו מהכרפס. יצחק ניסה לאכול יותר מה"כזית" אך יהודה עצר בעדו: "אל תדאג; עוד תזכה לקיים מצוות 'כל דכפין ייתי וייכול', והמשיך בניהול הסדר. את האפיקומן תלה יהודה על שכמו ואמר, "משארותם צרורות בשמלותם על שכמם."

אחר כך קראתי אני, הצעיר בנוכחים, את "מה נשתנה" בערבית (במקור נהגו כך כדי שהנשים בתימן, שלא למדו בחדר, יבינו; עכשיו כבר ידעו הנשים כולן עברית, אך המנהג נשאר). וכך שרתי:

"מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות? יצאו זקנינו ואבותינו ממצרים מבית העבדים. מה היו עושים? היו מערבים את התבן בלבנים ואת הלבנים בתבן. למי? לפרעה, הרשע הגמור, שראשו כראש המפלצת ופיו כפי התנור. והביא ה' על המצרים: הדם והצפרדעים, הכנים והפרעושים, והערוב, והדבר, והשחין, והברד, והארבה והחושך ומות הבכורות. אפילו זקנה שבזקנות, יחולו עליה אלף קללות. היה לה צלם מבצק, נכנס הכלב ואכלו. צעקה אותו לילה והיתה צעקה גדולה במצריים, לקיים מה שנאמר: כי אין בית אשר אין שם מת' והצילם ה' ביד חזקה ובזרוע נטויה ובמוראים גדולים ובאותות ובמופתים על ידי משה רבנו עליו השלום."

מיד הגישו לי כוס קידוש וביצה קשה, ואחר כך פתחו בקריאת ההגדה. בנחת קראו אותה, ובנעימה המסורתית, ואף שילבו בקריאה הסברים לנו, הילדים. את ההגדה חתם פיוט שכל שורה שלו מתחילה באות הבאה באל"ף-בי"ת ואשר נלקח אף הוא מסעדיה גאון:

"אתה גאלת את אבותינו ממצרים ביד חזקה ובזרוע נטויה.

בהיות אבותינו בתוך ארץ מצרים, היו מעונים ומשועבדים תחת יד פרעה מלך מצרים.

גם שם פרו ורבו כעפר הארץ, וכארזי לבנון נכחו בקומה.

דיבר פרעה למחות את שמם ולאבד זכרם מקרב תבל..."

בסיום הסדר באה הארוחה: גדולה, משביעה, כזאת שאוכלים באמת פעם בשנה. צלי האש הטעים הקרוי שוויה, למשל, הושם בנדיבות על צלחתנו. בתום הארוחה חילק יהודה "כזית" אפיקומן לכולנו והזהירנו לבל נטעם דבר-מה אחר כך, שהרי אמר הרמב"ם: "מדברי סופרים שאין מפטירין אחרי מצה כלום." את ההלל שבתום

ברכת המזון החותמת את הסעודה קראנו אנחנו, הילדים, שכן הגברים כבר נימנמו...

רגע של רצינות בתוך החג היתה אמירת "תיקון הטל": בקשה שהקדוש ברוך הוא כי יוריד טל של ברכה. השנה היתה שנת בצורת - אחת מני רבות - ותיקון הטל נאמר בכובד ראש ומעומק הלב:

שלח רוחך הטוב
להחיות גויינו
לקדמותה תשיב
נחלת צביינו
ממך טוב לכל
יימצא פדיינו
הלא אתה תשוב תחיינו..."

למחרת, ביום הראשון של פסח הגיעו אלינו הערבים, כבכל פסח, וסבתא סיתי הגישה להם מצות ולביבות שנעשו במיוחד למענם מקמח מצה. חלק מהמצות לקחו הערבים עמם הביתה, נהנים מהטעם המיוחד של המאכל היהודי. ואילו משהסתיים השבוע של פסח, למחרת יום חג העצרת ישבנו, כרגיל, בחצר, קראה פתאום נעמי:

"הם באים, הערבים באים!"

מיד מיהרה סבתא סיתי להבעיר אש כדי להכין להם קפה שחור כפי שהם אוהבים, ונעמי ערכה על שולחן מאולתר את צלחות הכיבוד שהכינה מבעוד מועד. רבים משכונת שיח ג'ארח היו שם, בכפיות ובגלביות. רק הגברים באו, ועמם הילדים. הנשים הערביות - בביתן בלבד ישבו. הם הביאו לנו פיתות, זיתים, שמן וזעתר.

"איך אתם יכולים לא לאכול פיתות במשך כל השבוע?" שאל אותי בסאם שאכל יחד אתי במרץ מהכיבוד שהביאו ומזה שהגשנו גם אנחנו.

"בוא נ-נשחק כדורגל," עניתי.

"פעם אחרת," אמר בסאם. "הרי בטוח ניפגש - אנחנו שכנים!"

בעודי מסתובב בחצר, מביט בהערכה בגברים הערביים שחורי השפם והעיניים, שמעתי לפתע את דודתי פונה אל בנה יצחק:

"אתה רואה את יוסף?" פניתי לעברה. היא אכן הצביעה עלי. "שום דבר לא תוכל להגיד עליו. הוא הילד הכי יפה במשפחה."

הייתי מאושר, מאושר עד דמעות. את המחמאות שקיבלתי אגרתי בלבי כאדם העשיר המאמץ אל לבו יהלום ועוד יהלום. ובלילות החשוכים שבהם התגעגעתי לאבא ולאמא משלי, הייתי שולף מזיכרוני את המחמאות ואת גילויי החיבה, נהנה מהם שוב ומחזירם אל המאגר הסודי שלי, למען ישובו ויתנו לי כוח כאשר אשוב ואזדקק להם.

החורף הגיע, ואנו ידענו מהו רעב. מעט מזון היה לנו, ולעתים רחוקות מאוד זכיתי לטעום בשר. באותה תקופה כבר קרעה מלחמת העולם הראשונה את אירופה לשניים, ובמזרח התיכון נלחמו האנגלים והתורכים זה בזה. האוכל שהגיע אל פינו היה דל. בערב הייתי חוזר הביתה מהחדר ורואה סיר ובו גריסים. סבתא היתה מחייכת ואומרת:

"האמריקאים הביאו לנו את זה."

ועמה סעדה היתה מספרת שוב ושוב את סיפורם של תימנים רעבים שהגיעו לארץ-חלומותיהם בתום מסע מפרך ברגל, ומצאו עצמם גוועים ברעב לנגד עיניהם של אחיהם היהודים, ואיש אינו בא לעזרתם. "יודע אתה מי סייע לנו כשכבר כלו כל הקיצין?" היתה עמה סעדה שואלת ומשיבה: "האמריקאים - אותם נוצרים מוזרים שבחרו אף הם להתיישב כאן משום שאלוהים שלהם קרא להם או מאיזו סיבה דומה, הם שהביאו לנו גריסים וזיתים, והעניקו אודם ללחייהם של התינוקות שעמדו לגווע ברעב. למען האמת, היו אף כאלה שמתו כאן, בישראל, לאחר שעברו בשלום את כל התלאות של הדרך.

יום אחד חגג אברהם שרעבי את בר-המצווה שלו. כולנו לבשנו בגדי-חג והלכנו ברגל לאורך השכונה, מצטופפים בשביל הצר - שכן כביש לא נסלל שם, חוסמים את הדרך בפני העגלות שביקשו לעבור שם, ושרים עם כל הלב.

אפילו עמה סעדה, נתמכת בידי שניים מהשכנים הצעירים, יצאה החוצה אלינו, מחאה כפיים ושרה עמנו. היתה שם משפחת כהן מחלב, משפחת ג'גשווילי מגרוזיה, משפחת דהבני מתימן וגם חיה זילברמן

האשכנזיה. חברים טובים היינו כולנו. העוני ליכד אותנו וכולנו עזרנו זה לזה. יוצאי העיר חלב היו באים לבית הכנסת שלנו כדי שיהיה לנו מניין. הסיפורים החלו לעלות. חלקם מצחיקים, חלקם עצובים. ואני, במיוחד הייתי קשוב לסיפוריה של עמה סעדה אשר היטיבה להביא משלים, אגדות וגם סיפורים שהיו באמת - אשר חלקם הפכו בפיה למעשיות. ואמנות זו של סיפור מרתק, ציורי, המאפשר למאזין לראות לנגד עיניו את הדמויות המתוארות ולחוות את אשר עבר על גיבורי הסיפור - לא היתה נחלתם של הצעירים הטרודים, אלא רק של הזקנים הבקיאים בהלכות העולם, שעתותיהם בידיהם. באותה העת לא ידעתי כי אמנות הסיפור הזו עומדת להיעלם מן העולם.

לפתע ניגש אלינו מורי עבהל, הלא הוא המורי בבית הכנסת, ואמר:

"גברתי הנכבדה מאוד-מאוד. זמן רב אנחנו מתבוננים באופן היפה שבו את מטפלת בילד הזה שכאן," והוא ליטף אותי. "אלא שאתן כולכן, נשים עובדות, ואף גבר אחד אין בבית. ועכשיו, כשמלחמה בחוץ, קשה הפרנסה שבעתיים. ועד הקהילה החליט שיש לשלוח את הילד לבית היתומים התימני!"

"אבל הוא הילד שלנו, האוצר שלנו - " החלה סבתא סיתי לומר.

"אתן תמשיכו להיות אתו בקשר, הוא יבוא אליכן וימשיך להיות נכדך האהוב; אבל את חיי היומיום שלו יעשה הילד בבית היתומים התימני," פסק הרב.

וכך היה.

פרק שלישי:

יתום אני

"אני רוצ-צה הביתה!" לחשתי. "הביתה."

"תראי אותו, סבתא - " החלה נעמי.

"הב-יתה!" המשכתי אני.

הדמעות, מלוחות-מרירות, זלגו על לחיי. לפתי בכוח את שמלתה של סבתא סיתי - מבקש להישאר עמה.

"אל תבכה, אוצרי שלי. הרי יש לך בית ויש מי שאוהב אותך," אמרה סבתא סיתי. "איננו בורחים לשום מקום ובכל פעם שתרצה וירשו לך לעשות זאת, תוכל לבוא ולבקר אותנו."

ונעמי רכנה וחיבקה אותי, דמעות גדולות בעיניה שלה.

"זו דרכם של החיים," פנתה סבתא סיתי לנעמי. "לילדים קשה בהתחלה להסתגל לשינויים ולמעברים - אך בסופו של דבר הוא יתרגל, יאהב את המקום החדש וישמח גם לבוא ולבקר אותנו וגם לשוב לפינתו שבמוסד."

"בוא!" ניתק הגבר הצעיר מהקיר שעליו נשען ונטל את ידי. "אתה תראה שיהיה לך טוב כאן."

בידו השניה לקח האיש, אשר הציג עצמו עוד קודם לכן בשם שלום, מנעמי את התיק ובו חפציי המעטים: חולצה ומכנסיים חגיגיים, טלית ותיכלל (סידור), מעט עוגיות שומשום להמתיק את ימיי הראשונים במקום.

"סב-תא!" צעקתי. "סב-תא!"

"להתראות, גוזלי," אמרה סבתא. "אל תדאג. בשונה מרבים מהיתומים אשר פה - לך יש בית."

אותה פרידה קורעת-לב היתה אחת הפעמים האחרונות בחיי שבהן הנחתי לעצמי לבכות כך. מהר מאוד למדתי במקום החדש שהבוכים הם החלשים והבכי - מותרות שרק נשים או ילדים מפונקים יכולים להרשותו לעצמם.

"בוא!" קרא שלום בחוסר סבלנות.

ברגליים רועדות הלכתי אחריו.

"בית חינוך יתומים לילדי תימן" שכן בשכונת הבוכרים, שנקראה באותה העת גם רחובות: בשונה משכונות אחרות שנבנו אפילו באותו הזמן, היתה שכונת הבוכרים מרווחת ובה בתים גדולים המוקפים גן. לעתים היה הגן משותף לכמה בתים, ולפעמים היתה באותם בתים חצר פנימית. גם בורות מים פרטיים היו לתושבים. הבתים, שגובהם לא עלה על שתי קומות, נבנו מאבנים מסותתות וכוסו בגגות רעפים. החלונות היו מקושתים, ועליהם סורגים ותריסים. בכמה מהבניינים היה המטבח בחצר הפנימית, ואנו לא יכולנו לראותו; אך בבתים אחרים היה צמוד לגניין מבחוץ. היו שם גם בית כנסת, מקווה ומבנים ציבוריים נוספים. מולנו נמצאה הגמנסיה העברית, ואנו יכולנו לראות את המורים הממהרים אליה והם לבושים בחליפות הדורות ותיק שחור בידם, ואת התלמידים הנושאים תחת זרועם ספרים ואוכל, שולחים מבטים של התנשאות לעבר בית היתומים שלנו. הללו, בני המעמד הגבוה של ירושלים היו. המורים היו מרצים באוניברסיטאות בארצות הולדתם, והתלמידים - בנים להורים משכילים שידם השיגה לשלוח את הילדים ללימודים עד גיל שמונה עשרה - כלומר, הם לא נזקקו להם לצורכי פרנסה. ואילו אצלנו, היו כאלה שניסו לא לשלוח אף את ילדיהם בני התשע והעשר לבית הספר: "ומי יסייע לנו בפרנסת הבית?" היו זועקים. אכן, שני עולמות נפרדים היו כאן אחד מול השני: הגמנסיה ובית היתומים כמוהם כשני קווים מקבילים שלעולם לא יפגשו.

בבית היתומים התימני, שנפתח בדיוק באותה העת לאחר מאמצים רבים של מורי אברהם צארום ואחרים, היתה קומה אחת בלבד, והוא נראה לי ענקי בגודלו. היום אני יודע כי שטחה של הקומה כולה לא עלה על מאה מטר רבועים. ארבעה חדרים היו בו, ובכל חדר ארבע או חמש מיטות.

"אצלנו, כל יתום ישן על מיטה משלו!" הדגיש המנהל באוזניה של סבתא, וסבתא חייכה:

"ממש ארמון!"

עם זאת, ראיתי כבר אז שהמקום אינו מבהיק בניקיונו כביתה של סבתי, והדבר צרם לי.

את שמו של מורי אברהם צארום הכרתי כבר. הוא היה ידוע כאחד מבניה ובוניה של הקהילה התימנית, היה בין מארגני העדה התימנית ונבחר כחבר במוסד העליון של הציבור העברי "הוועד הלאומי", שם עמל על יצוג העדה התימנית והפיכתה לעדה מוכרת ומכובדת. במיוחד הקפיד על חינוך הילדים, כשהוא עומד על כך שבלימוד התורה יישמר המבטא התימני המסורתי ויכובדו המנהגים הוותיקים של יהדות תימן. החשיבות שייחס לחינוך יחד עם רצונו לעזור לזקוקים לעזרה, הם שגרמו לו לפתוח את בית היתומים.

בחדר שאליו הובלתי, היו ארבע מיטות, מיטה בכל פינה. חלון גדול היה שם, ודרכו יכולתי לראות את בניין הגמנסיה העברית. הגבר הצעיר רכן ודחף את התיק אל מתחת למיטתי החדשה: ארונות לא היו בחדר, והחפצים המעטים של כל ילד וילד אוחסנו כולם מתחת למיטות.

"עכשיו תכיר את שכניך החדשים," אמר שלום ויצא מהחדר. נבהלתי. שלושה ילדים זרים, כולם גדולים ממני, הביטו בי בסקרנות ובטינה.

"אז איך קוראים לך?" שאל אחד מהם.

"איפה היית עד עכשיו?" שאל השני.

"אני מכיר אותו!" צהל השלישי. "זה הילד שכל הזמן הולך אל עמה סעדה המשוגעת."

"אתה לא תקרא לעמה סעדה 'משוגעת'," אמרתי וקמצתי את אגרופי לעברו.

"אני אקרא לה איך שאני רוצה!" השיב הילד והראה לי גם הוא שני אגרופים מאיימים.

וכך, בקרב מהלומות קצר, התחלתי את דרכי בבית היתומים החדש. הקרב לא היה ארוך, ובסופו ניצחתי אני; אלא שהניצחון לא הפיח בלבי שמחה, אלא עייפות ורעב. קמתי מהילד הרובץ על המיטה

וחשבתי שבכך נגמרה הפרשה. עייף הייתי וגם רעב, אך יותר מכל נזקקתי לנוחיות.

"סלחו לי," אמרתי. "איפה - "

"שנסלח לו?" שאל האחד, אשר שמו דאוד - כך למדתי לדעת מאוחר יותר.

"הוא ביישן כמו ילדה!" צחק השני. ושמו סלימאן.

ורק יחיא, הילד שכרגע הראתי לו מה כוחי, התרומם ואמר: "הנוחיות בחצר."

לא היה שם כל מתקן. בור עמוק שמעליו היה עלי לכרוע חיכה לי. ועל ידו - דלי גדול וירוק ומלא מים, ומשפך קטן. משסיימתי עמדתי על קצות אצבעותי, נטלתי את המשפך, שאבתי מים מהדלי הגדול ושפכתי אותם אל תוך הבור. אחרי הכול, לכך בדיוק הורגלתי גם בביתי שלי.

ביתי שלי? האם ימשיך הבית שבו מתגוררות סבתא סיתי, נעמי, דודתי שרייה ויצחק - להיות ביתי? ואולי, עם התרחקותי מהבית, יתחילו גם בני משפחתי הללו להתנכר לי - כאותו דוד ארור שהשלכני מביתו? וכיצד אוכל לראות במוסד שכאן בית? ושוב היה עלי להילחם בדמעות, בעודי עומד ושופך את המים פנימה.

כשיצאתי חיכה לי יחייא בחצר. "גם אני הגעתי לפה פעם," אמר לי בעדינות פתאומית. "גם אני יודע מה זה. בוא, הגיע זמן לאכול."

בחדר האוכל הקטן היו שלושה שולחנות קטנים וספסלים לאורכם. נדחקתי לפינת החדר. גם האוכל לא היה שונה ממה שהורגלתי אליו בבית: לחם, מרק, ירקות, תה.

"זהרה!" צעקו הילדים. "אפשר לקבל עוד?"

חיוך נעים עיטר את פניה הרזים של האשה שהתרוצצה ממקום למקום, חותכת לחם אל ילד אחד ומורה לילד אחר לשבת במקומו. אשה מבוגרת היתה, שערה האפור קלוע בצמה על עורפה ואת גופה מעטרות שתי צלקות ארוכות ומעוררות סקרנות. היו לה עיניים חומות נחבאות ברשת קמטים שנדמה היה כאילו לא רק הגיל חרט אותם, כי אם גם החיוך הנעים שעל פניה.

"מה אתה מצטופף ככה בפינה?" שאלה אותי כשעלה בידה להתפנות אלי. "זה הבית שלך. שב בנוחות, תאכל. איך קוראים לך?"

"זהרה!" המשיכו הקריאות להישמע מכל עבר. "זהרה!"

לא הספקתי להשיב לה. היא מיהרה לעשות כרצונם. מבשלת אחת המנסה לתת תחושה של בית לילדים רבים. טבלתי את הכף במרק. הוא היה דליל מדי בעיני. בקושי רב התחלתי לאכול. המקום הרועש הזה יהיה מעכשיו ביתי? התקשיתי להתמודד עם הידיעה הזאת. לפתע נגעה יד בידי:

"מה שמך, קטן שלי?"

שוב היתה זו זהרה.

"יוסף."

"תאכל, יוסף. אני בטוחה שנהיה עוד חברים טובים. תאכל!"

והיא שאבה כף נוספת מהמרק ושפכה אותו בצלחתי. נאנחתי ללא קול ואכלתי בצייתנות את התוספת שלא ביקשתי. מה יכולתי לעשות?

בתום הארוחה התפזרו כל הילדים לחדריהם, מלבדי. "אותך רוצה המנהל לראות," אמרה זוהרה ואחזה בכף ידי. "בוא!"

פחדתי. דווקא ההערכה שבה דיברה עליו בעודנו הולכים, מילאה את לבי חשש.

"הוא איש גדול, איש גדול! אחד הגדולים של הקהילה שלנו. מה אתה יודע? הוא הצליח לארגן צירים תימניים לאספות ציוניות, והיה בין אלה שגרמו להערכה שחשו רבים כל כך לעדה זו. אבל למעשה, לא העסקנות הפוליטית עניינה אותו, כי אם החינוך. איש גדול, אחד מלמ"ד ו"ו!"

היא דפקה על הדלת, וכשעלה מבפנים קולו המזמין של המנהל, דחפה אותי פנימה וסגרה את הדלת אחרי. נותרתי לבדי עם המנהל. בחדר לא-גדול, מלא ספרי קודש, ישב האיש בלבוש דתי-תימני מסורתי. נלחצתי אל הדלת, מבקש לצאת אל זהרה. פחדתי מהיותי לבדי עם המנהל שאינני מכיר.

"בוא ילדי," אמר האיש. "אל תפחד."

צעד, ועוד צעד, ואני כבר לידו.

"שב; שמך יוסף טוילי."

לאט דיבר ובנחת, אך חששי מפניו נותר רב. הינהנתי בראשי.

"אני שמח מאוד שבאת אלינו. כאן תלמד את לימודי הקודש במבטא התימני. כאן תשמור על מנהגינו הקדומים, מלא אחר המצוות שסבך מילא, ילדי, ויהיה לך טוב. עוד תראה שבית היתומים הזה הוא כמשפחה אחת גדולה."

לא אמרתי דבר, אך דומה שהוא לא ציפה שאומר דבר-מה. "לך עכשיו לחדר החדש שלך, ואני משוכנע שתהיה מאושר, אם ירצה השם."

*

"בוקר, בוקר, קומו, ילדים, לעבודת הבורא! בוקר, בוקר!"

בבת-אחת הושלכתי מתוך עולם החלומות שהייתי שרוי בו אל המולת הבוקר. תחילה מיהרנו לרחוץ את פנינו. ואחר כך - ארוחת בוקר: פרוסת לחם עם זיתים, וחתיכת עגבניה, וכוס תה או תה בחלב. כולם אוכלים במהירות. אין זמן, ממהרים לתפילה. זהרה מגישה את הצלחות בקול חבטה. היום אינה מחייכת. מהר, מהר, מהר!

ואחר כך, תפילת שחרית.

בשמונה בבוקר מיהרתי עם כולם אל אחד החדרים הגדולים שעדיין לא הספקתי להיות בו. החדר הזה, כך למדתי לדעת, הוא התלמוד תורה שלנו: שולחנות וסביבם ספסלי עץ.

"שלום עליכם, בני," אמר המורי שקידם את פני - מורי אלשיך.

"שלום עליכם וברכה, מורי."

"אתה נראה צעיר למדי. בן כמה אתה?"

"שש."

"שב שם," הצביע לעבר קבוצת הילדים הצעירים ביותר. הגדול בינינו היה בן שבע. גם הילדים בשתי הקבוצות האחרות היו קרובים זה לזה בגילם.

ידעתי לקרוא, מלימודיי בחדר התימני שלנו, ומיד צורפתי אל שני ילדים נוספים שכבר קראו בחומש. גם לכך הייתי רגיל. שניים,

שלושה ואף ארבעה וחמישה היינו קוראים בחדר שבשכונה. ידעתי לקרוא ישר וגם הפוך - וכמוני כל חבריי.

המורי היה מבוגר למראה. זקן ארוך עיטר את פניו והזכיר לי את האגדות על אליהו הנביא. עיניו היו שקועות עמוק בתוך סבך של קמטים ושיניו - מעטות ולא מטופלות.

"נתחיל בפרשת השבוע, כרגיל!" אמר, שכן אותו יום, יום שישי היה, וכולנו זימרנו בקול את פרשת "ואתחנן" וכן את תרגום אונקלוס לארמית (שאנו, התימנים, היינו היחידים ששמרנו את המנהג לקראו; מנהג שראשיתו עוד בתקופת עזרא ונחמיה): העולה לתורה קורא פסוק בעברית - ומשנהו, ילד צעיר, קורא אותו פסוק בניגון בארמית, וכן הלאה.

"יצחק!"

אחד הילדים קם ממקומו.

"לא שיננת את החומר, כנדרש!" פסק המורי. "בוא הנה!"

וכך למדתי לדעת שכמו בחדר שהכרתי משמעון הצדיק, גם כאן נדונו אלה שלא ידעו את תלמודם לקבל פאלקות בכף הרגל. לכך כבר הייתי רגיל.

במהלך הלימודים נכנס פנימה המורי השני, מורי סרי. הוא היה זה שנתן את הפאלקות הלכה למעשה. משראיתי את הכאב שבו מתייסרים התלמידים כשהמקל הלם בכף הרגל היחפה שלהם, התגעגעתי פתאום אל מורי עבהל מהכותב בשמעון הצדיק. רק עתה הבנתי כי הפאלקות שלו נועדו יותר להפחיד מאשר להכאיב.

בשעה עשר בבוקר היתה הפסקה, וכולנו קיבלנו מפירות העונה. בעודי לועס אגס בא אלי יחיא וישב לידי.

"מורי סרי, ממנו לא כדאי לקבל מכות," אמר לי. "יש לו יד קשה, לזה. אבל מורי אלשיך, הוא רק צוחק. בעצם לא מרביץ."

המחצית השניה של יום הלימודים כללה שוב את פרשת השבוע ומקצוע חדש אשר לא למדתי קודם לכן: החשבון. מורי סרי הוא שגילה לי בפעם הראשונה את עולם המספרים.

הרבה לא למדתי באותו יום. עדיין הייתי עסוק יותר בהתבוננות סביב, בלמידת פניהם והבעותיהם של חבריי למוסד החדש, ופחות בחומר הנלמד.

בצהריים קיבלנו מרק שעועית, לחם ותה.

"לפעמים היא עושה מרק עדשים," סיפר יחייא וליקק את שפתיו. "ולפעמים - מרק תימני."

"ובשר?"

"בשר או עוף אנחנו מקבלים רק בשבת."

ובשבת - מחר - לא אהיה כאן. אחזור הביתה.

אחר הצהריים ישבתי בצד והתבוננתי בילדים המשחקים כדור וחמש אבנים. בקצה המגרש החולי ישבתי, ולא ידעתי האם אי פעם אהיה חלק מהקבוצה הזאת. כולם - ואני בתוכם - לבשו בגדים נקיים אך מטולאים, שללא ספק היו בגדים משומשים שנתרמו לאחר שמילאו את תפקידם אצל העשירים יותר. פאות השתלשלו מאוזניהם כמאוזני שלי; אך האם די בדימיון החיצוני כדי להפוך את כולנו לקבוצה מגובשת?

אחר כך באה תפילת מנחה וארוחת הערב: לחם עם מרגרינה, זיתים וגבינה מלוחה.

חיי בבית היתומים התימני היו לא-קלים. עם הילדים למדתי להסתדר, אך לא נוצרו שם חברויות של ממש. החזק הוא המלך, היתה שם הסמא שלא נאמרה בקול.גם בתלמוד התורה, הת"ת, היתה הצפיפות רבה והמלמד - חסר סבלנות. באחד הימים הגיעו אלינו חמישה עשר חומשים חדשים. מישהו תרם אותם למוסד. מעתה נוכל לקרוא שלושה ואף שניים בלבד בכל ספר. איזו הקלה! מלבד פרשת השבוע למדנו גם תפילה, כתיבה תמה וכתב רש"י.

ילדים בני חמש עד שלוש עשרה היינו באותו חדר, ומובן שהגדולים היו החזקים ביותר. ובכל זאת, עם הזמן למדו הילדים לא לצחוק לי. אגרופים מהירים ובעיטות חדות לא היו כלי הנשק שלי. במקום זאת למדתי להסתיר את מחשבותי ולא לספר על עצמי דבר. במיוחד הציק לי סלימאן, שכני לחדר. הוא כינה אותי בשם "יוספה", אילץ אותי לסדר במקומו את מיטתו וליגלג עלי בכל דרך אפשרית.במשחקי הכדור היה מטיח את הכדור בפני ועד מהרה למדתי לכבוש את דמעותי ולכווץ את שפתי. פתק שנתתי לנעמי יום אחד כדי שתעביר לסבתא סיתי דיבר טוב מכל מלה. כתבתי שם:

"לכבוד ג'אדתי (=סבתא שלי). סלימאן מרביץ לי."

ובלבה של סבתא, שקראה את הפתק שוב ושוב בחדרה הקטן, החלה להתגבש החלטה לא מקובלת באותם ימים.

באחד מימי שישי נשארתי בבית היתומים, וכמו כולם נשלחתי להתרחץ ולהחליף את בגדי - שכן פעם בשבוע הוחלפו בגדינו במערכת חדשה של בגדים זהים במראה, בלויים אך נקיים.

"אז היום אתה פה אתנו, הא? כבר לא רוצים אותך בבית של סבתא שלך!"

זה היה סלימאן, חיוך לגלגני ומריר על שפתיו. הזעם הציף את לבי ונתן לי כוח. שלחתי אגרוף מכוון היטב אל סנטרו. הוא לא היסס. כעבור רגע היינו מתגלגלים בעפר, בבגדינו שאך לפני חמש דקות היו נקיים. וכעבור רגע נוסף שכבתי על הרצפה, שן קדמית שלי שבורה, ואני כואב ומיוסר. בקושי הצלחתי לקום, ובכאב הבטתי בבגדי המלוכלכים בעפר ובדם, שבמשך שבעה ימים שלמים אהיה אנוס להתהלך בהם.

והנה, באותו לילה העיר אותי פתאום דבר-מה ואני התיישבתי על מיטתי בבהלה. לא ידעתי מה הדבר ששלף אותי כך משנתי. התהפכתי על צדי השני, מתכסה בשמיכתי הדקה, כשלפתע הגיע אלי קול יפחה בלתי צפוי.

הבכי עצמו לא הפתיע אותי: שמעתי וראיתי ילדים בוכים כאן, ואף אני בתחילת דרכי בבית היתומים בכיתי. מה שהפתיע אותי היה הכיוון שממנו בא הקול. הוא הגיע מהחלון - שם נמצאה, כמובן, מיטתו של סלימאן, אשר מטבע הדברים בחר לו את המיטה הטובה ביותר.

עצמתי את עיני וניסיתי לחזור לישון, כשקול היפחה שב ונשנה, ואחר כך הפך לבכי שקט ורצוף. לגלנותו של סלימאן והצקותיו לי היו זכורות לי היטב - ואף על פי כן קמתי, פסעתי יחף על הרצפה הקרה ונגעתי בכתפו.

"לך לעזאזל!" נהם כשראה אותי, ער, לידו.

"סלימאן," אמרתי בשקט ושפתי כאבו מהמכות של אחר הצהריים. "מה קרה?"

"מה זה עניינך, חתיכת - "

"הרי אנחנו יחד," אמרתי, וחזרתי על משפט ששמעתי כאן לעתים קרובות: "בית היתומים הוא כמשפחה אחת גדולה."

תחילה התקשח ובוודאי עמד לקלל שוב, אך אז גבר עליו הכאב. "לא תספר לאף אחד שבכיתי, נכון?" לחש.

"לאף אחד," הבטחתי.

"דע לך שאני מקנא," המשיך ללחוש. "מקנא בך, שיש לך סבתא שאוהבת אותך, מקנא באשר, שיש לו דודים לבוא אליהם, מקנא בכל מי שאיננו לבדו לגמרי בעולם, כמוני."

לא ידעתי מה לומר לו. "גם אני מקנא בך," פלטתי לבסוף. "הרי אתה המנהיג שלנו, אתה אומר לכולם מה לעשות, אפילו לי - "

"אני לא אגיד לך כלום יותר, מבטיח," אמר סלימאן. "אם אתה לא תספר לאף אחד שבכיתי - אני אהפוך גם אותך למלך."

למלך לא הפך אותי, אבל ההצקות פחתו עד שדעכו כליל. סלימאן הגיב באגרופים שלופים על לעגם האכזרי של אשר וחבריו, והללו פנו להציק לילדים אחרים, שלא נהנו מחסותו.

ואף על פי כן, רע היה לי בבית היתומים הזה. באי-רצון הייתי שב לשם מביקורי בבית סבתי, והידיעה כי אני עומד לשוב לשם היתה מעיבה על השבת ונוטלת את החיוך מפניי. ערב אחד נטלתי מים שהובאו מהבור שבחצר וחוממו בתוך סיר גדול, עמדתי מעל הפאיילה שלנו והתחלתי להתרחץ. יצקתי מים על עצמי, שיפשפתי את גופי בעזרת ליפה והסבון ולבסוף שפכתי את שאר המים על האש, על הגב ועל הפנים. משסיימתי להתנגב ולהתלבש מילאתי את הדליים במים המלוכלכים ויצאתי עמם כדי לשפוך אותם החוצה, לבית השימוש. תמיד התרחצנו כך, בזה אחר זה, ביום חמישי בלילה - לקראת שבת.

למראי עם שני הדליים הכבדים ניגשה אלי סבתא סיתי ונטלה את אחד מהדליים מידי.

"אמור לי, יוסף, מדוע אתה עצוב כל כך?" שאלה.

הנחתי את הדלי השני על הרצפה, התרוממתי ואמרתי לה את שלא העזתי לומר זמן רב: "אני לא רוצה לחזור לשם! לא רוצה, לא רוצה!"

סבתא לא השיבה דבר, אולם באותו שבוע בא לבקרני אורח לא צפוי.

"שלום יוסף," אמר שכננו סאלם, שהיה פעיל מאוד בבית הכנסת בשכונה והיה מראשי הקהילה שלנו.

נרתעתי לאחור. מה עושה כאן השכן שמיעט להחליף אתי מלים בשכונתנו?

"הייתי רוצה לדבר אתך," אמר סאלם, ואני חדלתי לשחק ובאתי אחריו.

"אמור לי, יוסף," שאל סאלם. "האם אתה לומד כאן כראוי?"

"כן," השבתי, מופתע מאוד.

"ומה אתה לומד?"

"לימודי הקודש, מנהגים."

"והאוכל שכאן, האם ניתן לך בכמות מספקת?"

"לא." לקהילה התימנית, אשר מימנה את המקום, לא היה כסף רב, והדבר בא לידי ביטוי גם במזון המצומצם.

"והלבוש, מה הוא כולל?"

"שתי חליפות, אחת לקיץ ואחת לחורף."

כך המשיך סאלם להציג לי שאלה אחר שאלה, ואני הבטתי בו ולא ידעתי לאן חותרים דבריו. כשנקראנו אל המטבח, לארוחת הערב, ליטף אותי סאלם על ראשי ופנה ללכת משם.

שבתי וראיתי אותו ביום שישי, כשהייתי אצל סבתי. השבת כבר עמדה להיכנס, אך בדרכו לבית הכנסת נכנס אלינו ואמר:

"ראי, גברת סיתי. הילד חייב להיות תחת פיקוח. אם יעזוב, לאן ילך? מי ערב לנו שבמקום אחר יהיה לו טוב יותר? הייתי במקום ודיברתי עמו, והוא לבוש ולומד ממש כמו השאר. וכמו שאת יודעת, גם את התפילה התימנית הוא לומד שם - "

"את התפילה התימנית הוא כבר יודע היטב," אמרה סבתא. "ואני חושבת שזכותו של ילד להיות מאושר!"

ועל דעת עצמה הלכה סבתי ורשמה אותי למחרת לבית יתומים אחר: בית היתומים הספרדי.

*

מול בית העם הישן שברחוב יפו, עמד בית היתומים החדש שאליו נשלחתי - בית היתומים הספרדי. הוא נוסד בשנת 1902 ובין האפוטרופוסים שלו היו רב יעקב מאיר והאחים בורוכוב, כדי להציל יתומים מחרפת הרעב. הוא נועד ליתומים מאב ואם אך לא רק להם: גם ילדים שאמם נאלצה לעבוד מחוץ לבית מבוקר עד ליל - יכלו למצוא בו מחסה. היו בו יתומים מגיל שש ועד 15, אך להיכנס פנימה אפשר היה רק עד גיל תשע. הילדים קיבלו שם חינוך מסורתי וגם מקצוע שיאפשר להם להתפרנס בכבוד בצאתם מהמוסד. בבניין הגדול ברחוב יפו היה מקום ליותר מאה יתומים, ובו חדרי לינה, תפילה, ולימוד, חדר אוכל וגן. כשאר בתי היתומים בירושלים, היה גם הוא תלוי בעיקר בנדבות של התורמים השונים.

כמה תקווה היתה בלבי כשעברנו, סבתי ואני, מבעד לשער הברזל פנימה, אל הכתובת החדשה. ידה של סבתא הקיפה את ידי והעניקה לי חום וכוח. בתיק הקטן שנשאתי עמי היתה רק מתנתנו הקטנה של סלימאן: חבילת מישמשים יבשים ש"השיג" ממקום כלשהו. ברור היה לי שלא לקח אותה מהמטבח של בית היתומים, שהיה דל מכדי לכלול אפילו פירות יבשים; אבל כבר מזמן לא הייתי הילד התמים ששואל שאלות מיותרות.

"שיהיה לך מתוק במקום החדש," איחל לי סלימאן, והוסיף כשאד של קנאה דבק לקולו, "ככה זה כשמישהו מבחוץ יכול לדאוג לך."

סבתא לקחה אותי עכשיו אל המנהל והשיבה בסבלנות על כל השאלות שנשאלה. אחר כך הציגה היא עצמה גם כמה שאלות, ואנחנו למדנו לדעת שהאוכל הוא "לא רע, מספיק לילדים" וכי תלמוד התורה שאליו אשלח מעתה והלאה נמצא בקרבת רחוב אגריפס. אחר כך גחנה אלי ונשקה לי בחיוך:

"אתה מתחיל לצמוח, יוסף. עוד מעט אתה תצטרך להתכופף אלי כדי לנשק אותי, ולא להיפך."

"סבתא..." אמרתי, וקולי נחנק.

"אל תחשוש, יא רוחי. כאן יהיה לך טוב, אני בטוחה!"

"בוא, ילד!" קרא לי הגבר הצעיר שעמד וחיכה בצד לתום הפרידה כשסבלנותו פקעה. "בוא תראה את החדר החדש שלך, את החברים החדשים שלך. את סבתא עוד תפגוש, אני מבטיח לך!"

החדר החדש שאליו הובלתי הזכיר לי מאוד את החדר בבית היתומים הקודם: מיטות רבות זו ליד זו, ואפילו לא פינה אחת לי-עצמי. אי השקט בלבי גבר - והוא הפך לוודאות כשיצאתי לרגע מהחדר, וכששבתי פנימה ומשכתי אלי את התיק, גיליתי שמתנתו של סלימאן נעלמה כלא היתה. מישהו אחר נהנה מהפירות המתוקים והגנובים. חיי בבית היתומים הזה לא יהיו שונים בהרבה מאלה שבבית הקודם. את הדמעות המלוחות-מרות שלי, לא יהיה אפילו מישמש אחד שימתיק.

למרבה הצער, היו הדיכאון והיאוש שחשתי כאן גדולים אפילו מאלה שחשתי בבית היתומים הקודם. בצלאל, ילד גבה קומה ורחב כתפיים, תפס אותי עוד ביום השני להיותי כאן, העניק לי טלטלה מכובדת ורשף:

"כשאומרים לסדר, אתה קודם כל מסדר בשבילי, ואחר כך בשבילך. מבין?"

ואני הבנתי. בהיעדר חסותו של סלימאן ובהיותי ילד חדש וכזה שאינו יודע להשיב מלחמה שערה, נגזר עלי לסדר את המיטה בבוקר בשביל בצלאל, ואחר כך מנקה במקומו וממלא כל הוראה שניתנה לו מראש. ואם לא די בכך, הרי גם בעיית האוכל נותרה כשהיתה: שוב היה המזון תרומות של אנשים, ובהיותו כזה נותר דל, לא משביע ולא מעורר תאבון.

באחד הימים התגלגלה לידי בקשת הנדבה הבאה:

"אגרא דתעניתא: צדקה גדולה - מחצית השקל - משלוח מנות ומתנות לאביונים! לטובת יתומי ארץ הקדושה המתכלכלים ומתחנכים בבית חינוך יתומים הכללי. זכרו נא, נדיבי עם, את אחיכם היתומים האומללים לפוקדם לטובה בימי פורים ופסח המשמשים ובאים,

ושלחו נא איש איש מתנת ידו, לטובת בית החסד הזה , והמון היתומים המתכלכלים, מתלבשים ומתחנכים בתוכו לתורה, מלאכה רוחנית או גשמית שיתפרנסו ממנה בעתיד, לכשיגדלו."

לעתים זכרו האנשים השבעים את אחיהם היתומים והאומללים; לעתים שכחו, ואנו נותרנו עם לחם, זעתר וזיתים.

באחד הימים, כשכולנו שבנו בקול המולה מתלמוד התורה שבו למדנו, נגעה פתאום יד זרה בכתפי. הסתובבתי לאחור וראיתי לא אחר מאשר את סלימאן - בגדיו חדשים, סיגריה זוהרת בפיו וידו השמאלית על מותנו בתנוחה מתריסה. לא יכולתי לעצור, שכן מדריכיו של בית היתומים השגיחו עלינו. סלימאן התחיל אפוא ללכת לצדי.

"מה אתה עושה פה, סלימאן?" שאלתי שאלת תם.

"שלמה," תיקן אותי. "מהיום קוראים לי שלמה."

"מה אתה עושה פה, שלמה?"

"ברחתי משם."

"איפה אתה חי?"

"יש לי כל מיני מקומות משלי. ואתה?"

"אותו זבל," משכתי בכתפי.

"תצטרף אלי," אמר שלמה-סלימאן. "יהיה לך כסף, יהיו לך בגדים."

הבטתי בנער הלבוש בבגדים שכמוהם לא נגעו בגופי מעולם. הוא ראה את עיני הבוחנות והמשיך: "אתה בטח רעב פה כמו בקודם, וצריך ללמוד את כל השטויות הרגילות. בשביל מה? בוא ותהיה אתי!"

היינו ילדים, רק על ספו של גיל ההתבגרות, והפיתוי היה חזק. ובכל זאת ראיתי לנגד עיני את סבתא סיתי, חשתי על בשרי את חיבוקה האוהב, נשכתי את שפתי וניענעתי בראשי לשלילה: לא.

*

באחד הימים התרחש מאורע חשוב במשפחתי הקטנה: בת דודתי נעמי התחתנה. לשם כך יצאתי מבית היתומים כבר ב"לילת אלחנא" - הערב שלפני החתונה. ההתרגשות היתה עצומה. דודתי וסבתי טרחו על המאכלים ולצדן נשות השכונה כולה. למחרת נערכו החופה והקידושין בבית הכנסת שלנו, ואחרי הקידושין פרשו האנשים טלית על נעמי ועל בחיר לבה וקראו:

"ויתן לך הא-להים מטל השמים!"

נעמי היתה נרגשת כולה, פניה היו סמוקים מאושר ומאיפור. היא לבשה את בגדי הכלה המסורתיים ועל ראשה התנוסס כתר של תכשיטים יקרים, מעשי-ידיהם של מיטב הצורפים בני עמנו. כשהבטתי בה כזו, חשבתי בלבי שהיא יפה כמו נסיכה. וכשהיא רכנה ונשקה לי, מנסה לתת לי ולוא קורטוב מהאושר שהיתה נתונה בו, הייתי מאושר.

בשעת לילה מאוחרת הגענו הביתה, אל אותו מקום שחיוכה של נעמי עוד עמד בו גם כשהיא עצמה הלכה אל ביתו של חתנה. יצחק כבר ישן, אולי בעזרתו של יין הצימוקים הטוב שבו כובד. ואילו בלבי עלו חיוכה הנוגה של נעמי והשיחות בילדותי, שאולי אינני זוכר כהלכה ואולי רק עתה אני מתחיל להבין, והתהפכתי מצד לצד, מסרב לישון.

לפתע נפתחה הדלת וצלליתה של סבתא סיתי הופיעה בפתח. היא ניגשה אל שנינו, אולי כדי להטיב את חיבוקן של השמיכות הדקות שסביב גופינו, ועיני הפקוחות לרווחה ומלוות את צעדיה גרמו לה לעצור.

"אתה ער?" לחשה שאלת-תם.

הינהנתי בראשי.

"מה קרה, עיניים שלי?"

במחשבותי על נעמי לא רציתי לשתף אותה; ולכן השבתי בלחש, "גם שם לא טוב לי."

"בוא, אוצר קטן," אמרה סבתא סיתי ועזרה לי להסיר מעלי את השמיכה הדקה. "בוא נשב קצת ביחד בחדר שלי, כדי שלא נעיר את יצחק."

חדרה של סבתא, קטן ומבהיק בניקיונו, כלל מיטה גדולה ששימשה עד עתה אותה ואת נעמי. סבתא התיישבה על המיטה

שהיתה מעכשיו שלה בלבד ומשכה אותי אליה. ישבתי שם, חבוק בזרועותיה, ואני פתחתי את סגור לבי. ובעודי מדבר, הבנתי עד כמה אכן קשה לי גם בבית היתומים הזה. סיפרתי לה על רודנותו של בצלאל, על היעדר החברים ועל הרעב הנורא המצמיד את בטני לגבי.

"לא תמיד טוב לנו כאן יותר," ציינה סבתא סיתי. "אתה חושב שאנחנו לא ידענו רעב? זהו גורלו של האדם, נדון לחוש גם את הרעב וגם את השובע, גם את העצב וגם את השמחה."

"אבל כאן המשפחה שלי," השבתי. "ובחיק המשפחה, קל יותר לסבול."

במשך רגע ארוך שתקה סבתא סיתי, ואחר כך נאנחה: "היה לו כסף, לאביך."

"כסף?" שאלתי.

"אמו נתנה לו זהב וכסף, והיה לו אפילו שטר על קרקע שקנה בשעתו. אני זוכרת כיצד הראה לנו את כל הדברים הללו, מנסה לשכנע אותנו כי על אף גילו הצעיר, הוא אדם רציני שאיננו תלוי בחסדי איש. היה לו כסף, ואילו היה הכסף הזה ברשותנו היום, היה נמנע ממך הסבל שבבתי היתומים."

"אז איפה הכסף?" שאלתי שאלת ילד.

"אצל דודך סעדיה," אמרה סבתא, "שלקח אותך ואת כל מה שהשאירו אביך ואמך. מהר מאוד זרק אותך מביתו, ואילו את השאר - האל יודע היכן החביא."

"תבקשי ממנו - "

"ביקשתי, התחננתי. הוא טרק את הדלת בפני וודאי היה יורק עלי אילו לא חשש מזעמו של הרחוב. הכסף בידיו, יוסף, ואצלנו - האהבה והרעב."

אינני יודע במשך כמה זמן ישבתי בחיקה, נהנה מחיבוקה החם ומידיה המלטפות את עורפי. לבסוף נאנחה והקימה אותי בעדינות.

"בוא, יוסף, חזור למיטה ולך לישון. אתה ילד עדיין, והבעיות של הגדולים אינן צריכות להטריד אותך."

בשבוע שלאחר מכן שוב הייתי בבית. כמקובל, התייצבנו כולנו, קרובי הכלה והחתן כאחד, בבית הכנסת. לפני שעלה החתן למפטיר השמיע החזן את הפיוט "החתן נעים עלה", ובתום התפילה הלכנו

כולנו אל ביתה של סבתא, כל איש עם הג׳עלה - פירות מיובשים - והמשקה שלו. רק עמה סעדה החמיצה פניה:

"בתימן חגגנו אחרת," אמרה לי כשעברתי לידה. "הרבה יותר שמח."

הצפיפות בבית הקטן נעמה לי, וחברתם של השכנים הנינוחים למראה, החוגגים את שמחתה של נעמי, חיממה את לבי. רק המחשבה שבתום השמחה אצטרך לשוב לבית היתומים, היה בה כדי להפר את אושרי.

*

ואולם, שלושה שבועות לאחר מכן הודיעו לי אנשי בית היתומים בפנים חמוצות שאני עוזב את המוסד. סבתי סיתי, מבלי לספר לי דבר וחצי דבר, הלכה מבית יתומים אחד למשנהו עד שמצאה את זה שלדעתה התאים לי מכולם. ואז, לאחר מאבק לא קל, רשמה אותי את המוסד בעל השם הטוב ביותר בירושלים: בית היתומים האשכנזי דיסקין שבגבעת שאול.

פרק רביעי:

"לא צריך חברים!"

בפעם הראשונה בחיי היה כסף ברשותי. לא רב אמנם, אבל כזה שהגיע אלי ביושר ואני יכול לעשות בו כרצוני: בית היתומים על שם דיסקין נתן לכל אחד מאתנו דמי כיס. כשהייתי מגיע לשכונה לא סיפרתי על כך לאיש. למרבית הילדים בשמעון הצדיק לא היתה כל אפשרות לקבל ממתקים, אלא אם כן המבוגר קנה אותם למענם או הם עצמם שלחו יד זריזה אל עגלתו של המוכר מבלי שזה הסתכל. "דמי כיס" היו מושג חדש ולא מוכר בשבילם - ממש כמו בשבילי לפני שעברתי לדיסקין.

עתה, בעודי יושב עם סבתא סיתי אצל עמה סעדה, מתעלם ממחלוף - הילד שריר בקצות שפתיו המבקר את סעדה כמעט כל יום - ומאזין לסיפוריה הבלתי פוסקים של האישה המופלאה, שלחתי מדי פעם יד חשאית לכיסי, ממשש את המטבעות העגולים שהם שלי בלבד וכובש את החיוך שאיים להשתלט על פני. עבר זמן-מה עד אשר הצליחה עמה סעדה להתיק את מחשבתי מהכסף ולגרות את דמיון הילד שלי בעזרת מלותיה ונעימת הדיבור המיוחדת שבה דיברה.

"בתימן, בכפר א-טוילה שמצפון-מזרח לצנעא, חי יהודי עני מרוד," סיפרה. "קשה היה לו, לאותו יהודי, להרוויח את הכסף הנדרש לו לבני ביתו ללחם, מרק ובגד פעמיים בשנה. כל יום היה יוצא לשדה

כדי לרעות את העזים המעטות והרזות שלו, ובערב היה חולב אותן ומוכר את חלבן. מחירו של אותו חלב היה נמוך, שכן באותה תקופה רק אנשים עניים מאוד קנו חלב. לכל שאר היהודים היו בביתם עזים ופרות, ורובם אף העסיקו רועים ערביים שיובילו אותן לשדה. אשר ליהודי העני שלנו - הוא היה יוצא בעצמו לשדה כדי לרעות את עזיו, ולא בקלות היה מוצא להן מקום מרעה. וכשהיה שב עם רדת השמש לביתו, היה עייף, יגע ורצוץ.

"יום אחד חלה העני. חומו עלה וכוחותיו פחתו, ולמרעה לא יכול היה לצאת. פנה אפוא לשני בניו, ילד בגילו של יוסף ואח נוסף גדול ממנו, שייצאו למרעה במקומו." היא חדלה לרגע מסיפורה והעבירה יד על תלתלי השחורים. ליטוף נעים שפירושו כי כולנו - היא, סבתא סיתי, וגם הרועה העני של הסיפור - משפחה אחת.

"לכן, קמו ילדיו בבוקר ולקחו את העזים למרעה. אולם מה רצה הקדוש ברוך הוא? הם לא מצאו את מקום המרעה! הלכו והלכו, חיפשו וחיפשו, והיכן המקום שבו רועות העזים - לא ידעו. תעו הילדים בדרך. לפתע פנתה אחת העזים, עזבה את העדר והחלה להתרחק ממנו במהירות. ביקש הבן הגדול מאחיו כי יחכה לו, והחל רץ אחריה. החלה העז לרוץ - והבן אחריה. העז בורחת, והבן בעקבותיה. לרגע אחד עוד עמד הבן הבכור וקרא אל אחיו הצעיר: 'חזור בינתיים עם שאר העזים הביתה, ואני אשיב את העז העקשנית מאוחר יותר!'

"הביט האח הצעיר בבן הבכור הרודף אחרי העז הבורחת עד כי נעלם באופק, ואחר כך שב לבדו עם שאר העזים הביתה." ושוב ליטפה אותי עמה סעדה, ממש כאילו אני אותו בן צעיר בסיפור.

"עבר זמן-מה - והבן הבכור לא שב לביתו. התחילו אביו, אמו ואחיו לדאוג לו. השמש כבר שקעה ודאגתם היתה רבה כפי שרק בני המשפחה יכולים לדאוג. הליל ירד והוא לא שב. נשארו בני הבית ערים במשך הלילה כולו - ולשווא. למחרת היום התחילו בני המשפחה להתפלל לשלומו ואף פתחו בצום, אך הבן לא שב הביתה."

עיניו של מחלוף היו פעורות לרווחה ושפתיו נעו כאילו הוא שותה בצמא את דבריה, פשוטו כמשמעו. עמה סעדה העיפה לעברו מבט קצר בטרם המשיכה:

"ועכשיו אספר לכם מה קרה לו, לבנו של הרועה. הוא המשיך לרדוף אחרי העז - היא מדלגת מסלע לסלע והוא בעקבותיה. והנה לפתע, נעלמה העז באחד הבקיעים שבסלע. הלך הבן אחריה - ומחילה תת-קרקעית לפניו. לרגע חשב לשוב לאחור, והנה קול פעייתה של העז מושך אותו אליו, כאילו קורא לו, 'בוווווא! בוווווא!' נכנס הבן פנימה אל המחילה, והעז עומדת מרחוק וממתינה לו. החל הנער ללכת במנהרה התת-קרקעית, מרותק אחרי העז.

"לעת ערב הגיע הבן למקום נפלא, שכמוהו לא ראה מעולם: תפוחי זהב זהרו בשמש, אילנות תפוחי עץ האירו באור הירח, האגסים נטפו עסיס רב, וכן היו שם מטעי-זיתים וכרמי גפנים. בין עצי הפרי למיניהם זרמו נחלי מים זכים וצוננים המשיבים את הנפש ומהנים את העין.

"וכאן עצרה העז. תחילה השתכשכה מעט במים הצלולים ואף שתתה מהם. אחר כך התגרדה בגזעי העצים. והבן, מוקסם מהמקום דמוי גן-העדן שאליו הגיע, עצר אחריה, ושוב לא יכול היה לעזוב. הוא אכל מעצי הפרי, ותשוקה אחת בערה בלבו: להישאר במקום החדש ולהמשיך להנות מטובו ומיופיו. אבל גם עכשיו זכר עד כמה מתגעגעים אליו בבית. מה יעשה?

"לקח בן-הרועה ניר ורשם עליו: 'אבי היקר, אני נמצא במקום נהדר שזכה בכל מעדני העולם ויופיו, ממש כגן-עדן. אנא, אבי, עזוב את הבית הדל ובוא לכאן כדי להנות מכל טוב - ולא תסבול עוד עוני ומחסור, כי האל האיר את דרכי והעז הביאה אותי למקום זה.' שכן אז עדיין לא ידע הבן שגן העדן החדש שאליו הגיע, אינו אלא ארץ ישראל.

"אחרי שסיים לכתוב את הפתק, קיפל אותו ושם אותו באוזנה של העז. וזו, כאילו חיכתה שיעשה כן, פנתה לאחור ונעלמה מעיניו. והבן ידע כי היא אכן שבה אל בית אביו.

"כשחזרה העז לביתו של הרועה בריאה ושלמה, מיהרו כל בני המשפחה לקראתה בשמחה. אך כמה גדול היה צערם כשראו כי לבדה היא - ללא הבן וללא כל סימן למה שעבר על השניים! ודאי מצא הבן את מותו, חשבו, שכן אחרת ודאי היה כאן עמה! פרצו ההורים והאחים בקינה מרה על הילד שאבד, וישבו עליו שבעה. ובתום האבל

לקח האב השכול את העז, ומרוב צערו וכאבו על מות בנו שחט אותה. כיצד יוכל להמשיך ולטפל בזו שגרמה למותו של בנו האהוב? רק אז, אחרי ששחט את העז ומכר את בשרה הדל תמורת סכום כסף מגוחך, מצא פתאום פתק באוזנה. חיש מהר קרא אותו, ומיד התמלא חרטה על פזיזותו. כמה חבל שאין העז יכולה להראות לו עתה את הדרך אל המקום שבו נמצא בנו, המקום שבו שפע רב כל כך ואושר ככל אשר תפנה...

"נשאר האב עני ודלפון עד סוף ימיו, ולא הוסיף לשמוע דבר על בנו הבכור. ואילו אותו בן הוסיף להנות ממעדני המקום הנפלא שהוא כגן עדן, וחיכה בכליון עיניים לבואם של אביו ושל כל בני הממשפחה, ומעולם לא עלה בידו להבין מה מנע מאביו ובני ביתו מלהגיע אליו."

"באמת, גן עדן," צחקה סבתא סיתי. "עם בתים עניים ודולפים וימים שבהם הבטן נדבקת אל הגב ברעב."

"ובכל זאת גן עדן," השיבה לה עמה סעדה. "שבו התגשמה תפילתנו, 'לשנה הבאה - בירושלים' והיתה למציאות!"

עמה סעדה ובעלה, וכמוה יוסף וברכה טויל, הוריו של חיים אבי, הגיעו לארץ-ישראל בשנת תרנ"ט (1899) - בעקבות העליה שעשו יהודי תימן בתמוז תרמ"ב (1882), שנה שלמה לפני אנשי ביל"ו, שכונו אחר כך בפי כול "העלייה הראשונה". מונעים בכוחה של האמונה כי שנת תרמ"ב היא השנה שבה יש לעלות לארץ-ישראל, קמו יהודי תימן, מכרו את כל רכושם ונטשו בתים משגשגים בלב קהילה מוסלמית אוהדת בדרך כלל - לטובת הבלתי נודע ששמו ארץ-ישראל. הסיבה לאמונה הזאת היה פסוק משיר השירים: אמרתי אעלה בתמר" - והרי המלה "בתמר" והשנה תרמ"ב מורכבות מאותן אותיות. שני גורמים נוספים תרמו למעשה: האחד, שמועות כי הברון רוטשילד מחלק אדמה למגיעים לארץ-ישראל; והשני - העובדה כי השלטונות העותומאניים, ששלטו הן על תימן והן על ארץ-ישראל, אישרו את העלייה הזאת.

כשנה ארכה הדרך מתימן לישראל, ובמהלכה סבלו היהודים ממגפת החולירע, מחום ומרעב. בקיץ 1882 הגיעו יהודי תימן לארץ - בכדי לגלות כי קשייהם לא תמו. בראש וראשונה, התברר להם כי

האדמות אינן ניתנות להן בחינם. אחר כך גילו כי אפילו מחסה לראשם לא טורח איש לתת להם כאן. הם מצאו עצמם לנים בשדות, חשופים לפגעי השמש ומסתופפים תח אוהלים וסוכות. הגיע החורף, ומחסה עדיין אין להם. הלכו אפוא היהודים הללו להתגורר במערות ובנקרות. ואילו אנשי ארץ ישראל הותיקים, ספרדים ואשכנזים כאחד, הביטו בהם בעיניים תמהות - וסירבו לסייע להכם. הכולל הספרדי נהנה מכספי החלוקה, ועולי תימן הצטרפו אליו; אך עד מהרה חדלו הספרדים לעזור להם. וכי למה יחלקו את כספם עם האחרים? והאשכנזים - הללו קראו להם "ערבים" ולא עזרו להם מלכתחילה. כך עשו רובם, מלבד הרב פרומקין, שהקים את חברת "עזרת נידחים" אשר סייעה להם להקים את הישוב התימני הראשון, הלא הוא כפר השילוח. אחר כך הקימו התימנים את נחלת צבי, משכנות, שמעון הצדיק ושכונות אחרות בירושלים עצמה; אימצו לעצמם את מקצועות הסתתות והבניה שהיו עד אז בידי הערבים בלבד; התאקלמו והתבססו בארץ-ישראל. אבל במסע הנורא איבדו כל המשפחות בעל, רעיה או בן, וזכרו נותר כפצע שלא הגליד בלב כולנו - כן; גם בלבי, שכבר נולדתי בארץ ישראל.

"יפה הסיפור שלך, סעדה חמדתי," אמרה סבתא סיתי. "אבל מולו עומדת המציאות. את זוכרת את אביה של אסתר ינעי הקטנה, מורי חיים, אשר שנה שלמה נסע בדרך מאזור אל-מחוויט אשר בתימן לישראל, ואשתו מתה עליו בעודו עושה את דרכו לכאן?"

"טוב מזה אני זוכרת את בעלי," ענתה עמה סעדה ביובש. "היה לנו תלמוד-תורה והוא היה מורי בצנעא. תלמידי חכמים רבים טיפח, ואף אני למדתי את סיפוריי מפיו. והנה באו תלאותיה של הדרך והוא לא עמד בהן. אדם מבוגר היה כשהחליט לצאת לכאן - "

"ואת הסכמת?"

"מי שואל לדעתה של אישה," חייכה עמה סעדה בעצב. "אינני מאלה הנוקטות שיטות שונות כדי לכפות דעתי על זו של הבעל. ומלבד זאת, הרי אני אוהבת את ארץ-ישראל"

"עם תפוחי הזהב והנחלים המפכים חתחת כל עץ..."

"גם היום אני אוהבת את ארץ-ישראל, סיתי חמדתי. גם היום הייתי עושה ברגל את כל הדרך מצנעא לכאן, כדי למות בירושלים."

דפיקה בשער הסבה את תשומת לבנו החוצה. היה זה החלבן היהודי, שעמד בחוץ וכד החלב הענקי שלו בידו. הוא היה מגיע היישר מתנובה, ואנו העדפנו אותו על פני עווני, החלבן הערבי. סבתא סיתי ניגשה אל הפתח כדי לקנות את החלב בשביל עמה סעדה, והחלבן הסיר מהכד את המכסה, אשר שימש גם ככלי מדידה ובו סימונים לפי ליטרים, יצק פנימה חלב והגישו לסבתי.

כיוון שהשיחה בין שתי הנשים חדלה לעניין אותי, קמתי ויצאתי החוצה, שקוע כולי בסיפורו המופלא של הילד שקם ועזב את הדלות והגיע אל עולם נטול עולה של פרנסה ומרירותה של היתמות. אולי גם אני אזכה יום אחד לצאת מעולם שבו חוקי הקיום אכזריים כל כך, אל תוך גן עדן של אהבה וחום?

בקצה שמעון הצדיק היתה ערימת חול, ועליה עמדה הילדה אסתר - אותה ילדה שעמה סעדה הזכירה לפני דקות אחדות - ושיחקה בחבל. שערה השחור התבדר כהילה סביבה בעודה קופצת שוב ושוב, צוחקת כאילו היא נמצאת כבר עכשיו באותו גן עדן של אגדות. המראה של הילדה שדי בחבל פשוט ששני קצותיו כרוכים סביב אמות ידיה, כדי לקחתה לגן העדן, העלה בי פתאום גל בלתי צפוי של כעס. קרבתי אליה, ידי בכיסי. היא לא התייחסה אלי. קפיצה ועוד קפיצה ועוד קפיצה, ועם כל קפיצה היא צוחקת כאילו אין בעולם איש מלבדה. ואז, בפעם הבאה שנחת החבל על הקרקע, הנחתי עליו את רגלי.

אסתר ינעי הקטנה כמעט נפלה כשהסתבך לפתע החבל ברגליה. ללא-מחשבה תפסתי אותה ומנעתי את צניחתה ארצה. רציתי שתפסיק לשחק, אך לא התכוונתי לגרום לה כאב.

"די," אמרה הילדה וקולה מתוק וצלול. "אל תפריע לי!"

"למה לא?" השבתי את ידי לכיסי והרגשתי את המטבעות הנהדרים.

"כי אני רוצה לשחק."

"למה שאני אתן לך לשחק?"

"זה לא שלך, המקום הזה, אבא שלך לא קנה אותו."

"גם אבא שלך לא."

העובדה שהיא לא מיהרה לחזור מהביטוי שבחרה להשתמש בו ולומר משהו כמו, 'אוי, אין לך אבא' מצאה חן בעיני. ויותר מכך מצאו הד בלבי עיניה השחורות והבורקות, עם זיק השובבות שבהן. כיוון שכך שלחתי יד ומשכתי בשערה.

"תגיד לי, אתה לגמרי אהבל? תעוף מפה תיכף ומיד!" היא ניפחה את חזה מולי - ילדה קטנה ואמיצה מול ילד הגדול ממנה ומרגיש צורך לפרוק מעליו מתח לא מוסבר.

"כן?" שילבתי את זרועותי על חזי, "נראה אותך מעיפה אותי?"

"אתה - אתה - אני מצפצפת עליך!" והיא התרחקה מעט אל הרחוב הצר הסמוך. לא הלכתי אחריה. ממקום עומדי ראיתי כיצד היא מתרחקת בין הבתים הצפופים, והנה היא עוצרת ושבה לקפוץ, חיוכה הזוהר מופנה לעצמה בלבד.

בבת אחת השתנתה הרגשתי. פתאום לא רציתי להציק לה; עתה רציתי לקבל ולו שבב מהחיוך הזה. מיד ידעתי מה לעשות. הנחתי לה לנפשה ומיהרתי לרוץ הביתה. שם, במקום מחבוא מאחורי המזרון שלי, המתין לי אוצר שלם של בסקוויטים וסוכריות שקניתי מדי יום חמישי, כשאר חברי לבית היתומים על שם דיסקין, בבית החרושת "פרומין" הסמוך למוסד.

אלא שכששבתי למקום והממתקים בכיסי, אסתר כבר לא היתה שם. את החיוך שרציתי בו כל כך, לא קיבלתי.

*

בית היתומים על שם דיסקין היה גדול מבתי היתומים הקודמים ששהיתי בהם עד אז. היו בו ילדים רבים - ובהם מעטים שהכירו את נוסחי התפילות שלמדתי אני - אוכל לא רע ומדריכים צעירים, שזופים ומדיפים ניחוחה של ארץ-ישראל החדשה, אך ללא כיפה על ראשם.

"אצלנו בתימן," היתה עמה סעדה מגלה את חיוכה הדל בשיניים, "עוד כשהתינוק היה נולד, היו חובשים לראשו כיפה צבעונית וגדולה, ואיש לא היה מסתיר אותה או מתבייש בה. ויהודי

ללא כובע על ראשו? הס מלהזכיר! עד גיל שלוש היה ראשו של הבן מכוסה ב'קרקוש', ואז היינו מגלחים את שערותיו, משאירים לו פאות ובמקום ה'קרקוש' שמים כובע. אצלנו בתימן, כאשר מישהו הלך בגילוי ראש, יודעים היינו שהשתמד."

והנה כאן היו כאלה וגם כאלה. אל אחד מאותם מורים נקשרתי במיוחד.

זה היה אחרי שניסיתי להתיידד עם פנחס: ילד שאמו אמנם היתה בחיים, אך נטשה אותו בבית החולים ולא שבה לראותו לעולם. אותו פנחס מעל באמון שנתתי בו. עני הייתי, ולא היה לי דבר לתת מלבד אותם ממתקים שקניתי בדמי הכיס - ומלבד סודותי הקטנים. למי מאתנו אין סוד זה או אחר משלו? יום אחד ישבנו, פנחס ואני, על אחת המיטות ודיברנו. החדר היה ריק: שאר הילדים שיחקו בחצר ומדי פעם שלחו נציג להתחנן בפני כי אצא למשחק הכדורגל שלהם, שכן שחקן כדורגל מצטיין הייתי מאז ומעולם. סירבתי. העדפתי לרקום את הקשר החדש והמבטיח עם אותו פנחס. על המיטה בינינו כמו פרשתי בפניו את סודותי המעטים: הרכוש המשפחתי שנעלם, הילדה אסתר שעליה אני חולם בלילות. פנחס הקשיב, הינהן בראשו והבטיח כי לא יספר - וכבר למחרת ידעו הכול את הסודות הללו. מאוחר מדי למדתי לדעת שזו הדרך שבה מבקש פנחס להתחבב על הילדים: הוא ניחן בכישרון לחלוב סודות מפיהם של בעלי הדבר, ואחר כך נהג לספר אותם למנהיגים שבקרבנו. ומי מאתנו אינו סקרן לשמוע סודם של אחרים?

"יוסף ואסתר לנ-צח!" שרו הילדים באוזני. "שתי נשיקות במ-צח!"

ואותי אפפה התחושה האיומה של עצב חסר תקווה המקיף אותך מכל עבר ושמו דיכאון. אותה תהום ללא מוצא שאינך רואה כל דרך לצאת ממנה, והמוחקת כל חיוך מעל פניך במשך ימים על גבי ימים. אלא שגרשון, אחד המורים, ראה זאת, ובא במיוחד אל חדרי בשעת אחר הצהריים:

"בוא נלך לטייל," אמר. "זה בסדר, אני מרשה."

הבנתי כי אינו רוצה שמישהו יאזין לשיחתנו. לא רציתי לעשות זאת, שכן מי יודע מה יגידו לי שאר הילדים אחרי שיראו אותי מתבודד כך עם המורה גרשון - אבל איך יכולתי לסרב?

יצאנו אל מחוץ למוסד והתחלנו לטייל בירושלים. כמה יפה היתה העיר באותה עת, על בתי האבן שבה, וביניהם ואדיות ושדות פראיים: שילוב של עיר וטבע, תרבות ופרא.

"כתב יד נהדר יש לך," אמר המורה. "האם תסכים לצייר למעננו כרזה לקראת פורים?"

משכתי בכתפי. מחמאות רבות קיבלתי על כתב ידי. למה לא? מה זה כבר משנה אם באחד הימים אקדיש את שעות אחר הצהריים לכתיבה יפה במקום למשחקי כדור?

"נו?" הקשה ושאל.

"בסדר."

חיוך האיר את פניו. "אני יודע שמלה שלך היא מלה. עכשיו בוא נדבר על משהו יותר חשוב. מה מעיק עליך בזמן האחרון?"

סיפרתי לו על פנחס ועל מעילתו באמון, והמורה הניח יד על כתפי ואמר:

"יש לך כוח פנימי משלך, יוסף: החוכמה שלך, הידיעה שלך מה אתה רוצה מעצמך, הבגרות. מרבית הילדים בני-גילך לא זכו לכך. ויש לך סבתא. לא לכולם כאן יש סבתא! הנה, לפנחס עצמו אין סבתא, ואין אפילו ידיעה מי היתה אמו."

הלכתי לצדו, מנסה להרגיש את הכוח שהוא מתאר. לא הצלחתי. מלותיו של המורה לא עשו אותי חזק יותר בעיני עצמי.

"אתה תראה," המשיך ואמר. "עוד יהיו לך חברים - "

"אני לא צריך חברים. אני אוהב להיות לבדי. לא רוצה לשלוט על אף אחד ולא רוצה שישלטו בי!"

המורה נעץ בי מבט ממושך. "אתה מדבר כמו אדם מבוגר ומריר," ציין. "וחבל שכך. אתה עוד ילד."

"חברים הם רק צרות!" הודעתי - ואכן, כך אני חושב מאז ועד היום.

המשכנו לטייל ועברנו ליד אחד מנחלי האכזב בעיר כשהחל המורה פתאום לספר: "כשהגיעו התימנים לירושלים בתחית שנות

השמונים של המאה הקודמת, לפני כארבעים שנה, לא היה ברור לאיזה קהל בדיוק הם משתייכים: האשכנזים או הספרדים. היו כאלה שלא מצאו לעצמם אפילו מחסה לחום הקיץ ולצינת החורף, והתגוררו פה, בוואדי שלפנינו. בתחילה לא סייע להם איש - "

"ואחר כך עזרו להם האמריקאים, אני יודע!" קטעתי את דבריו בחוסר סבלנות.

"נכון," נאנח גרשון. "ליהודים שהתגוררו בירושלים באותה עת, יש סיבה טובה להתבייש. יותר ויותר תימנים באו לכאן. בהתחלה ניסו להיטמע בקהל האשכנזים ואחר כך להשתלב עם הספרדים, אך בסופו של דבר נותרו קהילה עצמאית, בעלת בתי כנסת משלה וחוקים ומנהגים משלה."

"בגלל זה לא מקבלים תימנים בבית היתומים שלכם!" הטחתי בפניו במרירות.

"אל תדבר שטויות," השיב. "ואתה מה, אשכנזי?"

"אני היוצא מן הכלל שמעיד על הכלל," יריתי. "זה שכשיגידו לכם שאין תימנים, תוכלו להצביע עליו ולהגיד - "

"שטויות!" קטע המורה את דברי בחריפות. "כולם מעריכים את התימנים: את כושר העבודה שלכם, את היצירות שבעבודות התכשיטים שלכם, את הפיוטים המיוחדים רק לכם. היום האשכנזים רוצים אותכם אצלם והספרדים - אצלם..."

"ובגלל זה יכלו עמה סעדה וסבא יוסף כמעט למות ברעב כשהגיעו לכאן. הא?" השבתי. "וילדים קטנים יכלו למות אחד אחרי שהשני בגלל מחסור באוכל!"

נזכרתי בסיפוריה של סבתא סיתי על הילדים התימנים המתים בזרועות הוריהם, בטניהם נפוחות ברעב, ועל הניסיון לעצור את הקטל הנורא באמצעות השאה של יתום ליתומה בבית קברות. כיצד לא בקלות מצאו חכמי העדה זוג יתומים שהסכימו להינשא זה לזו בבית הקברות, אך משנמצא הזוג, סיפקה לו אגודת "החיים והשלום" את כל צורכי החתונה הטקס נערך בנוכחות קהל רב מבני הקהילה, וכלל קידושין בבית פרטי, תפילה הנאמרת מעומק הלב ואחר כך - חופה בהר הזיתים. ואכן, כך סיפרה לי סבתא סיתי, בעקבות הטקס הלכו מקרי המוות ופחתו.

"פעם זה היה המצב," המשיך המורה בשיחה. "אני יכול להגיד לך רק שהיום מקומם של התימנים מכובד וטוב, מעל ומעבר למקומם של בני עמים אחרים."

השיחה נמשכה והלכה עד שאוירה הצלול של ירושלים הרגיע אותי.

בחורף של אותה שנה ירד השלג וכיסה את העיר. לבית היתומים לא יכולתי לחזור, שכן השלג חסם את הדרכים ונערם ברחובות. כולנו סגורים היינו בתוך בתינו, ואוכל דל ומועט בא אל פינו.

"ככה זה," אמרה סבתא סיתי. "נגזר עלינו להיות רעבים שוב ושוב."

ביום השלישי הלך דודי יחיא, אחיהם של מסעוד ושל אבי חיים, להביא לחם אל חנות המכולת שלו. עומקו של השלג היה כה רב, שבסמטאות הצרות של שמעון הצדיק הגיע עד לחלונות. אין יוצא ואין בא. יחיא לא שב לא באותו יום ולא בימים הבאים, וכולנו ידענו כי לא ישוב עוד.

יחיא היה בן ארבעים כשנפטר. רעייתו, שידעה מזמורי תהילים בעל פה והרבתה לשנן אותם, נותרה אלמנה עד סוף ימיה. "ה' רועי לא אחסר" היתה אומרת. היא התפרנסה מעבודות משק בית. בימי הסליחות היתה מעירה את בנה בשלוש בבוקר, מגישה לו קפה ושולחת אותו באהבה לבית הכנסת. אין פלא שבנה גדל והיה לאדם בקי בתורה, שהכול באים לשמוע תורה מפיו.

הבן, חיים טוילי, היה נמוך-קומה אך ענק הרוח. עיניו ירוקות וחכמות, הילוכו אטי וכולו אומר תבונה ושלווה. כל העת מתפלל היה, עיניו מושפלות לקרקע ושפתיו ממלמלות. יכול היה לקרוא בספר כשהוא מנותק כליל מההמולה סביבו. לפרנסתו עבד כסופר סת"ם שכתב ספרי תורה ומזוזות. את הכול הכין במו ידיו: את היריעות סרטט בעצמו, את הקולמוס הכין מקנה סוף מחודד ואת הדיו הפיק

מעפצים מיוחדים. כתב-ידו היפה הפכו לסופר סת״ם רצוי ומבוקש. מאוחר יותר עבד כמורה. גם בת הותיר אחריו יחיא: סעדה; אך זו נפטרה משחפת אחרי שנדבקה מבעלה, שהרים משא כבד במדרגות בניין, ראותיו נקרעו והוא נדבק במחלה הקטלנית.

אולם באותם ימי שלג קשים עדיין לא ידעו חיים וסעדה כי הם עומדים להתייתם מאב. הם ישבו בבית העשוי חלקו מעץ וחלקו מאבנים, תחת גג הרעפים שרק טיח ופלאפונים חוצצים בינו לבין החדר, ללא תקרת בטון, והמתינו ליחיא שישוב. גם אנחנו, בבתינו, ישבנו באפס מעשה. האוירה בבית קשה, שכן אין כמו מאסר משותף במקום קטן כדי ללבות את הרוחות ולהוציא החוצה פצעים שכמו הגלידו.

״תחזור אל בית היתומים שלך ויהיה לנו יותר מה לאכול,״ אמר בן דודי יצחק. דודתי מיהרה להסות אותו, אך לא יכולתי שלא לחוש שבלבה היא חושבת כמוהו.

ובחוץ כמו נלקח הכול מסיפור שלא מן העולם הזה. בימים מושלגים רגילים, ממהר השלג להתערב ברפש שעל הקרקע ולהפוך מלבן-זוהר לאפור דלוח; אך עתה, משלא יצאו האנשים החוצה ואף ילדים לא יכלו לצאת ולזרוק זה על זה כדורי שלג, נותר השלג היורד ויורד צח ולבן עד כדי סנוור. על חלונותינו הסדוקים צייר פרחי-כפור ואני ישבתי והבטתי בו יורד.

כמה גברים מהשכונה יצאו החוצה והחלו לסלק אותו מהרחובות, פן יקבור את כולנו כאן ולא נוכל לצאת. כשסולק השלג שהעיק על דלתנו, ניצלתי רגע שבו היתה דעתה של סבתא סיתי מוסחת וחמקתי החוצה אליהם.

״תחזור הביתה!״ קרא אלי משה, ״תחזור הביתה לפני שתקפא ואצבעותיך ינשרו!״

רעדתי מקור בבגדיי הדלים, שקיבלתי בבית היתומים, אך חשתי צורך אז להוסיף ולהתבונן בהם בעת המלאכה.

״תחזרי הביתה!״ צעקו שוב, ואני הבטתי סביב מופתע - וראיתי את אסתר, הילדה שחורת השער שדילגה פעם לנגד עיני בחבל קפיצה. סקרנית ואמיצה עמדה שם, היחידה חוץ ממני שהעזה לצאת החוצה.

״לכי מכאן,״ אמרתי לה.

"ואתה - לך מותר להיות?" השיבה באותה התגרות חיננית, שובת-לב, שכבר נתקלתי בה קודם לכן.

לא השבתי. עמדנו כך שנינו, זה לצד זו, והבטנו בתופעה המקסימה והלא-מוכרת ששמה שלג.

והנה לפתע, בשביל החדש שיצרו, קרעו את הלובן שמסביב שתי דמויות שחורות ולא-מזוהות. הן הלכו והתקרבו אלינו, עד אשר ראיתי בבירור כי אלה שתי דמויות אנוש רכובות על סוסים. עוד דהרה קלה והנה ליידנו פרש צעיר ולא מזוהה ומנהל בית היתומים הראשון שבו הייתי, מורי אברהם צארום.

"דפוק בכל בית, ילד," הורה לי מורי צארום ממרום סוסו, ומיד תיקן דבריו, "סליחה, הרי זה יוסף טוילי. כמה טוב לראותך עכשיו, כמה גדלת! דפוק על כל דלת, יוסף, ובישר כי בחסדו של מושל ירושלים נשלחות לכאן כיכרות לחם בכמות מרובה. לחם הבאנו לרעבים שאינם יכולים לצאת מפתח דלתם. יבואו נא הנה ויקבלו אותו!"

בן-רגע המה הרחוב אנשים הלובשים שכבות רבות של בגדים.

"יברך אותך השם, מורי צארום," אמרה סבתא סיתי.

"לא אותי כי אם את המושל," תיקן את דבריה והושיט לה שתי כיכרות לחם טרי.

"הו לא. לולא אתה התחננת בפניו כי יעזור לנו, אין ספק שהדבר אפילו לא היה עולה בדעתו," השיבה סבתא סיתי ונטלה את ידי. "בוא, יוסף; בוא לאכול לחם חם עם שמן זית וזעתר."

חודשים ספורים לאחר מכן, בפסח של אותה שנה, התקיפו הערבים את רחובות הבוכרים. אברהם צארום יצא יחד עם האחרים ללחום בתוקפים ולהסיר את האיום מחניכיו היתומים. כדור פגע בזרועו, אך הוא המשיך ללחום לצד חבריו, והדף את המתנפלים. הללו נסו אל הגבעות שסביב שכונת הבוכרים, והסכנה חלפה.

בסוף אותה שנה נסגר בית היתומים התימני, בעקבות קיצוצים בתקציב של ועד היתומים של ארץ ישראל. באותה עת עדיין הייתי ילד, ולא הצטערתי על סגירתו של המוסד. היום אני יודע כי במסגרת המגבלות שעמדו בפניו, עשה אברהם צארום רבות למעננו - היתומים התימנים.

*

שמעון הצדיק, שאל קברו היינו עולים ומול הקבר נבנתה שכונתנו, היה מאנשי הכנסת הגדולה. הוא חי בסביבות שנת 200 לפני הספירה, וזכה לכבוד רב בישראל. הוא זה שאמר את הפתגם בפרקי אבות, "על שלושה דברים העולם עומד: על התורה, על העבודה ועל גמילות חסדים." כשפלש אלכסנדר מוקדון לישראל, פגש אותו שמעון הצדיק עם כמה מכובדים אחרים. על פי הסיפורים, ידע הצדיק מתי הוא עומד למות - שכן כל שנה ביום הכיפורים, כשהיה נכנס לקודש-הקודשים שבבית המקדש, היה זקן לבוש בגדים לבנים נכנס עמו ויוצא עמו. ואילו באחת השנים נכנס הזקן עמו (יש אומרים שלבש הפעם בגדים שחורים) - אך לא יצא עמו. ואכן, שבוע אחר סוכות באותה שנה מת שמעון הצדיק.

שמעון הצדיק נקבר במערה שבסלע שבדרך להר הצופים. לפני המערה נמצאה רחבה גדולה, שבפתחה שער גדול. אל המערה עצמה מובילות כמה מדרגות אבן. מימין עוברת תעלה שנועדה לאפשר למי הגשמים לזרום פנימה, אל בור החצוב בפנים. שני חדרי קבורה נמצאים במערה עצמה. באחד כוכים רבים, ועל פי המסורת נקברו שם תלמידיו של שמעון הצדיק; בשני, הנמצא בצד, חדר קבורה ובו כוך יחיד, שבו נקבר שמעון הצדיק עצמו. קופסאות צדקה תלויות מסביב, נרות נשמה דולקים במקום ושמותיהם של מבקרים רשומים על הקירות. כתובת חדשה, מהמאה הנוחכית, אומרת: "ייקבר התנא האלוקי שמעון הצדיק זיע"א (זכותו יגן עלינו, אמן).

תפילה מיודת היתה נאמרת לשמעון הצדיק: "שלום עליך, אחינו מורנו התנא הקדוש שמעון הצדיק זיע"א, ועל נשמתך הקדושה והטהורה. אשרך שזכית ללכת בדרכי יוצרך ושימשת ארבעים שנה בבית המקדש בקדושה ובטהרה כמלאך משרת. נשמתך צרורה בצרור החיים והשלום את ה' אלוהים." ואם בא האדם ובפיו בקשה אל הצדיק, היה אומר: "ריבונו של עולם, אלוהי הצבאות יושב הכרובים:

הנה באתי להשתטח ולהתפלל על קבר שמעון הצדיק, הכהן הגדול אשר שרית לפניך באמת ובתמים. ולכן אעל תחינתי לפניך, כי כשם ששמעת את תפילת שמעון הצדיק, כן תאזין ותקשיב ברחמיך הרבים גם את תפילתי ואת תחינתי אשר הנני מתפלל פה על קברו." ואחר היו מבקשים פרנסה, מחילה על עוון, רפואה שלמה או פרי בטן.

מדי שנה בל"ג בעומר, נגזז שם שערם של הילדים הקטנים, ואנו כולנו היינו באים לחגוג ולהנות. על הקבר עצמו נקראו מזמורי תהילים. ורק עמה סעדה היתה אומרת: "חג זה לא חגגנו בעבר. אלה, מקנאים ביושבי צפת החוגגים במירון, ולכן חוגגים."

כמה ימים לפני החג היינו פושטים על השכונה ואוספים עצים, רהיטים ישנים ומזרונים ישנים. למרבה הצער מיעטו בשכונה שלנו לזרוק רהיטים, ואנו הלכנו לשכונות עשירות יותר שהאשפה שלהן נדיבה יותר. היינו מכינים את המדורה ובראשה - דמות של המן הרשע, עשויה סמרטוטים, קש ועצים. אחר כך היינו דופקים בדלתותיהם של השכנים עם בקבוקים בידינו. כל שכן יצק מעט נפט לבקבוק שלנו.

בליל ל"ג בעומר היינו מתאספים כולנו סביב המדורה, רוקדים, שרים ושורפים את המן הרשע. גם שיר בערבית היה לנו, שאליו יכלו להצטרף שכננו הערבים הסקרניים, שבאו לראותנו בשמחה:

"רודו עלינה יא שבאב, ולילה שהיד סעידנה!" שרנו ביחד.

(אנא בואו, אנו באנו, הבחורים, והיללה הוא ליל מדורת אדוננו).

"פעם החיים לא היו כמו היום. שכולם רוצים כסף ואף אחד לא מוכן לעבוד בשביל זה," היתה עמה סעדה מספרת. "גם אני התחלתי לעבוד כשהייתי קטנה. ככה הייתי," והיא סימנה בידיה גובה נמוך במיוחד. "אמא שלי היתה עובדת במשק בית, האחים שלי היו עובדים בבית החרושת של מצות. אף אחד לא לקח נדבה ולא קיבל כסף משום ועד. ככה חיינו. וגם עצים היו הנשים הולכות לקושש, שיוכלו לחמם את הבית. היו הולכות בהרים, ומה שמוצאות - מביאות. לא כמו היום, שארונות שלמים אפשר לראות במדורות האלה שלכם," והיא היתה מצביעה בביטול לעבר המדורה. "זה היה ליד הסילוואן, המקום שבו היו בודקות אם יש מקלות בשביל להסיק את התנורים. יום אחד מצאה אחת מהנשים האלה חבילת ניירות, וחשבה שבניירות האלה אפשר להדליק יופי של אש. בערב כל אחת הלכה הביתה, והאישה שמצאה

את הניירות אמרה: 'נעשה קפה לשתות'. והיא מתחילה לשרוף את הניירות, ופתאום בא מישהו:

"'מה את עושה?'

"'עצים אין לנו, אז אני משתמשת בנירות שמצאתי.'

"'בר-מינן!' אמר לה. 'זה כסף!'

"והיא לא ידעה... שרפה את כל הכסף בשביל להרתיח קומקום..."

כך היתה עמה סעדה מספרת, בלשון המיוחדת לה, ואנחנו היינו מקשיבים ונהנים.

והנה השנה פקד אסון את שכונתנו הקטנה. כהרגלנו, ישבנו כולנו סביב המדורה הגדולה שהקמנו באותו יום על יד הבריכה, ממתיקים את הערב בעזרת הפרות היבשים, שרים ורוקדים. הריקוד המאולתר, נטול חוקים אך מלא שמחה פנימית - הנחה את רגלינו סביב הבריכה. ואז, לפתע, התחלנו אנחנו, הילדים, לעסוק בספורט חדש ומגרה בסכנתו. עמדנו במרחק מה מהמדורה, ואז זינקנו לעברה. צעד ראשון, צעד שני, ועם הצעד השלישי - קפיצה מהירה, מסוכנת, מצמררת, מעל האש.

"'יחיא!"

"חיים!"

"יוסף!"

צעקו ההורים והסבתות ממקום מושבם, אבל הצעקות רק הגבירו את העונג שהעניקה לנו הסכנה. פעמיים כבר קפצתי מעל האש, נהנה מדאגתה של סבתא ומעיניו החרדות של יצחק, העומד סמוך למדורה, מביט בנו ואינו מעז לנסות זאת בעצמו. בפעם השלישית לא קפצנו עוד. יחיא, בנו של מחלק הקרח שלנו, לא זינק גבוה מספיק. למרבה הזוועה ראינו כולנו כיצד, במקום לנחות הרחק מהמדורה וללגלג על פחדן של הנשים בקהל, הוא נוחת אל לב האש. ברגע הבא זינק הנער אחוז להבות אל החול, מתגלגל כה וכה ומנסה לכבות עצמו. מהומה אדירה פרצה מסביב, וריחו של בשר נחרך הגיע אל אפינו. מישהו ניסה לשפוך עליו מיים; אחר - לכבותו בעזרת החול. הצרחות עלו מכל כיוון, ועמו התפילות לשלומו של הבחור.

רצתי משם. ידעתי כי לא אוכל לעשות דבר לעזרתו ולא יכולתי לשאת את המראה. במרחק מה עמדתי, מתנשף, וחשבתי על יחיא ומשחקי הכדור המשותפים לנו, ועל אביו היוצא בצהריים אל השכונות ומוכר לאנשים קרח לקרר בו את מזונם. לבי דפק בפראות. ידעתי מה מתרחש, ולא רציתי לדעת זאת. אלא שאז הגיע אלי מרחוק קול צעקה רם ונוקב, קולה של אמו של יחיא בקינה שאין מרה ממנה.

שלושה שבועות אחרי ל"ג בעומר הגיע חג השבועות. מדי שנה בחג זה היינו כולנו מתאספים על הרחבה שלצד קברו של שמעון הצדיק, ליום שלם של שמחה ותענוג. הייתי מביט בקבר ונזכר כיצד בימים שבהם נכנסתי לחדר בפעם הראשונה, כשהייתי בן שלוש, נגזז שערי בקבר שמעון הצדיק יחד עם שערותיהם של ילדים רבים בני גילי, שהרי בתורה נאמר "ראשית הגז לכהנים". הנשים היו מכינות מאכלים קלים ואנו היינו טועמים את טעמו של האויר הצח, תחת שמי ירושלים הבהירים, ליד קברו של רבי שמעון.

המוני אדם היו שם מדי חג השבועות, ורבות היו הסיבות לביקוריהם. היתה שולטנה, שזמן רב לא היו לה ילדים ומששטחה בקשתה לפני הצדיק התעגלה בטנה והיא ילדה תינוק, והנה עתה באה אל הצדיק ובפיה בקשה לילד נוסף; והיו שמואל ובניו הגדולים, האוהבים לשמוח ולחגוג ומנצלים כל הזדמנות כדי לנגן על העוד ולסלסל קולם בזמר; והיו כמובן אנשי שיח ג'ארח, המביאים ממטעמיהם השונים, החל בפיתה גדולה מכוסה זעתר וכלה בבקלאווה מתוקה עד כאב; וגם האשכנזים העניים מהשכונות הרחוקות יותר, שכמעט לא נפגשנו עמם אף פעם, היו מגיעים אל הקבר בחג השבועות

הערבים היו מכינים נדנדות מאולתרות ושעשועים אחרים, והילדים כולם היו רצים לעברם כדי לעוף לגבהים שבחיי היומיום אינם מגיעים אליהם. ואילו אנו, הילדים הגדולים מהם, היינו מושיטים למוכרים הערביים מטבעות של מיל או שניים - ומקבלים בתמורה "חמלה מלנה" - חומוס קלוי על האש, עם תרמיליו וגבעוליו, שאותו היינו זוללים בהנאה. אני עצמי תמיד בחרתי לקנות מידיו של בסאם - בנו של בעל המכולת אחמד שחור. בימים רגילים היה שחור מוכר בחנות המכולת שלו שבשיח ג'ארח, אשר לא היתה שונה בהרבה מזו של דודה שרייה בחצרנו-שלנו; אבל בימי החג היהודיים היה משאיר

את המכולת בידיו של אחד מילדיו הגדולים, והולך יחד עם בסאם להשתתף בשמחתם של היהודים, ולהרוויח תוך כדי כך מעט כסף. ותמיד היה לוקח עמו את בסאם - נער בן גילי, שלא שיחה אחת ולא שתיים נערכו בינינו. הוא היה מספר לי על הנס שחולל שמעון הצדיק אצל אמו שלו, שאף כי מוסלמית היתה, הגיעה אל הקבר בגלל עקרותה. הצדיק חולל את הנס שביקשה ובסאם עצמו נולד. "צדיק אמיתי לא מבחין בין ערבים ויהודים," היה בסאם אומר לי בערבית, "ממש כשם ששיח ג'ארח שלנו מרפא גם אתכם." ואני היית' מהנהן בראשי: אמת.

מלבד ה"חמלה מלנה" היו הערבים מביאים פרימוסים ועושים שער אל-בנת ("שער בנות"): חוטים חוטים דקים של סוכר שעתידים היו להיקרא מאוחר יותר, "צמר גפן מתוק". גם קרוסלות היו שם, וגם סנדוק-אל עג'אב - "ארגז הפלא": תיבה בגודל כמטר מרובע, שתמורת סכום פעוט הותר לנו להתבונן במתרחש בה מבעד לאשנב קטן. הערבי היה שר ומגלגל בה תמונות. נרגשים היינו מחכים בתור לאפשרות לראות את התמונות הזזות. ובקבר עצמו היינו מדליקים נרות.

גם השנה היו כאלה שהלכו לחגוג בחג השבועות. אולם אני לא יכולתי להשתתף בשמחה. זכר התאונה הנוראה של ל"ג בעומר עדיין בער בלבי.

*

בר המצווה שלי הגיע. נקראתי אל בית הכנסת והנחתי תפילין לראשונה בחיי. "אצלנו בתימן לא היה כלל חג כזה," סיפרה לי עמה סעדה. "אני זוכרת כיצד היה אחי בן אחת עשרה או קצת יותר, ואבי החליט שהוא מבוגר דיו כי הוא יודע לקרוא בתורה, ולכן לימד אותו להניח תפילין - וזהו. בשביל מה צריך כל כך הרבה רעש בשביל לחגוג את כניסתך בעול בגרות, שהיא דבר אישי כל כך?"

חודש אחרי הנחת התפילין הזו הגיעה לסופה שנת הלימודים בבית היתומים על שם דיסקין. כולנו קיבלנו תעודות יפות ושמענו

נאומים המהללים ומשבחים אותנו. מנהל המוסד לחץ את ידי, כמו גם את ידיהם של האחרים שהגיעו לגיל מצוות, בגדי נארזו ואני נשלחתי משם הביתה, אל שמעון הצדיק, ואני בוגר ואחראי למעשיי.

פרק חמישי:

משחקים ואהבה

החדר ששכרתי לעצמי בלבד היה קטן כמעט כחדר שפיניתי בביתה של סבתא סיתי. לתוכו דחקתי את מיטת הברזל שלי וארון אשר, קטן ככל שהיה, יכלו בגדיי להתרווח בו בנוחות. גם ספרי קודש הכנסתי לאותו ארון. כשולחן שימש לי ארגז עץ הפוך ולתאורה - מנורת נפט. חדר קטן, אבל מרוהט היטב - וכולו שלי. הנה אני אדם מבוגר, אדון לעצמי. ובסמוך לי מתגורר יצחק עדני בן-דודתי, בחדר דומה לשלי, ואנחנו מגלים יחד את נפלאות העולם שאנו עומדים בפתחו. בילדותי היה יצחק עדני ממש כאחי. יחד גדלנו, יחד הפכנו גרוטאות למשחקים, יחד חגגנו את ל"ג בעומר ויחד התנסינו בקשיחותו של העולם. גדל ידידי כאח לי, וויכוחים עזים פרצו בינינו. כל הויכוחים הללו התגלעו סביב נושא אחד: הדעות הפולטיות. יצחק עדני הפך לאוהד נלהב של מפא"י, ואילו את לבי משכה תנועת החרות. אבל למרות הויכוחים, עדיין נותר ביני לבינו קשר שאין שני לו; קשר של אחים מרצון ולא מאונס.

בינתיים החלתי לשחק כדורגל ב"מכבי נורדיה", משחקים של כף עם קהל אוהדים. אשר ללימודים - את ספסליו של בית הספר כבר לא ראיתי מאז; אבל בישיבת "פורת יוסף" שבעיר העתיקה המשכתי לבקר באורח לא-סדיר.

עוד בהיותי בבית היתומים נשלחתי עם כמה מחברי ללמוד מסגרות אצל בוקוס שבעיר העתיקה. שמחתי ללכת לשם, משום שהידיעה כי אצא מהמוסד ומקצוע בידי - העניקה לי ביטחון.

אדם נחמד היה אותו בוקוס. ערבי נוצרי ששלט במלאכתו ואהב אותה. היו לו תלתלים ושפם אפורים, וידיו השחורות העידו כי איש עמל הוא. בעודו מכין ללקוחותיו מעקות ברזל עם פיתוחים, דלתות פלדה חזקות, מפתחות שונים ומסילות לתריסים - היה שר שירי אהבה בערבית, ללא התחלה וללא סוף. חיוך היה נסוך על פניו כמעט תמיד והוא ניחן בסבלנות רבה. אצלו למדתי להפוך שני מוטות ברזל לאחד ולעצב את המתכת כחומר ביד היוצר. החנות היתה קטנה וצפופה, מעט יותר מעשרה מטרים רבועים כל גודלה והיא גדושה חפצי מתכת שונים ומכשירים לעיבוד המתכת. לקול שירתו של בוקוס הייתי אני מזיע בחום הכבד שהפיקו המכשירים וחולם שיום אחד תהיה לי חנות משלי, ואני אהיה המורה שאלמד את הילדים את מלאכתם.

מדי יום כשהייתי שב מעבודתי אצל בוקוס שבעיר העתיקה, נהגתי לצעוד הביתה באותו מסלול. הייתי עובר דרך שער שכם, שם יושב היה מוכר הכדים ומציג לראווה את כליו העשויים זכוכית סגולה או צהובה, עיטור מלפף את צווארם הארוך של כמה מהם. אחר כך הייתי רואה את השגרירות האמריקאית שמולה תמיד היה תור של אנשים. ואז קידמה את פני שכונת שיח ג׳ארח אשר בה הייתי מתעכב לרגע להחליף מלה או שתיים עם ידידי בסאם. כתמיד, עברתי גם הפעם על יד המסגד שלידו, במבנה שכיפה לראשו, קבור השיח הקדוש למוסלמים, אשר שמו - ״ג׳ארח״ - פירושו רופא. ״הוא היה הרופא של צלאח א-דין שכבש את ירושלים בקול תרועה רמה לפני כשבע מאות שנה,״ אמר בסאם. יפה היתה השכונה הערבית הגדולה והמרווחת, שבתיה גדולים ומרוחקים זה מזה ורחובה הראשי הוא הכביש המוביל אל הר הצופים. קולו של המואזין נישא ממנה ברמה עד שכונת שמעון הצדיק. במרומי השכונה בלטה לעין-כל שורת בתיהם של בני משפחת נששיבי, החמולה הגדולה והעשירה, ולא הרחק משם עמד בית של אחד מבני החמולה היריבה, חמולת אל-חוסיני, והוא משתרע על פני שטח ענקי ובו אגף מיוחד לכל אחת מארבע הנשים של בעל הבית.

אנשים בירכו אותי לשלום בעוברי בשיח ג׳ארח, ואני השבתי להם ברכה. ידידים היינו כולנו. חברים מכוחה של שפה אחת וחיים בסמיכות אלה לאלה. הלאה הלכתי, והנה שכונתי שלי, שמעון הצדיק.

אלא שבאותה פעם שאני מתאר, בשונה מהרגיל, לא פניתי ללכת אל דירת החדר הקטנה ששכרתי שם. לפתע עלה בי, חי וברור כאילו התרחש היום, זכרה של השיחה עם סבתי לפני ימים רבים. אמו של אבי נתנה לו כסף, סיפרה סבתא, והיו לו כסף וזהב ושטרי קרקע. ואת כל הכסף הזה לקח דודי מסעוד. "הכסף בידיו - ואצלנו האהבה והרעב," אמרה סבתא סיתי באותה שיחה.

אבל עכשיו היה לי משהו נוסף מלבד האהבה והרעב: כוח גופני. לא רב מאוד, אמנם, אבל ללא ספק גדול מזה של האיש הזקן שאליו נשאו אותי רגלי כמעט בלא מחשבה. נער הייתי, וכבר הבנתי מה פירושו של העוני שבו אנו שרויים. ידעתי שלא כולם אוכלים בשר פעם בשבוע וחלמתי כי יום אחד לא אצטרך לחשוב פעמיים לפני שאקנה חפיסת סיגריות.

פניה של האשה הקשישה שפתחה לי את דלתה לא היו פני הדודה שזכרתי. מותו של בנה והשנים שאחר כך טבעו בה את חותמן. היא לא זיהתה אותי ברגע הראשון, וברגע השני - כבר הייתי בתוך הדירה.

"שלום דודתי," אמרתי. "אני יוסף טוילי, זוכרת? הילד שאהבת כל כך."

קולי, הבעת פני ויותר מהכול, שמי - גרמו לה להירתע לאחור: "אני לא הזמנתי אותך לפה," אמרה. "לך מפה."

"לא הזמנת אותי, אני בטוח," אמרתי. "גם לזרוק אותי ידעת כשהייתי ילד קטן. אבל לא אליך באתי. איפה מסעוד?"

"הוא איננו - "

אלא שאז נפתחה דלתו של החדר השני בבית, ומסעוד הופיע בפתח. הוא השמין מעט מאז ראיתי אותו לאחרונה, ואודם לא טבעי עמד בפניו.

"מה אתה רוצה, יוסף טוילי?" שאל בקול קשה.

"אני אגיד לך בדיוק מה אני רוצה," ניגשתי אליו. "את מה שמגיע לי, אני רוצה."

"את מה שמגיע לך?" האיש נרתע מעט לאחור. "מה מגיע לך?"

"כשבאת לקחת אותי מתל-אביב, אחרי שאחיך הצעיר לא עמד עוד ביסוריו, היה לו גם רכוש - "

"שום רכוש לא היה לו!" הזדעק מסעוד. "הוא חי בעוני נורא! אתה היית ילד קטן ומסכן בתוך דירה עלובה - "

קרבתי אל האיש, והוא הלך ונסוג לאחור עד שקיר האבן מנע ממנו להמשיך הלאה. עכשיו פרשתי את ידי סביבו, יוצר מעין כלא שבתוכו נמצא דודי. "אני לא יודע מדוע אבי זיכרונו לברכה לא השתמש ברכוש שהיה לו," אמרתי בקול נמוך. "אבל היה לו רכוש כזה, ואתה האחרון שראית אותו. איפה זה עכשיו?"

"אין דבר כזה!" הטיח דודי בפני. "זה הכול הדמיונות שלך ושל הסבתא המטורפת שלך!"

הכינוי שנתן לסבתא סיתי הבעיר את חמתי. טילטלתי את כתפיו וצרחתי בקול שלמרבה הבושה התחלף:

"מטורפת? סבתא סיתי מטורפת? אתה זורק אותי לכלבים והיא, שמטפלת בי - ראויה לכינויי גנאי בפיך? אתה כלב, דודי מסעוד, אתה כלב!"

"איך אתה מדבר? זה החינוך שקיבלת? מאמין לשקרים שלה, מגדף את הדוד שלך, איך אתה מדבר!"

רציתי לטלטל אותו חזק יותר, לסטור על לחיו, לצרוח; אבל בבת אחת עזב אותי הכוח העלום שהוביל את רגלי אל דודי זה.

"איפה הכסף?" שאלתי שוב, אבל בלבי ידעתי כי הובסתי.

"אין כסף! אין! כמה פעמים אצטרך לומר לך זאת עד שתקלוט במוח הקטן שלך שאין - אין - אין!"

כשפניתי והלכתי משם, נדמה היה לי שאני רואה את עיניה של דודתי מביטות בי מבעד לחלון: עיניים מלאות שנאה וחשש.

*

העבודה היתה קשה. הצירוף של מקום צפוף וחם, שרירים כואבים ושכר מועט לא השביע את רצוני. בוקוס היה אדם נעים, אמנם; אך לא די היה בחיוכו החם כדי לספק את צרכיו של נער צעיר המתחיל זה עתה לגלות את פלאיו של עולם הבגרות.

גם ישיבת "פורת יוסף" שאליה הלכתי, לא מצאה הד בלבי. הייתי הולך לישיבה שליד חצר "משגב לדך", מקבל סכום כסף קטן שניתן לנזקקים ולומד משניות מפי המורים. לא פעם ראיתי כיצד הערבים בבית הספר סנט ג'ורג' שבדרך אורבים לילדים הבאים משכונתי ומיידים בהם אבנים. פעם אחת, בעקבות הטרדה חמורה במיוחד שכללה גם מכות ובעיטות, התארגנו כמה מתלמידי הישיבה והשיבו מכות. ההצקות פסקו - לפחות לזמן-מה.

היה בה, בישיבה, משגיח מפחיד. קפדן היה: ארשת פניו רצינית ואוזניו קשובות לכל שגיאה של התלמיד. מלבדו נמצא שם הבוחן: הייתי מופיע לפניו והוא היה שואל אותי על החומר שלמדתי; הייתי שוגה - וכבר היה הכעס עולה בעיניו והבוז צורב ובעקבותיו - בלעג התלמידים כולם. אכן, היו בישיבה כאלה שקצרו שבחים ואף כאלה שהגיעו לדרגת "מעיין", ולמדו בכוחות עצמם ולא מפיהם של מורים או חכמים; אבל אני, שעסוק הייתי בעבודה ובגילוי החיים ואוצרותיהם, לבי לא היה נתון לכל אלה. ההליכה מדי שבת לפני המנחה לבית הכנסת לשם אמירת תהילים כשאנו מקבלים עוגיות טעימות ועונים "אמן" אחר המברכים - לא היוותה בשבילי פיצוי הולם ללעג על אי ידיעת החומר. מדי פעם היו המלמדים מחמיאים לי על כתב ידי הציורי. אך מה זה כבר משנה? האם לפי כתב יד ציורי יותר או פחות דנים את האדם?

"בוא הנה, יוסף," קראה לעברי שמעה ינעי באחד הימים אחר הצהריים, בעודי עושה את דרכי מהישיבה הביתה. ידעתי מה היא רוצה להגיד לי, ובכל זאת ניגשתי אליה. "הבת שלי אומרת שאתה מפריע לה לקפוץ על החבל."

הבטתי בה, נמוכה וצנומה, עייפה ורצוצה מעבודתה במשק בית מבוקר עד לילה, אך גם עיניה הבהירות נוצצות כעיני בתה. שערה, אף הוא בהיר משל מרבית התימניות, מכוסה בצעיף. אישה חכמה היתה, מנוסה וישרה.

"אני לא מפריע לה," הסברתי. "אני משחק אתה!"

"בשביל משחק צריך שניים," השיבה אמה של אסתר. "שניים שנהנים ומשתתפים בו." והיא הושיטה יד לעבר סנטרי ונגעה בו. "אתה הבנת אותי?"

לא השבתי. רגלי נשאו אותי הרחק משם. מה יש בה בילדה הזאת, אסתר, הגורם לי לבוא אליה שוב ושוב, להפריע לה ולקנות לה ממתקים? בעודי הולך, חשתי פתאום כי אינני לבדי. משהו באויר אמר לי כי מישהו נמצא בעקבותי. הסתובבתי לאחור בבת אחת. מחלוף, הילד המפגר שהיה מאזין עמי בילדותי לסיפוריה של עמה סעדה ואשר היה עכשיו לצעיר פשוט-מחשבה, עמד ליד הקיר ושלח לעברי חיוך מתנצל.

"מה אתה רוצה?" שאלתי.

"אני חבר שלך," אמר.

"בהחלט; אבל מה אתה רוצה?"

"ללכת אתך. לאן שתלך, מחלוף גם ילך."

משכתי בכתפיי והמשכתי ללכת. שיעשה הוא מה שהוא רוצה. ליד קולנוע "ציון" עצרתי. הקולנוע הראשון בירושלים, בכיכר ציון, היה מקום בילוי אהוב עלי. הקרינו שם סרט שעדיין לא ראיתי - ואני באותה תקופה ראיתי סרטים רבים. כשרציתי לקנות כרטיס נגעה בי ידו של אחד הבחורים שעמדו שם. הכרתי את פניו.

"הרבה סרטים אתה רואה, אה?" שאל-אמר.

"הרבה."

"כל יום אני רואה אותך אצלנו."

"כמעט."

"בוא, תיכנס חינם. אני המקרין. קוראים לי אורי."

מיד קינאתי בו. נמוך ומכוער ככל שהיה, ניתן בידו כוח רב: הוא יכול היה להזמין את כל מי שרצה, ובמיוחד - את כל מי שרצתה. נכנסתי אחריו אל תוך תא ההקרנה הקטן שבסוף הקולנוע. מחלוף ניסה להזדנב אחרי גם לשם, אבל אורי טרק בפניו את הדלת ברשעות.

"אני מכיר אותו," אמר. "הולך לכל סרט פעמיים ושלוש וארבע פעמים. מה, הוא לא צריך לעבוד?"

מכונת ההקרנה היתה כבדה ויציבה, ולא התקלקלה. הסרטים הראשונים עם הקול התחילו להגיע באותה תקופה, בעיקר לקראת סוף השבוע. באמצע השבוע היו סרטים עתיקים יותר. סרטים בני שתי מערכות, עם לורל והארדי. לפניהם הוקרן תמיד "בקרוב".

"זה שמעון, המתרגם שלנו," הצביע אורי לעבר גבר בעל שער שיבה שעמד ליד מכונה אחרת. "הוא לא יודע אנגלית, אבל עושה יופי של עבודה."

התרגום של פס הקול היה עובר אנכי לצדו של הסרט, ושמעון היה צריך להזיז את סרט התרגום במקביל לסרט המצולם. שמעון עבד על פי חוש, וסובב את הגליל בקצב שהוא קיווה שהוא הנכון. על כל מערכה היתה רשומה ספרה, וכך יכול היה לדעת לפחות בערך האם הוא במקום הנכון או לא. אני לא ידעתי יותר מכמה מלים באנגלית, אבל העובדה שהנערה צורחת דבר-מה על המסך ואילו על פס התרגום שלצדו נכתב: "אני אוהב אותך, יקירתי!" שיעשעה אותי.

"עכשיו אנחנו בין שתיים לשלוש," לחש לו אורי, והמתרגם הזדרז להריץ את הגלגל שלו כדי להגיע למקום הנכון. משפטים מהירים ריצדו על המסך ונעלמו.

"ואם זה לא מספיק," לחש לי אורי, "אז תשים לב שגם כשהוא שם את התרגום בדיוק בזמן, הוא לפעמים כתוב בנקבה כשהשחקן מדבר או בזכר כשהשחקנים מדברת. זה בגלל שמי שמתרגם את החומר מקבל את התסריט כתוב ולא רואה את הסרט, אז הוא מנחש..."

ממקומי הבטתי בקהל המצטופף בקולנוע. רב ומגוון היה: אנשים שניכר היה שפנאי רב להם ובגד מתאים לכל אירוע, ולצדם אנשים כמוני, שבגד אחד להם ליום החול ובגד שני לשבת; אנשים מבוגרים שהסרט הוא בשבילם הפסקה קצרה משגרת החיים המעייפת ונערים בני גילי שהקולנוע בשבילם הוא הצצה חטופה לעולם הגדול. הבטתי גם אני במסך ועליו הגיבורים השותים שמפניה בעיצומו של היום, וחשבתי לעצמי: אילו יכולתי גם אני לנסוע לארצות הברית, ארצם שלהם, היה הכול נראה אחרת. אילו רק יכולתי...

הסרט נקרע.

"לעזאזל!" מילמל אורי. "בדקנו את הסרט הזה, גילגלנו אותו - ובכל זאת..." קול מחאה עלה באולם. אורי הדליק את האור, השחיל את הסרט למקומו וביקש ממני לשוב ולכבות. הפסדנו חצי דקה, אבל הסרט המשיך והקהל נרגע.

"העותק הזה כבר היה בתל-אביב ובחיפה ובעוד כמה ערים בדרך," אמר אורי בשקט. "אז מה אתם רוצים? תגידו תודה ותשתקו!"

*

דבריה של שמעה לא נתנו לי מנוח. על מיטת הברזל שלי שכבתי בלילות וחשבתי: אסתר... ילדה קטנה ונבונה, פראית ועדינה גם יחד. אסתר...

ביום חמישי בערב הלכתי לשוק במאה שערים, והפעם לא כדי לקנות פירות, פיסטוקים וגרעינים לקראת השבת. צפופים עמדו שם הדוכנים זה לצד זה, וההמולה היתה רבה תרנגולות חיות שהביאו הערבים קרקרו בקול, מנסות לגבור בקולן על צעקות הרוכלים המעידים על טיב סחורתם. ניחוח עז של תבלינים, ירקות שזה עתה הוצאו מהאדמה ודם העופות השחוטים נישא בחלל האויר. מאחורי הדוכנים היו חנויותיהם של היהודים האשכנזים, שמכרו בשר שחוט כשר למהדרין. הערבים עמדו שם מאחורי דוכניהם ובירכו אותי לשלום. השבתי להם ברכה והמשכתי ללכת. מקום צבעוני ודחוס היה השוק הזה תמיד, אך בעיקר לקראת סוף השבוע.

"היי, אתה!" קרא אחד הפלאחים הערביים שהגיעו למקום מהכפרים והצטופפו ליד סלים מלאים פירות וירקות. הפניתי אליו את ראשי וזכיתי בקללה עסיסית על היותי יהודי.

חבריו, צמאים לתגרות במתיחות בין יהודים וערבים ששררה ברחבי הארץ אך אלינו עדיין לא הגיעה, הרימו ראשם וחיכו לתגובתי. משזו לא הגיעה, החלו אף הם מקללים אותי. עוד רגע והיו קמים להכותני, ועדיין היססתי: אם אגיב, אולי יגרום הדבר לסכסוך שיקיף גם אנשים שהם עתה חברי?

"עזבו אותו!" צעק פתאום מוסא, מוכר החמוצים שעינו השמאלית קטנה וסגורה תמיד ורק עינו הימנית מתבוננת בעולם. כה רמה היתה צעקתו, שכולם השתתקו ואני פניתי אליו בהפתעה. "הוא

אח שלנו," המשיך האיש בקול נמוך יותר אך באותה תקיפות. "אסור לגעת בו!"

הפלאחים הערביים הביטו במוסא והביטו בי, ופנו לחפש קרבן אחר שיוכלו לקלל ולהטריד. ואני, מתעלם מהרמז הבוטה ליחסים ההולכים ומתערערים בין הערבים והיהודים בארץ כולה, חזרתי ללכת אל מחוז חפצי: הדוכן שבו עמד אביה של אסתר ומכר את הפיצוחים שלו.

אדם זקן היה חיים ינעי השקט ושונא המריבות. אשה אחת שכל בדרכו לארץ הקודש, ואשתו השנייה שמעה היתה צעירה ממנו בשנים רבות. פניו היו חרושות קמטים, עיניו החומות נבונות ומנוסות וזקנו גדול ולבן. יום אחד בשבוע, ביום שישי, היה יושב מאחורי דוכנו הקטן בשוק, מוכר צימוקים, בוטנים, גרעינים ואפונה קלויה, ומאזניים גדולים עומדים בינו לבין הלקוח. אדם ישר היה עד כדי הגזמה ולקוחות רבים היו לו; אך כמה כסף אפשר להרוויח מקומץ אפונים מיובשות? עבודתו זו נעשתה כדי שיוכל לקנות למשפחה אוכל לשבת. בשאר ימי השבוע היה תלמיד חכם שהקדיש את כל זמנו לתלמוד תורה והרבה לתת צדקה לבית הכנסת.

הוא לא שאל מדוע הגעתי ולמה אני עומד ומביט בו כך, ידי בכיסי. במקום זאת שקל וארז והגיש לקונות את החרוטים העשויים מנייר-עיתון בחיוך על שפתיו, עד שהחלה השמש לשקוע. ואז סגר את הדוכן, פנה אלי ואמר:

"בוא."

במהירות ארז את הדברים, ובשתיקה הושיט לי חלק מהשקים ואת המאזניים. שתקתי גם אני ורק נטלתי מידיו את החפצים. הלכתי אחריו אל המחסן שבתוכו החזיק את הסחורה בלילות ובסופי השבוע. הדוכן הקטן נותר מאחורינו, עירום ומלוכלך מעט. בשמחה עזרתי לו. כיצד אוכל להניח לאדם זקן כמוהו להתענות בסחיבה בעוד אני, נער שכל כוחו במותניו, אינו עושה דבר? בשתיקה הנחנו את הדברים בתוך המחסן והמשכנו ללכת הלאה, דרך בתי ההונגרים, אל שכונת גאולה ואל נחלת צבי, אשר היתה אחת השכונות הוותיקות של התימנים בירושלים. נחלת צבי נקראה כך על שמו של הברון הירש, אשר הלווה לקבוצת התימנים את סכום הכסף שלו נזקקו כדי לקנות את הקרקע.

בסוף שנות השמונים של המאה שעברה. בית-הכנסת הגדול שבה שימש לא רק לתפילות כי אם גם לאספות, והיה מרכז תימני בולט.

בשתיקה עמדתי מאחורי חיים ינעי משקנה אבטיח גדול בדרכו לשם, ורק הושטתי את ידי לקחתו ממנו. ובבית הכנסת שמח לחלק את הפרי החדש לפלחים, לברך עליו "שהחיינו" ו"בורא פרי האדמה" ולחלקו לכל האנשים אשר סביב. "ברכיות", קראו למנהג הזה, והוא הקפיד למלאו ונהנה מכך. כשהסתיימה התפילה, הלכנו יחד הביתה, אל שמעון הצדיק. ורק כשהגענו לרחוב הצר והלא-סלול שלנו, אמר פתאום חיים ינעי:

"יוסף, אסתר אומרת שאתה מציק לה."

"אני אוהב אותה," אמרתי, "זה מאהבה."

"באהבה לא מציקים," אמר. "באהבה מפנקים, נוהגים ברוך ובעדינות. תחשוב על כך!"

באותו רגע לא רציתי לבקר את סבתא סיתי, גם לא לשוב אל חדרי הקטן, לשכב על המיטה ולהרהר באסתר. כשפניתי והלכתי משם, בועט באבנים הנקרות בדרכי, לא ידעתי לאן בדיוק מועדות פני. הגעתי לכביש הרחב המוליך אל הר הצופים כשמכונית מפוארת עצרה מולי בחריקה והנהג פתח בשטף של קריאות:

"תיזהר! אין לך עיניים? אתה לא רואה לאן שאתה הולך?"

נשימתי נעתקה בתדהמה. הנהג שנשען לאחור על מושב המכונית המפוארת היה בסאם.

"איך - מה - ?"

"אני הנהג של ראש העיר!" נחצו פניו הכהות של ידידי בחיוך רחב של גאווה. "בוא, תיכנס!"

נזכרתי כיצד ראיתי בילדותי את האוטובוס הראשון בירושלים. עכשיו, במכונית שבה מושבי עור מפוארים ומאפרות מוכספות בכל מקום, הרגשתי עצמי בהחלט כמו מלך.

"לאן נוסעים?" שאל בסאם.

"לקולנוע," עניתי מיד. "המקרין הוא חבר שלי."

וכך חנתה מכוניתו של ראש העיר בכניסה לקולנוע "ציון" ובסאם ואני צפינו מתאו של אורי בסרט חדש בשם "שנחאי אקספרס" - הראשון בשורה ארוכה של סרטים שעתידים היינו לראות ביחד.

למחרת הגיע יום שישי, וביום זה היתה חנותו של בוקוס סגורה. הוא אמנם היה אדם נוצרי, אך את מנהגי העבודה שלו התאים לאלה של מרבית שכניו. חמישה ימים בשבוע עבד, מיום ראשון ועד יום חמישי, ובכך הקדים בשנים רבות את האחרים, שעתידים היו לעבור לחמישה ימי עבודה בשבוע רק כעבור חמישים ושישים שנה.

מנהגו זה של בוקוס לא גרם לי שמחה. כסף לא-רב הרווחתי, ואותו רציתי לחלק עם סבתא סיתי.

"לא בא בחשבון!" כעסה הזקנה טובת הלב הזאת. "אתה צעיר ויש לך הוצאות משלך! לך לקולנוע!"

"אבל יש לי חבר שמכניס אותי בחינם."

"אני סומכת עליך שתמצא במה להשקיע את הכסף. אני - לי אלוהים נותן בדיוק מה שאני זקוקה לו, לא יותר ולא פחות. אתה, צעיר במיטב שנותך, צריך לקנות בגדים כדי להרגיש יפה ולהרשים את הבנות, צריך לבלות ולהשתעשע. שמח בחור בצעירותך, כי אם לא עכשיו, מתי תעשה כך?"

הפרשתי אפוא מהכסף שברשותי לשכר דירה ולמזון, ומה כבר נותר בידי? באותו יום הלכתי אפוא לאחד מאתרי הבנייה הרבים בירושלים של אותה עת, בשכונת מקור חיים שליד מסילת הברזל.

הפועלים עבדו במלוא המרץ. הם עירבבו בטון, טיפסו על פיגומים והתהלכו על גבי קורה נטויה בגובה של שתי קומות מבלי לחשוש. הבטתי בהם בסקרנות, ידי בכיסי. מולי עמד אדם אדום-שער וצעק הוראות. מדי פעם הדגים לפועלים למה כוונתו. כך ראיתי אותו ניגש ומערבב בטון ואחר כך שב וצועק. ברגע שבו החלטתי לגשת אליו, פנה הוא אלי:

"היי אתה, בחורצ'יק, בוא הנה!"

ניגשתי אליו ללא אומר.

"אתה יודע לעבוד? אתה רוצה להרוויח קצת כסף?"

הינהנתי בראשי: הרי בשביל זה בדיוק באתי לכאן.

"בוא תראה לי שיש לך כוח. תהיה סבל ותרוויח טוב!"

שני פועלים אחרים מיהרו לרתום על גבי מתקן שנועד להעביר אבנים ירושלמיות ממקום למקום. אחר כך שמו על המתקן שתי אבנים ושלחו אותי למעלה:

"נראה אותך! יענקלביץ' לא נותן כסף סתם."

האבנים היו כבדות. באותה תקופה לא היו מנופים (ממש כפי שלא היו יציקות של ממכונות של בטון מוכן). בעודי מעלה את האבנים, מטפס לשם כך על הקרש האלכסוני שאת מקומו יתפסו מאוחר יותר המדרגות, חשבתי בלבי שאני למעשה חמור-גרם. שהרי מהו תפקידו של האדם? לעשות את מה שחמור היה עושה על משטח שטוח אך אינו יכול לעשות בגרם-המדרגות. להעביר את האבנים ממקום למקום, לפרוק אותן,לנער לרגע את הכתפיים הכואבות, לרדת ולהעמיס על המתקן מטען חדש של אבנים.

"נהדר!" עודד אותי יענקלביץ' אדום-השער. "בוא נראה אם אתה יכול לסחוב קצת יותר?"

בסופו של יום העבודה הייתי עייף ורצוץ. גבי וכתפי כאבו אך המחשבה על הכסף שאקבל הפיחה בי כוח. זקוק הייתי לכסף הזה לשם בילויים. אחרי הכול, נער אינו יכול להעביר את חייו בעבודה, בביקורים הולכים ופוחתים בישיבה ובלינה!

"לחיים וברכה!" נשמעה לפתע קריאה, "לחיים וברכה!"

עוד לפני שהבנתי מה מתרחש, מיהרו כל הפועלים להתקבץ סביב יענקלביץ' ואשה קטנה שעיניה הכחולות זהרו גם בתוך כל האבק שבו נמצאנו. בקבוקי בירה שנקנו באחת המכולות הסמוכות הוגשו לכולנו, ועמם כריכים ובהם נקניק ומלפפון חמוץ.

"לחיים וברכה!" קראו הפועלים סביב בעודם שותים ונוגסים. יום יציקה הסתיים ועתה, כך התברר לי, מתנהל טקס שגרתי של תום יום כזה.

אחד העובדים - שערו אפור, קמטים על מצחו וסביב עיניו, עור אפו מקולף מעט ועורו שחום מעבודה - עורר את תשומת לבי עוד קודם לכן. הוא היה האיש שהביא לאתר את האבנים שסחבתי אני למעלה. בהערצה מישששתי את אחת האבנים הללו. כולן היו מסותתת היטב. באיזה דיוק מעורר התפעלות סיתת אותן הסתת הערבי שממנו ודאי נלקחו!

"יפות, אה?" שאל האיש.

הינהנתי בראשי.

"אני עשיתי אותן."

ניענעתי בראשי באי-אמון. מעולם קודם לכן לא ראיתי סתת יהודי. הבנייה באבן היא מקצוע מיוחד, הדורש מיומנות ויכולת סיתות מסוגים שונים. צריך להבין באבן כדי לדעת מה אפשר להפיק ממנה. כיצד אפשר בעזרת אזמל ופטיש להחליק את האבן, לעצבה ולהוסיף לה גומות.

"אולי אתה צריך עזרה?" שאלתי ללא מחשבה.

"בהחלט. תבוא אלי ביום ראשון ותלמד מקצוע מיוחד במינו." אמר האיש, ואז נזכר להושיט לי יד: "מרדכי," אמר.

"יוסף, אני אבוא."

כשהגעתי סוף סוף באותו יום לשכונה, סמוך מאוד לבואה של השבת, קידמה נערת חלומותי את פני.

"השכנים אומרים לי להתרחק ממך," העבירה אסתר לשונה על שפתיה. "הם אומרים לי שאתה רע."

"ואת?" שאלתי, ולבי הולם בפראות, "מה את אומרת?"

רגע ארוך של דומיה השתרר בינינו. רגע ארוך שבמהלכו יכולתי לשמוע אמהות קוראות לילדיהן ופעמונים רחוקים של כנסיה.

"אני," אמרה לאטה, מודעת ליופיה, לכוח הרב שיש לה עלי, "אני חושבת..."

חושבת מה, אסתר? חושבת מה?

"שהם טועים!"

אך סיימה את המשפט האחרון וכבר נסה משם, קלת-רגליים כאיילה, מותירה אותי נבוך וחסר יכולת להחליט האם צחקה או אמרה את אשר עם לבה.

*

את החיבור בין האבנים, שנקרא "פוגה", עיבד מרדכי בתערובות שנשמעו לי כתרופות-סבתא. הן כללו שמן מסוגים שונים ועוד חומרים שמעולם לא חשבתי כי בתי האבן המפוארים של העשירים עשויים מהם. המיומנות של מרדכי, יכולתו להקיש על האבן

ולדעת בדיוק מה אפשר להפיק ממנה ולהכין סיתות מכל הסוגים, הרשימה אותי. מדהים היה לראותו נוטל סלע פראי ומאלף אותו להיות אבן מיושבת בדעתה בבית הולך ונבנה. ובכל זאת נותר בה, באבן, מעט מהפראות של קודם - ובכך, כך חשבתי אז ואני חושב גם היום, טמון אחד מסודות יופיה של ירושלים החדשה. מרדכי ידע להתאים במדויק את גודלן של האבנים למקומן בקיר. ואני התבוננתי, חיקיתי ולמדתי. הוא לא חשש ממני כמתחרה אפשרי.

"צריך כמה שיותר סתתים יהודים," אמר בקורת רוח כשהוצאתי תחת ידי אבן מסותתת כהלכה. "עוד מעט לא נוכל עוד לעבוד עם שכנינו הערבים."

חודש וחצי אחרי שהתחלתי ללמוד סתתות אצל מרדכי, כבר הרווחתי כסף טוב מספיק כדי לקנות את המכשירים הדרושים ולהתחיל לסתת בעצמי.

"עיני לא צרה בך," אמר מרדכי, שהיה כבר דור רביעי או חמישי בארץ והעברית התנגנה בפיו. "העבודה רבה והעובדים מעטים. ואם תרצה, תמיד תוכל לחזור אלי. הדלת אצלי תמיד פתוחה."

האיש צדק בכך שלא קינא בי. נער הייתי, ולא ראיתי בסיתות האבנים את התגשמותן של משאלותי. עתה כבר ידעתי לחתוך את האבנים במידה הנכונה ולערב אותן עם טיט, וביומיים-שלושה יכולתי להרוויח כמעט שתי לירות וחצי - סכום עצום באותם הימים. וכי למה אתחרה אפוא במרדכי, אעבוד כל השבוע ולא אדע רגע פנוי אחד? אעבוד אני במשך חצי שבוע בלבד, ואת שאר הזמן אקדיש לבילוי ולהנאה. עבדתי בשכונות רחביה, בצלאל ובשכונת בית הכרם. והיכן לא?

ובימים הפנויים שהיו לי פתאום, התחלתי לנסוע לתל-אביב ולחיפה על גבי אופנוע שרכשתי בכספי. בנסיעותי אלה הייתי נהנה מהרוח השוקת משני צדדי ומגלה את קסמו של הים הכחול והנקי ואת העובדה שלא בכל מקום חיים היהודים והערבים אלה לצד אלה, מסובכים ומסוכסכים בקשר שאינו ניתן להתרה. ועוד למדתי לדעת כי ישנם אנשים עשירים מאתנו, נשים היכולות לטייל בנעלי עקב ושמלות קצרצרות לאורך הטיילת ואינן צריכות לשפשף ידיהן בכביסה מייגעת ולאבד את נעוריהן בקרצוף רצפות וסירים.

וכשהייתי שב הביתה, לשמעון הצדיק, היתה מרירותי הישנה הולכת וגוברת. העולם, כך נראה לי בעודי מתייסר בלבטיו של נער בגיל ההתבגרות, אינו הוגן ואינו צודק. ועלי נגזר לגדול בצדו המופלה לרעה של העולם הזה. ובינתיים הייתי מוצא פורקן בקבוצת מכבי נורדיה, שאליה הצטרפתי יחד עם בן-דודי יצחק ואשר שיחקה כדורגל נגד נבחרות אחרות מירושלים ומהסביבה. היינו נפגשים ברחבה המוצלת שליד גן החיות ברחוב שמואל הנביא ובועטים בכדור לקול קריאות העידוד של האוהדים הנלהבים שהיו נלווים אלינו ואל הקבוצה היריבה. בין השאר שיחקתי כך כמה פעמים גם נגד בסאם, שהיה חלוץ מרכזי בקבוצת סנט ג'ורג' הערבית. המשחק על המגרש התנהל בדרך כלל כשורה, מלבד כמה מכות מכאיבות במיוחד שהיינו נותנים אלה לאלה. בקהל האוהדים, לעומת זאת, היתה המתיחות רבה וכל שער עורר מבול של קללות. המציאות האיומה של יחסי היהודים-ערבים איימה לפרוץ אל תוך עולמנו.

תחושת המרירות שלי הגיעה לשיאה כאשר באחד הימים הלכנו, יצחק ואני, אל הבריכה שלידה שוחחתי עם נעמי בילדותי. בינתיים נישאה נעמי ואף ילדה בת, והקרבה הנהדרת שהיתה שרויה בינינו הפכה לנחלת הזיכרון.

בצימאון הפוקד כל אדם למקום שעשועים ולבילוי, הפכו רבים את הבריכה למקום שחייה ושעשוע. גם אנחנו באנו כדי לשחות מעט, להתענג על המים הקרים בסופו של יום עבודה מייגע. והנה רצה לקראתנו שולטנה, תינוק בזרועותיה והיא צועקת בהיסטריה:

"רופא! רופא! שמישהו יעזור לי, רופא!"

"מה קרה?" שאלנו כאיש אחד.

"רופא! רופא!" היא הוסיפה להתרוצץ הלוך ושוב כארי בסוגר, פונה לפה ומיד חוזרת. "רופא!"

הבטתי בתינוק שהיא לופתת, רטוב וכחול למראה, ולא הייתי צריך לחזור על שאלתי. ידעתי כי התינוק טבע. כיצד הגיע למים אינני יודע. אולי נפל, אולי רצתה שולטנה להניח לבנה להשתעשע מעט. אבל עכשיו התרוצצה האישה פרועת השער וצעקה, וכל מה שיכולתי לעשות למענה היה לרוץ למכולת של דודה שרייה, כדי לחייג משם

לרופא באחת השכונות המרוחקות. יצחק נכנס הביתה כדי לקרוא לסבתא סיתי:

"מהר, מהר!"

עד שהגיע הרופא שהזעקתי אני באמצעות חיוג שתי ספרות בלבד במכשיר הנדיר ושמו טלפון, כבר הספיקה סבתא סיתי לחבק את מסעודה חיבוק האומר יותר מכל מלה. וכשהגיע הרופא משכונת גאולה, חצי שעה מאוחר יותר, יכול היה רק לומר:

"הוא מת." וכאילו כדי לזרות מלח על הפצע שזה עתה נפער: "אילו היה לכם רופא אמיתי פה, בשכונה, הילד אולי היה נשאר בחיים."

*

הייתי בן שבע-עשרה כשהתנדבתי ל"הגנה", ויומיים אחר כך פרצו המאורעות שנודעו מאוחר יותר בשם "מאורעות תרפ"ט". להבות השנאה הקטנות שאי אפשר היה שלא לראות, הפכו למדורה אחת גדולה. בסאם ואני עוד הלכנו לסרט או שניים, ואחר כך חדלנו. המבטים שמשכנו אלינו הן מצד חברי היהודים והן מצד חבריו הערבים, היו קשים לנו מדי.

מפקדי בהגנה היה אייל. צעיר נמרץ בעל תלתלים שחורים ושומה ענקית על הסנטר, שהיה מתרוצץ ממקום למקום ומעורר במתבונן בו אי-שקט מוזר. הוא היה אומר לי היכן עשויה הרעה לפרוץ הפעם, ואני הייתי הולך לשמור באותו מקום, מוכן לקדם את פני הרעה עם רובה חלוד ותקווה כי הנשק יפעל כשאכן אזדקק לו.

"שמענו שהם הולכים להתקיף בחברון," קידם את פני אייל יום אחד. "אתה נוסע לשם."

האוטובוס שעליו עליתי בדרכי לחברון היה אוטובוס מציבורי רגיל. את הנהג, צביקה, הכרתי: אחיו גר בשמעון הצדיק. עוד היו אתנו שלושה חברי"ה נוספים ואייל. במושבים האחוריים נמצאו רובים ואלונקות, שניהם מבשרים רעות.

"מי מכם עבר קורס בעזרה ראשונה?" שאל אייל.

"אני," טפח על חזהו אחד הבחורים שנסעו אתנו. "אני אדע לטפל בכל מה שצריך."

לפנינו ומאחורינו נסעו אוטובוסים נוספים, ועצם העובדה הזאת די היה בה כדי להדאיג אותי. מה קרה שם, בחברון, שהצריך הזנקה של כלי רכב רבים כל כך? הנסיעה החלה בפטפוטים לא-מחייבים בין כולנו, אך עד מהרה נסבה השיחה על יהודי חברון.

"הזהרנו אותם," אמר אייל. "הזהרנו אותם, והם לא רצו לשמוע. רצינו לארגן אצלם שמירות משלנו והם אמרו שהחיים עם הערבים טובים, הם אמרו שהשכנים לא יבגדו בהם, הם אמרו... והיו היריות: פעם יריה בשוק, פעם יריה ליד ביתו של אחד היהודים, יריות שאי אפשר להתעלם מהן, והם התעלמו. ועכשיו..."

איש לא השיב לו. מה יכולנו לומר? השיחה בינינו גוועה עד מהרה והתחלפה בשקט מתוח. אחרי הכול, השמועות שבעקבותיהן הוזנקנו לאוטובוס היו קשות והנסיעה הארוכה הותירה לנו זמן להפוך בהן שוב ושוב.

את המחזה שנגלה לעינינו כשירדנו, לא אשכח כל ימי. היו שם יהודי לבוש כרב שאיבר מינו נחתך והושם בפיה של אשתו, ואילו שדיה נחתכו והושמו בפיו. זוועה אמיתית, אכזריות לשמה שכמותה לא ראיתי ואני מאמין כי לא אראה. הבחור שהצהיר על עצמו כי עבר קורס בעזרה ראשונה עמד בצד והקיא את נשמתו. ואילו אני - עיני בערו ושפתי נחשקו בזעם ובשנאה שכמוהם לא ידעתי עד אותו יום. מראות הזוועה הללו יצרו ביני לבין שכני הערבים מחיצה אטומה שלא תוסר עוד לעולם.

אחד הבחורים עלה על האוטובוס והחל לזרוק את האלונקות לעברי. רכנתי למטה והתחלתי להעמיס את הגופות על האלונקות. בפצועים טיפלו אלה שהיתה להם הכשרה לכך. נשכתי את שפתי ולא הנחתי לדמעות לפרוץ גם כשההרוגים שנשאתי למעלה היו ילדים - פעוטים קטנים שגדלו אל תוך האמונה שהיהודים והערבים יוכלו לחיות ביחד. כשסיימתי, עם חברי, להעמיס את האלונקות הכבדות על האוטובוסים החלו כלי הרכב הגדולים בנסיעתם האטית, העצובה והאבלה לירושלים.

למחרת נקברו נרצחי הפרעות של חברון בהר הזיתים ונדמה היה שהחיים שבים למסלולם; אך מראות הזוועה שקיבלו את פני בעירו של אברהם אבינו הדירו שינה מעיני במשך זמן רב.

פרק שישי:

לורה ואסתר

בשכונת זכרון-משה שכן בית הספר "למל" - בית הספר שהיווה צעד משמעותי בדרכם של יושבי ירושלים מהכיתתיות הדתית לעבר הציונות. בית הספר נבנה לפני שנים רבות בכספיה של משפחה יהודית עשירה מאוסטריה אשר רצתה להקים בירושלים "בית מחסה לילדים עם גן סביב לו לשעשועים". האשכנזים בירושלים התנגדו לבניית דבר-מה שאינו בית כנסת: "כל עוד ירושלים בחורבנה, לא תבנה פה מאומה!" אמרו, ואף הכריזו חרם על בית הספר וכתבו כרוזים נגד הספרדים שהסכימו להשתתף בהקמתו. אפילו לרבנים באירופה שלחו מכתבים ארסיים על בית הספר. בסופו של דבר קם המוסד ואף היה לשם דבר. כוחות ההוראה הטובים ביותר לימדו בו, מורים הוכשרו בו, אברכים שמעו שיעורים מפי מומחים ותיירים באו לבקרו כדי לראות איך הישוב היהודי צועד לקראת עתיד שונה. תלמידים מוסלמיים מעטים למדו בו, וקרה שכאשר החלו שאר התלמידים ללמוד משנה והם שוחררו מהצורך ללמוד זאת, בא לבית הספר אביהם, התלונן נגד האפליה תבע שבניו יקחו חלק בכל השעורים.

נזכרתי בסיפורים על בית הספר, דוגמה נוספת למחלוקת בין הספרדים והאשכנזים לעומת השלום ששרר פעם בין הערבים והספרדים, בעודי לוגם כוס תה ומאזין בחצי-אוזן לשיחתם של תלמידי בית הספר המספרים על טיול שערכו לראשון לציון - שכן אחד מהדברים המיוחדים לבית הספר היה הטיולים שערך לתלמידיו.

התלמידים ואני ישבנו בבית הקפה שליד קולנוע "אדיסון". היו בו, באותו בית קפה, כיסאות נטולי משענת מקש קלוע ושולחנות

נמוכים מעץ, קפה מתובל וטעים והרבה חברים טובים יותר וטובים פחות. אף כי הייתי כבר בן עשרים ואחת ומשחקי הכדורגל שלי פחתו, עדיין הרביתי להתרועע עם בני קבוצת מכבי נורדיה. גם הפעם ישבתי עמם. חמש דקות מאוחר יותר כבר לא יכולתי לשמוע את הנאמר בשולחנות לידי, שכן נתון הייתי בשיאו של ויכוח שבו היתה טענתי אחת: אנחנו לא פועלים מספיק; מקבלים מעשי חבלה ורצח של הערבים בשתיקה; מאפשרים לבריטים לתמוך בערבים ומושיטים להם את ראשנו למכה נוספת. "אם אנחנו מתנהגים כמו עבדים, מגיע לנו שיתייחסו אלינו ככה!" שאגתי.

מאחוריי ישב מחלוף, שעדיין הלך אחרי לעתים קרובות כצל ולבי לא נתן לי להציק לו עד שילך, ומילמל: "הוא צודק... הוא צודק..."

לכל אחד סביבי היתה דעה והוא הרגיש צורך עז להביע אותה. הפנים של כולם היו אדומות ונלהבות, ואני מניח שגם אני נראיתי כך. העולם שמסביב לשולחננו, אנשי מכבי נורדיה, כאילו לא היה קיים באותו רגע. אלא שפתאום קרעה אותי יד שנגעה בכתפי מלהט הויכוח והשיבני באחת אל בית הקפה והרחוב. הסבתי את מבטי לאחור, לראות מי קורא לי כך. עד לפני זמן לא-רב היה גם בסאם מגיע לכאן לפעמים, שותה אתי קפה ומשחק שש-בש. אבל עכשיו, כשהמקום הפך למקום המפגש של אלה שקראו לנקום בערבים, הדיר רגליו מכאן.

"שלום!" אייל, שלא ראיתיו כשלוש שנים, חייך לעברי. "מה שלומך?"

"בסדר גמור. מה - ?"

"יש לי הצעה בשבילך." אייל נטל את זרועי וכמעט הקים אותי. "בוא נלך לפינה יותר שקטה בבית הקפה הזה."

מופתע מעט קמתי בעקבותיו, הנחתי לנפשם את חבריי המתווכחים והלכתי אחרי אייל לשולחן קטן בפינה. מחלוף קם והתחיל ללכת אחרינו.

"תחזור למקום שלך," אמרתי.

"אבל - "

"תחזור למקום שלך!" שאג אייל ומחלוף מיהר לחמוק לפינה נסתרת. עכשיו פנה אייל אלי:

"שב!" חבט בכיסא הפינתי ביותר כאילו הוא נמצא בביתו שלו והנחית עצמו על הכיסא שממול. ישבתי.

"יש לי בשבילך הצעה שאי אפשר לסרב לה," אמר אחרי שהזמין קפה שחור בשביל שנינו. "בחוץ לארץ כבר היית?"

צחקתי. אמנם הרווחתי באותה תקופה מספיק כדי שאוכל לעבוד שלושה ימים ולנוח עשרה, אבל בהחלט לא מספיק כדי שאוכל לצאת לנסיעת מותרות בחוץ לארץ. "אפילו לא היה לי מזל להיוולד בחו"ל," עניתי. "נולדתי כאן וגדלתי כאן. למה אתה שואל?"

"מה דעתך לנסוע לחו"ל, לבלות, להנות, לראות עולם - והכול על חשבוננו?"

קימטתי את מצחי באי הבנה. אייל קירב את כסאו לעברי ואמר בשקט: "כל מה שאתה צריך לעשות בשביל זה, הוא להתחתן."

"להתחתן?" בעיני רוחי ראיתי את אסתר. ארבע שנים כבר אני מחזר אחריה ומציק לה גם-יחד. עכשיו כבר אין היא ילדה קטנה המשחקת בחבל. נערה יפה היא, שגופה התמלא ופניה בגרו.

"כן," אמר אייל. זה הכול. אתה מתחתן שם, מתגרש פה - וזהו. הרווחת שש לירות ארצישראליות וטיול באירופה על חשבון הברון. מה דעתך?"

הבנתי מה הוא מציע לי. נישואין פיקטיביים היו אחת הדרכים שבהן לחמנו בהגבלות-העלייה החמורות שהטילו עלינו הבריטים והגרמנים. כיצד יוכלו השוטרים למנוע מגברת טוילי, הנשואה כחוק ליוסף טוילי יליד ירושלים, להגיע לכאן ולהתיישב עם בעלה האוהב? ומה כבר יוכלו לעשות אפילו אם יגלו שהתגרשנו? לא צעיר אחד ולא שניים הצילו כך עולות לא-חוקיות מגרוש מהארץ. זכרתי, למשל, את הסיפור על הבריטים העוצרים את הרכבת ומתחילים את החיפוש מהקרון הראשון, ובינתיים מתרוצצים הנוסעים ומחתנים שני רווקים עם שתי עולות לא-חוקיות בקרון האחרון. שניים היו החתנים, שני נוסעים אחרים תרמו טבעות, נוסע חמישי חיתן אותם ורבים-רבים שימשו כעדים. כך ניצלו הנערות והשוטרים הבריטיים העלו חרס בידם.

שתקתי לרגע ועניתי: "אני צריך לחשוב על זה."

"לחשוב? מה יש כאן לחשוב? אלה אינם נישואין אמיתיים. היא נשואה, בעלה מחכה לה פה. וגם העבודה לא תברח לך. סתתים כמוך תמיד צריך."

אבל משלא ויתרתי, רשם אייל בכתב-יד חפוז ולא קריא כתובת על גבה של מפית והושיטה לי: "כאן תוכל למצוא אותי," אמר וקרא למלצר כדי לשלם בעבור שני ספלי הקפה ששתינו. ואני קמתי והלכתי משם.

עבר זמן עד שהבנתי מדוע באמת עוררה בי הפנייה הזו של אייל דווקא את מראה של אסתר. חיה וברורה עמדה דמותה של הנערה היפהפיה מולי, ורגלי נשאו אותי שוב אל השוק במאה שערים - כמו אז, לפני ארבע שנים.

אביה של אסתר לא הופתע למראי. הוא הנהן לעברי בראשו ושב לשקול גרעינים ובוטנים. עמדתי בצלן של חנויות האשכנזים והתבוננתי בו בעודו מושיט לנשים חרוטי נייר מלאים ומברכן בשבת שלום - שכן אותו יום, יום חמישי היה. שוב פנה אלי האב עם רדת הערב וביקש ממני ללכת עמו לישיבה בנחלת צבי. אלא שהפעם עברה עלינו הדרך המשותפת לא בשתיקה כי אם בשיחה.

"אני לומד שם פרשיות תורה," הסביר על הישיבה. "אחר כך, בערב, אני מלמד את הבן והבת קצת מוסר ודת. חשוב שהם ילמדו דברים כאלה." ואחר כך עבר לדבר על אסתר:

"תפסיק," אמר. "תפסיק משום שזה לא יגמר טוב."

"אני מחבב אותה," עניתי.

"מחבב? ומנין לך כי אתה מציית ללבך, ולא גופך הוא המכתיב לך מה לעשות?"

"אני רוצה לצאת לטייל אתה."

"ומה עוד?"

"אני רוצה..." נשימתי נעצרה לרגע והדם פעם אפילו בקצות אצבעותי. ידעתי מה בדעתי להגיד אבל החשש עדיין רב היה. "אני רוצה להתחתן אתה."

"אל תעשה ממנה צחוק," אמר אביה בקול חמור. "היא עוד קטנה. תעזוב אותה. אני עצמי התחתנתי עם אשתי כשהיתה קטנה,

ילדה ממש, ואני כבר בן יותר מחמישים. ועכשיו - עכשיו אני זקן והיא צעירה. לא טוב."

השפלתי מבטי ופסעתי לדרכי.

למחרת הלכתי אל אייל ואמרתי לו רק שתי מלים: "אני מסכים."

"יופי," הושיט לי אייל יד ללחיצה, "ידעתי שעליך אפשר לסמוך. ביום ראשון אתה מתחיל לטפל בויזה ובכל מה שדרוש, ואני עוד אהיה אתך בקשר."

*

יומיים או שלושה לאחר מכן נערכה חתונתו של בן-דודי יצחק. אף-על-פי ששוב לא חיינו יחד כשני אחים, עדיין היה יצחק אחד האנשים הקרובים לי ביותר בעולם, ואני התרגשתי מאוד בחתונתו.

שבעה ימים ולילות ארכה החגיגה; שבעה ימים של אוכל, שתייה ובעיקר שמחה, שראשיתם בשבת "אלבדע" (ההתחלה). באותו היום נערכו שתי מסיבות: בבית הכלה ובבית החתן. כולנו באנו לקחת חלק בשמחה וכל אחת מהנשים הביאה עמה חלק מהארוחה או ג'עלה - תערובת חגיגית של מיני תבואה וקטניות קלויות. גם דודתי שרייה, אמו של יצחק, הכינה מבעוד מועד מאכלים שונים. במוצאי שבת ערכה חגיגה ענקית בבית שבו נולדתי וגדלתי; חגיגה שאליה נכנסו גם אנשים מהרחוב, שלא הוזמנו. כיבוד קל בלבד היה שם, אך אלה ריקודים נהדרים רקדו בפנינו הרקדנים המקצועיים! ביום שני נערכה החגיגה הבאה, אך אני לא לקחתי בה חלק. באותו יום נצבעו ידי הכלה מזל וידיהן של בנות משפחתה וחברותיה. חגיגה גדולה נערכה באותו ערב, אך נשים בלבד השתתפו בה. הן צחקו, רקדו, תופפו ושרו.

ביום השלישי, "יום אלנקש", סיימו הנשים לקשט עצמן לקראת החתונה, ובערב נערכה אצל דודתי שרייה מסיבת הגברים - "לילה אלחינה", הרב צבע את ידיו ורגליו של יצחק בחינה, והושר שירו של יהודה הלוי:

את בן עצי עדן הדס ורח, ובכוכבי שחק כסיל זורח.
שלח לך האל צרור ממר דרור, ממעשיו לא מעשה רוקח.
יונה אשר יום קיננה בין ההדס, גנב הדס ריחה ונתן ריח.
אל תשאלה ממה עלות שמש כמו, א שאלה ממך עלות ירח.
יתן לך האל משאלות לבך, וגם חיים ארוכים עד בלי ירח...

למחרת היה יום "אלתחדפה": הקצה הקדמי של ראש הכלה גולח ובביתה נערכה ארוחה מצומצמת שאני, כבן משפחתו של החתן, נכחתי בה. צימוקים ופירות יבשים היו הכיבוד.

והנה הגיע "ליל הקידוש", שראשיתו בשתי מסיבות נפרדות, בבית החתן ובבית הכלה. אני זוכר כיצד ישב יצחק בינינו בתלבושתו המיוחדת, והוא נרגש כילד; ואחר כך הלך לחופה עצמה. כמה שמחה היתה ברחובות, כשליווינו אותו בשירים ובריקודים משמעון הצדיק ועד חמאם אלעין שבעיר העתיקה! בחמאם התרחצנו כולנו ושוב רקדנו. "דרך השמחה" נקרא נתיב-הריקודים הזה בפינו. בינתיים נלקחה הכלה מזל ממאה שערים, שם עברה את טקס הטהרה במקווה. ואז, סוף סוף, הגיע מועד החתונה עצמה, מלווה בשירים בערבית ובעברית עם נגני תופים וכינור. באוכל, בשתייה, בשמחה ובריקודים.

רק סמוך לחצות נערכה החופה, וכולנו דממנו בעת ביצוע הטקס. ואחר כך שרנו ליצחק:

מורשה נחלתי וקיבלתי בקדושה
בקדושה שמעתי כי יקח איש אישה
אישה טובת מראה ומאורסה מקודשה.

באותו לילה מרגש נשחטו בבית ילדותי שתי פרות, שכן למחרת עתידה היתה להיערך "סעודת המצווה", ובה מוזמנים רבים. ואכן, כבר השכם בבוקר קמנו כולנו כדי להתפלל בבית הכלה, ומשם יצאנו בשירה ובריקודים אל ביתה של דודה שרייה:

בוא בשלום חתן, ושמחה כמתן.
בוא בשעת צדק איש מחזק בדק.
הוד לכוכב שחק, נין מכונה איתן.
קום שמח בכלה, בוא לגן הביתן.

רק אז נשמעו סוף סוף שבע הברכות, ואחריהן טקס הייחוד. הכלה והחתן הוכנסו למלון וכולנו חיכינו בחוץ עד אשר זכינו לראות

במו-עינינו כי הכלה מזל אכן היתה בתולה כשבאה בברית הנישואין עם יצחק. נזכרתי בדברים שאמרה עמה סעדה לסבתי סיתי כשלא ידעה שאני שומע:

"אני הייתי בת שלוש עשרה כשהתחתנתי עם מורי יחיא," סיפרה. "ילדה קטנה ונבוכה מאוד, שלא העזה להוציא מלה אחת מפיה. כמה בכיתי! ואחר כך, סירבתי לדבר אתו. אמי היתה צריכה לבוא אלי, לחבק אותי ולשכנעני כי רק טוב מחכה לי. לא קלה היתה החוויה. אמנם זכיתי בבעל נהדר, שמעטות זוכות בכמותו; אבל אני שמחה שגיל הכלות עלה ושוב אין מחתנים ילדות קטנות."

יצחק הזמין לחגיגה את כל חברי הילדות שלנו, ולא היסס לכלול במוזמנים גם את בסאם ואת דאוד נששיבי. נששיבי, אחיו של ראש העיר של ירושלים באותה עת, היה גבר גבוה שזוף ונאה למראה, שנהג להסתובב ברחבי העיר עם עגלה וסוס. פעם או פעמיים כבר הזדמן לי להביט על רחובותיה היפים של ירושלים ממרומי העגלה הזו, והנסיעה בה היתה בשבילי תענוג של ממש. חמולת נששיבי נמצאה במצב של איבה מתמדת כלפי חמולת חוסיני, שממנה בא חאג' מוחמד אמין אל-חוסיני - המופתי המסית נגדנו ללא הרף.

המופתי, שבנעוריו למד בין השאר בבית הספר היהודי "אליאנס", החל באותה העת להנהיג את הערבים בארץ-ישראל בקיצוניות ובארס. שנים רבות קודם לכן כבר הסית נגד היהודים, והבריטים דנו אותו למאסר שלא בפניו, חננו אותו - ומינו אותו לתפקיד מופתי ירושלים (אף על פי שקודם לכן נכשל בבחירות לתפקיד זה). משפחתו העניפה והמכובדת היא שלחצה על הבריטים לעשות כן. מאז הלך כוחו וגדל. על פי הסיפורים מגיעים שורשיו אל פטמה, בתו של הנביא מוחמד. הוא נעשה נשיא "המועצה המוסלמית העליונה" שנוסדה בידי הבריטים, עמד בראש התרמות לשיפוץ המסגדים בהר הבית והגדיל ככל יכולתו את צביונה המוסלמי של ירושלים. אחרי מאורעות 1929 החל פועל כדי להפוך למנהיג פוליטי, כשאינו בוחל בשוחד ובטרור. ועתה היתה התקדמותו בשיאה.

המופתי זכה להערצה בקרב רבים מהמוסלמים; אולם בני משפחת נששיבי התנגדו לו בכל עוז. בין חמולת נששיבי וחמולת חוסיני היתה שנאה רבת-שנים. לא בן חמולה אחד ולא שניים קיפדו

את חייהם במהלך הסכסוך המתמשך. משפחת נששיבי היתה משפחה ותיקה ממשפחת חוסיני. (כוחם של החוסינים עלה בעיקר מסוף השלטון התורכי, ומתוכם צמחו בין השאר שני ראשי עירייה בירושלים ומופתי נוסף.) ברחוב השלשלת בעיר העתיקה קיימת כתובת המספרת כי בניין מסוים נבנה במאה ה-15 בידי שר האוצר הקאהירי, מוחמד א-נאששיבי. במאה הנוכחית נבחר אחד מבני נאששיבי כחבר בפרלמנט התורכי, ובן אחר של המשפחה היה, כאמור, ראש העיר ירושלים. בסך הכול כיהן כראע'ב באי נאשישיבי (הנשוי לאשה יהודיה) ארבע-עשרה שנים בתפקיד, ובתקופתו ראו היהודים עדנה. בן משפחה אחר היה שלישו של הנציב הבריטי הרברט סמואל (אך, בשונה ממרבית בני המשפה, הצטרף מאוחר יותר לכנופיות שלחמו ביהודים). היה בהם גם סופר הבקי באסלאם. בסך הכול היתה משפחת נששיבי, שהתגוררה ליד הר הצופים, חמולה עשירה ומכובדת.

בסאם היה שם אף הוא, מתבונן בחוגגים מהצד ומלווה את הרוקדים במחיאות כפיים קצביות, נלהבות; ואני, שלא ראיתי אותו זמן רב, שמחתי מאוד למראהו.

"כשאנחנו חוגגים ביחד, אפשר לשכוח את כל מה שמסביב," אמר לי בסאם בעצב שעמד בסתירה לידיו המוחאות כפיים.

"הלוואי שעוד נחגוג הרבה ככה," השבתי.

"תזמין אותי לחתונה שלך?"

"בוודאי."

למחרת נפגשתי עם אייל לטפל בכל הדרוש לנסיעתי הקרובה. הפקיד שאליו הלכנו להוציא את הויזה ישב, שורה של חותמות לפניו, ונדמה היה שהוא משחק כשחייך לעברי ובסבלנות החתים ניר אחד בחותמת עגולה, שני בחותמת משולשת ושלישי - בחותמת מרובעת. התגלמות הבירוקרטיה ישב שם והעביר ניירות מפינה לפינה. הבטתי בו וחשבתי כי יהיה אשר יהיה המקצוע שאבחר בו לחיים. פקיד - לא אהיה.

"תתחדש," אמר לי אייל כשיצאנו מפתח השגרירות. "מעכשיו אתה אורח רצוי ברומניה."

שמחתי לקראת ההרפתקאה החדשה. צעיר הייתי, והידיעה שאני נוסע לחוץ לארץ הזרימה חיים חדשים לעורקיי. לא אהיה כאן כמה

שבועות, אראה מקומות אחרים, עמים זרים, ואחר כך אשוב לירושלים אל אסתר, שעיניה החומות והגדולות מלוות אותי בשוכבי ובקומי.

"קוראים לה לורה," סיפר לי אייל בפגישה הבאה שלנו. "יש לה כאן בעל אבל הבריטים לא נותנים לה לבוא. תלך אליה, יש לנו מישהו שייתן לכם תעודה שאתם נשואים, תיסע אתה בחזרה וזהו. מה רע? אומרים שהיא נראית טוב," הוסיף וקרץ לי.

שמה של האוניה שעליה היה "פולניה". דרגש על הסיפון יכלו אייל ואנשיו לסדר לי, אך מה אכפת לי אם יש לי תא משלי או לא? העיקר שאני נוסע לראות עולם, לבקר במדינה זרה לי כל כך. להכיר משהו חדש.

"בדרך חזרה סידרנו לכם תא משלכם," לחש אייל, ואני משכתי בכתפי.

האוניה יצאה מהנמל והר הכרמל עם הבתים הלבנים שעליו הלך והתרחק עד שהתמזג כליל בשמים ואנחנו הפכנו לנקודה בודדה בתוך הנצח הכחול-אפור. הבחילה היתה בלתי נמנעת, אלא שאני הייתי צעיר וחזק, והיא לא ארכה זמן רב מדי. תוך כמה שעות כבר יכולתי לשבת על הסיפון, להתבונן בים ולהניח לדמיוני להפליג אל העתיד ואל העבר. בעתיד חייכה אלי אסתר מכל פינה; ואילו בעבר הציפו אותי הסיפורים ששמעתי על מסעותיהם המופלאים של בני משפחתי והשכונה שבה גדלתי. סיפור העז שנשחטה ולקחה עמה את סודה, וסיפורים אחרים.

לבסוף עגנה האוניה בבוקרשט, עיר הבירה של רומניה. יפה וירוקה דיברה אלי העיר הזרה בשפה שלא הכרתי. המלון שאליו נשלחתי על ידי אייל היה אחד מאותם מלונות פשוטים ליד הנמל של אורחים השוכרים חדר ללילה ואף לכמה שעות. איש אינו שואל אותך שאלות במלון כזה, שבו אין חדרניות וגם לא סבונים קטנים ששם בית המלון מוטבע עליהם. זוגות מחובקים המסתירים את פניהם באמצעות צווארונים מוגבהים ומטפחות נכנסים לשם לשעה או שעתיים, מלחים שיכורים גוררים לשם נערות מאופרות בכבדות המתנדנדות אף הן על נעלי העקב הגבוהים שלהן. המזוודה שהבאתי עמי היתה קטנה והבגדים בה מעטים. לקחתי את הכסף שבו צייד אותי אייל עוד בארץ ויצאתי לטייל ברחובות בוקרשט בלילה.

האוירה בעיר החשוכה היתה נינוחה. בעזרת האנגלית הרצוצה שקלטתי מהבריטים בארץ-ישראל והיידיש שרכשתי בבתי ההונגרים בירושלים, הצלחתי למצוא מקום ישיבה נעים שבו יכולתי להתרווח מול הים, לצפות באוניות העוגנות בנמל, להקשיב לשפה המתגלגלת מסביב ולרוקן את מוחי ממחשבות. כעבור שעתיים נעימות בבית הקפה שבנמל, חזרתי למלון. נדמה היה לי שהמזוודה שהשארתי מאחורי נפתחה וכי מישהו ערך בה חיפוש מהיר, אך אולי היתה המחשבה הזו פרי דמיוני, שכן בגדי המעטים נותרו במקומם. הלכתי לישון - עד כמה שאפשר להירדם לצלילם של הצעדים החפוזים, הדלתות הנטרקות וצחוק השיכורים שהם רעשי הלילה במלון מסוג זה.

למחרת בבוקר פרשתי את הפתק ובו הכתובת שנתן לי אייל. "בבית ההוא הכינו בשבילה את התעודות," הסביר לי. "תלך לשם, תיקח את המסמכים ותיסע הלאה - קל ופשוט."ליד דלפק הקבלה גימגמתי שאלה בדבר האופן שבו אוכל להגיע לכתובת הרשומה בפתק. פקיד הקבלה צחק ואמר משהו ברומנית. קימטתי את מצחי בשאלה אילמת.

"רחוק," אמר באנגלית והתווה בידו סימן שנועד להמחיש את המרחק. "טקסי, טקסי!"

הודיתי לו ויצאתי לרחוב, מנסה לצוד מונית שתיקח אותי אל מחוז חפצי. התחלתי לחשוב שהכסף שנתן לי אייל אולי אינו רב כפי שנדמה היה לי בתחילה. עד מהרה עצרה מונית בחריקת בלמים, והנהג התבונן בפתק שבידי.

"רחוק, רחוק!" אמר אף הוא באנגלית שניכר היה שאינה שפת אמו. נכנסתי וישבתי לצדו. מה יכולתי לעשות? כעבור כמה דקות התחלתי לשים לב שאנחנו נוסעים במעגלים. "תעצור מיד," אמרתי באנגלית זועמת. "תעצור או שאני אקרא לשוטר!"

"שוטר?" האיש צחק. "למה שוטר?"

"תעצור!" קללה בערבית נפלטה מפי. להפתעתי השיב לי הנהג בערבית:

"מאיפה אתה?"

"פלשתינה."

"גם אני מפלשתינה." וללא מלה נוספת סובב את ההגה והסיע אותי לכתובת המבוקשת.

הבטתי בו. עורו היה שחום ושפמו כשל הערבים הצעירים המסתובבים בירושלים וביפו. לא אסתכן ולא אדבר עברית, החלטתי. אם ישאל אותי מאיפה אני, אגיד שבאתי משיח ג'ארח.

"צריך לעשות כסף איכשהו," אמר לי בעברית צברית לחלוטין כשעצרנו ליד הבניין מרובה-הכניסות שאליו נשלחתי. "אבל אם תרצה, תבוא בערב לנמל ותשאל על יחיא. כולם יגידו לך."

הדירה שלתוכה הגעתי בסופו של חיפוש מייגע של שם המשפחה "הילברום" - השם שנרשם על הפתק שבידי - על גבי תיבות הדואר הסדוקות שלמטה, היתה קטנה וצפופה והזכירה לי את חדרי בשמעון הצדיק. שני אנשים נמוכים ועגלגלים קידמו את פני כשדפקתי בדלת אחרי שגיליתי שהפעמון אינו עובד.

"חיכינו לך!" חייכה בעלת הבית. "ידענו שתבוא, אבל - "

"אבל התעודות עוד לא מוכנות," נכנס בעלה לתוך דבריה.

"ובגלל זה - " החלה היא.

"אתה מוזמן להישאר אצלנו כאורח עד שהכול יהיה בסדר," סיים הוא.

"מתי זה יהיה?" שאלתי אני.

"אנחנו מקווים ש - "

"בעוד כשבוע."

כך עברתי להתגורר בביתם של בני הזוג הילברום, שסייעו לנשים להגיע לארץ-ישראל באמצעות נישואין פיקטיביים. מיטה בפינת החדר ומדף על הארון הוצעו לי בחביבות על ידי האישה, ואני לא הייתי צריך דבר מלבד זה. עוד בערב הראשון הלכתי לנמל ושאלתי על יחיא. בתוך כמה דקות כבר הייתי בלב חבורה של בחורים צברים שעסקו בעלייה לא חוקית של יהודים לארץ-ישראל.

"לעולם אל תגיד 'לא חוקית'," רשף יחיא כשהזכרתי פעם את המונח. "זאת עלייה חוקית בהחלט. לכל יהודי זכות להגיע לארץ-ישראל. זוהי ארץ אבותינו!"

העליה המנוגדת לדרישותיהם של הבריטים, הידועה גם בשמה "עליה ב'", עסקה בעיקר ביהודים ששוב לא יכלו לחיות בארצות

שבהן נולדו ואשר רצו להגיע לארץ-ישראל. כשאני נסעתי לנמל עדיין כללה בעיקר ציונים נלהבים או צעירים הרפתקנים; מאוחר יותר, כשהאנטישמיות הלכה והחריפה, נכללו בה גם אנשים שלא האמינו שאי פעם יגיעו לארץ-ישראל. אוניות לא-חוקיות רבות נשלחו ארצה; במסעות דרך היבשה השתתפו עולים אחדים; אחרים הגיעו לארץ-ישראל כתיירים ונבלעו בה; ויש גם כאלה שזייפו רשיונות עליה. אבל הדרך שבה תרמתי אני לעליה היתה חוקית לחלוטין: אצל הבריטים, די היה בכך שלראש המשפחה יהיה רשיון עליה כדי שכל שאר בני המשפחה יוכלו לבוא בכוח דרכונו. אני לא הייתי אפילו זקוק לרשיון כזה, שכן הייתי יליד הארץ. כל שהיה עלי אפוא לעשות הוא להתחתן, לרשום את שמה של "אשתי" בדרכון שלי - ולהופכה כך לעולה כשרה למהדרין.

יחיא וחבריו הפכו את הטיול לחוויה אמיתית. הם לקחו אותי לתיאטרון הרומני, למופעי זימרה סוחפים בקצב הבלקני שלהם, לסרטים אנגליים שכבר ראיתי בירושלים ונהניתי לשוב ולצפות בהם. וכך לא אכפת היה לי שהשבוע הופך לשבועיים, והשבועיים - לשלושה ולארבעה. רק בשעות הלילה המאוחרות, כשהייתי מתהפך בדממה על מיטתי והוגה באסתר היפה והעדינה, הייתי חש את הכאב שבגעגועים ומתפלל שהטיול יסתיים כבר. והנה יום אחד, כמעט חודש אחרי שהתנחלתי בביתם של בני הזוגהילברום, קראה לי המארחת שלי ואמרה:

"יש לי בשורה מצוינת - "

"אנחנו שמחים להודיע לך שהתעודות הגיעו," הסביר בעלה.

"ואתה תיסע מחר - "

"לקחת את האישה."

וכך השארתי מאחורי את יחיא וחבריו ואת מארחי הנעימים, ונסעתי לעיר קרפטרוס שבצ'כוסלובקיה. הנסיעה ברכבת היתה בשבילי חוויה לא נעימה. דגלי היטלר התנופפו על הכבישים בגאון, ואני הלכתי ונעשיתי מרוגז יותר ויותר למראם. היטלר, שם שמיעטתי להקדיש לו מחשבה בירושלים, נעשה פתאום שם מוחשי בעבורי - כמעט איום של ממש.

לבסוף עצרה הרכבת בתחנה שלי ואני, שפתי חשוקות בזעם, ירדתי. מלבד שמם של האנשים שאצלם אני אמור להתארח הפעם, צייד אותי יחיא בשמם ובכתובתם של כמה ישראלים בצ׳כיה. מובן שהלכתי אליהם מוקדם ככל האפשר.

״כן, כבר שמענו עליך,״ קידמו את פני. ״הולך להתחתן, אה? בינתיים יש משהו שאתה בטח תרצה לראות.״

המאורע שעליו דיברו היה משחק כדורגל בין קבוצת פועלי הרכבות ״ספרה״ לבין מכבי קונסטנציה. מובן שרציתי לצפות במשחק והצטרפתי אליהם כשמחה. השמחה נמוגה מיד כשהתחלנו לנסוע. שוב היו דגליהם של הנאצים בכל מקום. וכשהגענו לאצטדיון שבו נערך המשחק הלמה בי השנאה מכל עבר. איבה נוראה לאנשים שלא הכירו, ושכל שידעו אותם שונאים עליהם היה שהם בחרו בדת שונה משלהם. חבריי החדשים, דוברי הגרמנית, תרגמו לי את הסמאות ששאג הקהל למראה שחקני מכבי:

״ז׳ידים הביתה, ז׳ידים הביתה!״ היתה אחת הקריאות הקצביות שנשמעו שם שוב ושוב.

״הנה, הנאצים באים, להרוג ת׳יהודים!״ שרו האחרים שיר מאולתר, פניהם אדומות בהתלהבות ובשנאה שרק תגבר, כך ידעתי, כשירוקנו אל תוכם את בקבוקי הבירה שהביאו אתם.

״אתה מסתיר, ז׳יד!״ צרח לעברי מישהו כשהתיישבתי.

״לא נורא; כשהראש שלו יותז הוא יהיה הר-בה יותר נמוך.״ אמר עמיתו וליווה את האמירה בתנועה הממחישה למה בדיוק הוא מתכוון.

אגרופיי נקמצו באחת. גופי זינק לעברם והאגרופים הלמו בבטנו של האחד ובסנטרו של השני.

״יוסף, יוסף!״ צעקו חבריי החדשים וניסו למשוך אותי לאחור. לא הקשבתי להם. בעיטה מכוונת היטב לשוקו של האחד ומיד לאשכיו של השני.

הישראלים שעמם הלכתי נמלאו חרדה:

״עזוב אותם!״

״השתגעת לגמרי?״

״תן להם לצעוק!״

"מה אכפת לך? שיגידו מה שהם רוצים..."

הם תפסו בזרועותיי ואילצו אותי לשבת בחזרה. הבטתי בהם המום. "אנחנו בפלשתינה לא עושים ככה!" אמרתי. "אצלנו, אם מישהו מתעסק אתנו - אנחנו מרביצים לו!" נזכרתי במהלומות שספגו מידיי הערבים שהטריו אותנו בדרך לישיבה וממנה.

בינתיים לא שקטו שני הבריונים האנטישמיים על שמריהם. הם הזעיקו שוטר אחד ושני, הצביעו עלי ואמרו כי ניסיתי להרוג אותם.

"בוא אתנו!" הורו לי השוטרים הצ'כיים, ונדמה היה לי כי גם הם ממלמלים קללה צ'כית שמלת הגנאי "ז'יד" משובצת בה.

חברי החדשים קמו והלכו אתי ללא אומר, מביעים בכך את תמיכתם השקטה למעשיי. את המשחק נגזר עלינו לא לראות.

בתחנת המשטרה הקטנה, שכללה חדר שבו יכלו האזרחים לשטוח את תלונותיהם וחדר מעצר קטן, פנו אלי שני השוטרים ואחד מחבריי תרגם את דבריו לעברית:

"למה הרבצת להם?"

"הם קיללו אותי."

"וגם עכשיו נקלל אותך!" סינן אחד משני הבריונים האנטישמיים.

"מה הם אמרו?"

"אני לא רוצה לחזור על מה שהם אמרו; אבל אני רוצה להגיד שאני מפלשתינה ובאתי לכאן בשביל להתחתן. יש לי דרכון בריטי, ואני דורש שתזמין את השגריר הבריטי!"

המשפט האחרון עורר בהלה בלבם של שני השוטרים. הם פנו אל שני המתלוננים והחלו לצעוק עליהם בצ'כית רהוטה. אחר כך פנו אלי:

"אתה משוחרר."

חבריי משכו בשרוולי, מתחננים שנלך; אבל לי היתה בקשה אחת אחרונה: "שיבקשו סליחה!"

והם ביקשו, משיבים בכך מעט מהגאווה שאבדה לחבריי הישראלים בצ'כיה של ראשית שנות השלושים.

ימים ספורים אחר כך הגיע חג המולד: אורות חגיגיים בכל מקום, עצי אשוח מקושטים במנורות, אנשים מחופשים ומדביקים

לסנטרם זקן לבן וארוך עשוי צמר גפן. ועם ערב, מתחילים רבים ברחוב להתנודד ולקולותיהם של החוגגים השרים נוספת צרידותו של האלכוהול. בעודי הולך עם חבריי ברחוב ראיתי פתאום יהודי יושב בפתח אחד הבתים המוארים ומקושטים וספר תנ"ך בידו.

ניגשתי אליו בתמימותי: "מה אתה עושה?" גימגמתי ביידיש.

האיש הניח לספר: "אני עובד."

"במה אתה עובד? הרי אתה מחזיק בידך ספר קודש."

האיש חייך לעברי: "אתה רוצה בחורה יפה?"

"איך אתה יכול, רבי? מיטורנישט - אסור. אתה דתי ואומר לאנשים: בואו, יש בחורה?"

"זו תוירע וזו מלויכע," (תורה ומלאכה) נאנח האיש וקרא לאחור: "רוזה! מינה!"

שתי בחורות ניגשו אלי, האחת בלונדינית ואילו שערה של השנייה צבוע בחום-אדום. שתיהן היו צעירות מאוד, אולי אפילו צעירות ממני; שתיהן איפרו את עיניהן בכחול והעניקו צבע אדום לשפתותיהן המלאות; שתיהן לבשו בגדים החושפים את מרבית החזה ואת כל הכתפיים, מתעלמות מהשלג היורד ללא הפסקה. האחת נגעה בזרועי. צמרמורת חלפה כבגופי.

"בוא," אמרה בקול נמוך.

התנערתי ממגעה: "אדוני!" פניתי אל האיש, "האם אתה רוצה להפיל אותי בפח? לא תודה, אסור, אסור..." ובלא מלה נוספת התרחקתי משם, אחוז געגועים לירושלים, שם לא יעזו האנשים להתפלל ולשדל לזנות בו-זמנית.

*

"זאת אשתך," אמר לי דוד, ואני הסמקתי כולי.

היא עמדה בפתח הבית, לופתת תיק בין שתי ידיה ועיניה מושפלות למטה. "שלום," אמרתי לה, והיא השיבה לי חיוך מבויש. לפי מראה היתה מבוגרת ממני בכמה שנים. לרגע הבזיקה במוחי

דמותה של אסתר, ילדת חלומותיי. אחר כך חזרתי להיות מעשי. הושטתי לה את ידי:

"יוסף."

"לורה," השיבה לי.

"בואו כבר," זירז אותנו דוד, שליח הסוכנות בצ'כוסלובקיה שתפקידו לארגן נישואין פיקטיביים ולפעול בכל שאר הדרכים להביא כמה שיותר יהודיים אל המקום המתפתח והולך והנקי מאנטישמיות אשר שמו ארץ-ישראל.

לורה היתה אישה מלאה, גבוהה כמעט כמוני, ביישנית למראה, עיניה הכהות מרוחקות מעט זו מזו ועומדות בניגוד בולט לעורה הבהיר. היא נאה מאוד, סיכמתי בלבי, אבל בכל זאת לא לטעמי.

"בואי, חמודה!" קראה לורה פתאום.

מקצהו השני של החדר ניתקה ילדה קטנטנה שהיתה עד עכשיו צמודה לחלון והלכה בזהירות לעבר אמה.

"זאת הבת שלך," חתך דוד. "היא בת שלוש וקוראים לה מרים."

במשטרה סיימנו את הטקס במהירות הבזק. אני הכרזתי שאני לוקח אותה לאישה, היא הודיעה שהיא מעוניינת בי כבעל, קצין המשטרה חתם -

"וזהו, מעכשיו אתם בעל ואישה, עד ירושלים," אמר דוד, ואפילו לא בירך במזל-טוב את הזוג הטרי. הרגשתי מוזר. הנה התחתנתי עם אישה שאינני מכיר ואינני חש כלפיה מאום. חתימה אחת של פקיד, ואנחנו זוג נשוי לכל דבר, ואני אפילו את שמה המלא אינני זוכר.

אחרי הטקס החפוז נפרדנו, לורה ואני, איש איש לדרכו; אבל שלושה ימים מאוחר יותר שבנו ונפגשנו - הפעם באוניה העושה את דרכה לארץ ישראל.

"תני לי," אמרתי ולקחתי מידה את המזוודה המרופטת שנשאה.

אני דיברתי עברית ולורה - יידיש ורומנית; אבל תנועת היד שלי הבהירה לה בדיוק מה אני רוצה. היא הושיטה לי את המזוודה בהכרת תודה ובידה השניה אימצה את בתה אל לבה.

"אנחנו ישנים למטה," אמרתי והולכתי אותה אל אחד הסיפונים התחתונים שבו היו דרגשי עץ רבים. רעש והמולה עצומים היו על

האוניה. הרבה עולים חדשים ומעט ישראלים מיהרו לתפוס להם מקום ולהחליף חוויות אחרונות. לורה נצמדה אלי, גוררת אחריה את בתה.

"אנחנו נישן כאן," אמרתי, והצבעתי על שלושה דרגשים המסודרים זה על גבי זה שתפסתי מבעוד מועד בשביל "משפחתי" האהובה. היא חייכה אלי.

"זהו," אמרתי אחרי רגע של שתיקה שהיה יכול להיות מביך מאוד אלמלא שרר רעש רב כל כך בסיפון שלנו בעוד האנשים נדחקים, מחפשים להם מקום, מקללים ומתפללים. היא לא השיבה דבר, ולכן פניתי לאחור במטרה לעלות אל הסיפון העליון, הפתוח, ולהנות ממראהו של נמל קונסטנצה ההולך ומתרחק. ידה נגעה בכתפי ואני פניתי אליה בשאלה אילמת.

"תודה," אמרה בעברית הססנית. "תודה רבה."

חייכתי אליה ופניתי לדרכי. מניסיון ההפלגה הקודמת שלי ידעתי כי בעוד זמן קצר תתקוף אותי מחלת הים הלא-נעימה ורציתי להיות תחת השמים הפתוחים כשזה יתרחש.

וכשזה אכן קרה, זמן קצר אחר כך, ויד אכזרית ובלתי נראית לפתה את מעיי ואילצה אותי לפלוט אל הים כל מה שאכלתי ויותר מכך, נגעה לפתע יד בכתפי. עבר רגע עד שהסתובבתי לאחור לראות מי קורא לי כך. זו היתה היא, וכוס מים בידה. בוודאי הוציאה את הכוס מהמזוודה שלה.

"בבקשה," אמרה ביידיש.

נדהמתי לגלות שמחלת הים כלל אינה פוגעת בה. בשלווה הסתובבה על הסיפון והתבוננה בים הגלי, משוחחת עם בתה האדישה כמוהה לתנודות האוניה. אסיר תודה שתיתי את המים שנתנה לי כדי לשוב ולפלוט אותם מיד אחר כך אל הים. אבל היא טפחה על כתפי כדי להרגיע אותי - ועצם נוכחותה של מישהי שאכפת לה מה אני חש, הטיבה עמי. ואפילו אם לאותה אישה ולי אין שפה משותפת שבה נוכל לחלוק את רגשותינו זה עם זו.

בימים הבאים הוטבה הרגשתי. עתה יכולתי לשוטט על הסיפון באין מפריע, לרכוש לי חברים לשעה ולהתגעגע לאסתר בעודי מתבונן בים המשנה את צבעו במהלך היום בהתאם למיקומה של השמש ולעוצמתה. מיעטתי לראות את אשתי ואת בתה. הילדה מצאה לה מיד

חברים למשחק והללו התרוצצו ללא חשש בין רגלינו, מתעלמים מהנזיפות ואפילו מסטירות הלחי שהעניקו להם כמה מהנוסעים. לורה נמצאה תמיד במרחק מה מבתח - מניחה לה לנהוג כרצונה, אך מפקחת עליה לבל תעשה מעשי-שטות שסופם עלול להיות רע. כך נמשכה ההפלגה וכבר היתה לשגרה, ובלילות היתה לורה מפטפטת עם בתה ברומנית, ואני במיטה שלמעלה הייתי שוכב ומאזין להן, חושב על הקשר המופלא שבין האם לצאצאיה, מיצר על כך שאני עצמי גדלתי ללא כנפיה של אם אוהבת.

עוד נזכרתי בסיפוריה של עמה סעדה על שיירת העולים שבראשה עמד יחיא צארום, שנים רבות קודם לכן, בעליית תרמ״ב. כיצד יצאה השיירה על גבי חמורים, גמלים וברגל, אל הנמל חודידה; איך נסעו אחר כך היהודים העולים בספינת קיטור יקרה אל נמל סואץ, בכדי לגלות שהשלטונות התורכיים אינם מניחים להם להיכנס ארצה; איך אספו הנוסעים הרחמנים אל ספינתם מוסלמים שאוניותם טבעה והללו הדביקו אותם במגיפה; וכיצד שבו לנמל חדידה, ובדרך איבדו את כל מטענם בסערות ובסופות. עתה נותרו ללא כסף ואף נאלצו לרכוש שדה קבורה למתיהם שלא עמדו ביסורים. רבים מהם התייאשו ופנו לעדן ולהודו, ואחד אף התאסלם. יחיא צארום עשה הכול כדי לעודדם וכדי להשיג מהתורכים את הרשיון המבוקש. בסופו של דבר התיר להם הפחה התורכי לצאת לירושלים, והם יצאו להפלגה שנייה. ההפלגה היתה קשה, והם עגנו תחילה בפורט-סעיד (וגם שם נשארו כמה בגלל המחלות, הרעב והקשיים) ולבסוף ביפו. מתוך שלוש מאות העולים שיצאו למסע, עלו חמש עשרה משפחות על חמורים ויצאו בדרכם לירושלים. בהרים ירד זקן אחד מחמורו ורץ לפנים, ברצותו להיות הראשון שיגיע לירושלים. בשערי העיר ממש לא עמד גופו במאמץ, והוא הלך לעולמו. ירדו הכול מחמוריהם, ואבלים הלכו עם גופתו ברגל. אכן, לא קל להיות יהודי המבקש לעלות לארץ-ישראל.

ערב אחד התבשרנו כי למחרת בבוקר עתידה ההפלגה להגיע אל סופה. הבשורה עוררה התרגשות רבה בקרב הנוסעים. חשבתי כי מחר אקום עם שחר כדי להספיק לתפוס לעצמי מקום טוב על הסיפון ולצפות משם באורותיה של יפו המתקרבת אלינו. באותו לילה, כששכבתי על הדרגש והתארגנתי לשינה, חשתי לטיפה קלה על שערי.

לורה טיפסה על שלב אחד בסולם המוביל ממיטתה למיטתי, ועכשיו סימנה לי בשפת התנועות שפיתחנו בינינו לזוז מעט ולפנות לה מקום.

"השתגעת?" לחשתי. "הרי את נשואה, הרי יש לך בעל! לא. לא."

שוב הניעה את ידה, מבקשת שאזוז. היא היתה דתיה, אך אני כבר למדתי לדעת שמאחורי החזות הדתית יכולים להסתתר פרצופים רבים. יפה היתה האישה, והעצב שלה כמו הוסיף לה משנה קסם.

היא לחשה דבר מה, בעודה ממשיכה לבקש ממני לזוז. התיישבתי על המיטה והנחתי יד על כתפה.

"לכי לישון," גימגמתי בשקט ביידיש והצבעתי לעבר המיטה שלה. "לכי לישון. מחר ארץ ישראל. מחר נפרדים."

והיא אחזה בידי, ליטפה אותה קלות ושבה וירדה אל מיטתה. שמעתי אותה נאנחת על דרגשה, ואחר כך רוכנת לעבר ילדתה ושואלת דבר מה בקולה העדין. והנה באה אסתר והרימה את שמיכת הצמר הצבאית הדקה שלי. בעיני רוחי ראיתי אותה: דקה, כהה, צוחקת, אהובה, וידעתי כי צדקתי כשדחיתי את לורה, שכן לבי נתון כולו לאחרת. כשאגיע ארצה, אפעל כדי להשיג את אסתר, חשבתי לעצמי. אני חייב להשיג אותה. היא תהיה שלי ויהי מה!

*

"אתה רוצה להגיד לנו שאתה התחתנת אתה?" הבריטי הביט בדרכון המוחתם, ב"אשתי" וב"בתי", וצחק.

"כן, מה יש?"

"אתה יודע בכלל להגיד לה 'אני אוהב אותך?' נראה אותך!"

"אני יודע להגיד 'אני אוהב אותך' גם בלי מלים!" השבתי לשוטר.

"ושתוריד אשפה אתה יודע לבקש ממנה?"

"אני לא חיית השעשועים שלכם ולא צריך לענות לך. לפי החוק מותר לי להתחתן עם מי שאני רוצה, וזה מה שעשיתי!"

"בהחלט, בהחלט, מי אמר שלא?" הבריטי צחק והתיר לאישה ולבת להיכנס יחד אתי אל הנמל. "ושיהיו לכם נישואין מאושרים!" איחל לנו.

מהנמל לקחתי מונית לירושלים, הישר אל הבית שבו חיכה ללורה ולמרים הקטנה הבעל האמיתי, אי שם בין ההונגרים. במונית ישבה לורה מכווצת בפינה, מלטפת את בתה ונתונה בתוך עולם משלה. איזה בעל יש לה? האם היא אוהבת אותו ומחכה לו בשקיקה? האם היא חוששת מפניו ומפני הרגע שבו ישובו ויתאחדו? ידעתי רק ששום חיוך לא עלה על פניה המלאות כשליטפה את מרים הקטנה בשתיקה.

האיש המבוגר, בעל השער האפור והסנטר המתדלדל שקיבל את פנינו בפתח הבית לא הספיק אפילו לברך אותה לשלום בטרם נקרע חזהו בצרור של שיעולים נוראים-לאוזן. הוא התכופף, פניו מעוותות בכאב, ומיהר להוציא מכיסו ממחטה כדי לירוק לתוכה מעט דם מעורב בכיח. לבי קפא בקרבי:

"למה לא סיפרת לי?" פניתי אל לורה. "למה לא אמרת כלום?"

הזעם בקולי לא הותיר לה מקום לניחושים. היטב הבינה מה אני שואל. היא מילמלה דבר-מה.

"הכול בסדר!" ניסתה. "הכול בסדר!"

"ואם נדבקת ממנו והדבקת אותי? לעזאזל, שום סכום כסף אינו שווה את הסיכון העצום במוות!"

השחפת היכתה בכל הארץ, וסיכויי ההחלמה ממנה היו בערך של חמישים אחוז. ואם נדבקתי? ואם יגיע היום והנשימה תהיה נטל קשה מנשוא גם בעבור ראותי שלי? כך קרה שסיפורה של לורה הסתיים בשבילי בזעם ובמפח נפש. נדברנו להיפגש למחרת כדי להתגרש ברבנות של ירושלים - באותה התקופה לא נהגו הרבנים להערים קשיים בפני אלה שנרשמו כנשואים מסיבות ציוניות - ונפרדנו לדרכנו. בלב כבד הלכתי לבית החולים "שערי צדק" כדי לעבור שם בדיקת דם ולראות האם גם אני נושא בגופי את חידקי השחפת הארורים, ואחר כך הלכתי לבקר את סבתי סיתי.

בדרכי לשם כמעט נדרסתי על ידי עגלה הנעה לכאן ולשם מבלי לשים לב אלה הולכי רגל עומדים בדרכה. דאוד נששיבי, שאותו

פגשתי בחתונה של יצחק, נהג בעגלה כשהוא שיכור לחלוטין. נזכרתי בכל אותם מוסלמים שהיו חומקים בחשאי אל המכולת של דודתי שרייה כדי לקנות בקבוק עראק, שהרי האסלאם אוסר עליהם לשתות.

בביתה הישן והטוב של סבתא סיתי, נעתקה נשימתי למראה האישה הזקנה והחלשה שקיבלה את פני. שבועות ספורים עברו מאז יצאתי למסעי באירופה, וסבתא סיתי השתנתה ללא הכר. היא שכבה במיטתה וכשבאתי התיישבה ונטלה מקל שנשען על הקיר.

"הכול בסדר," לחשה. "הכול בסדר!"

בכל כוחותיה קמה, נעזרת במקל, הסתובבה לעברי ושאלה: "תרצה לשתות סחלב?" הציעה לי את המשקה הלבן הסמיך האהוב עלי.

"סבתא," חיבקתי אותה. "שבי ותספרי לי לאט: מה קרה כשלא הייתי כאן?"

משסרבה לענות, נפרדתי ממנה ויצאתי מהבית. "תיכף אשוב," אמרתי.

במרחק שני רחובות משם ישבה עמה סעדה בשמש ולעסה עלי ג'ת. "סבתא שלך נפלה," הסבירה לי. "היא הלכה לעבודה אצל ההונגרים בבגד אדום, ופר ראה אותה ונגח בה. ועכשיו סבתך המסכנה מרותקת למיטתה ואינה יכולה לצאת לעבוד, ועול הפרנסה כולו על שרייה דודתך עם המכולת שלה. ימים קשים, ימים קשים..."

בלב כבד נפרדתי מעמה סעדה ושבתי אל הבית שבו אצורים זיכרונות ילדות רבים כל כך. סבתא סיתי, האישה שעזרה לי וגידלה אותי וטיפלה בי, זקוקה עכשיו לעזרתי. מעכשיו אתייעץ עם דודה שרייה ואראה כיצד אוכל לסייע לה: בכסף, בעזרה מעשית, אולי במגורים קרובים יותר אליה.

"אהלן!"

לא האמנתי למשמע אוזני. קול הפעמונים שהתגעגעתי אליו עד כדי כאב, הוא שקטע עתה את הרהורי וגרם לי להסתובב לאחור. אסתר עמדה שם, סל כבד בידיה, ועל רקע הסמטא הצרה והמלוכלכת נראתה בעיני כנסיכה היוצאת מהאגדות לבקר אותי.

"איפה היית?" המשיכה. "התגעגעתי אליך."

ואני הושטתי לעברה שתי ידיים וידעתי כי סיפור אהבה חדש מתחיל בשכונת שמעון הצדיק.

"אני טוב בריקודים," התרברבתי. "אני רוקד הרבה: במלון "פלאס" ברחוב ממילא. המון אני רוקד: טנגו, ולס, פוקסטרוט..."

"גם אני מאוד אוהבת לרקוד," אמרה. "אבל עד עכשיו לא כל כך הזדמן לי..."

"אז בואי! כולם מכירים אותי שם. כדאי לך!"

"אני אשמח לבוא."

והיא באמת שמחה. כילדה קטנה צילצלה בצמידי הכסף שלה בעודה הולכת אתי, מפזמת לה שיר שאת מנגינתו המציאה בעצמה. ואני הבטתי בה, אישה צעירה ובשיא פריחתה הפוסעתך לצדי, ואחר כך שלחתי מבטים גאים לכל עבר, לראות מי זוכה לראותני באושרי.

אסתר ינעי היתה ילדה בת שתים-עשרה כשנשלפה מספסל הלימודים, מבית הספר הדתי לבנות "שפיצר", אל מעגל העובדים. אביה עבד רק חצי יום בדוכן הפיצוחים שלו, ואמה - צעירה מהאב בארבעים שנה או יותר - נטלה את עול פרנסת הבית על כתפיה, ולא היתה האישה היחידה שעשתה כך. אסתר מצאה עצמה עובדת כעוזרת בית בבתי העשירים בירושלים. שולחת ילדים בני גילה לבית הספר כשבתיקם כריך טעים שהכינה למענם, רוכנת מעל כיורים ומשפשפת אותם בכל כוחה עד ברק, מנקה, מסדרת, מכבסת ומגהצת, ובולעת בשתיקה את הערותיהן של הנשים שאצלן עבדה, כגון:

"כאן לא מספיק נקי! מה קרה לך שאת מתעצלת בזמן האחרון?"

כך עברו על אסתר נעוריה, והיא שאלה עצמה האם כל חייה נגזר עליה לבשל ולנקות ולכבס ולגהץ - והכול למען אנשים אחרים; והאם קצרה התקופה שבה תהנה משוקיים דקים ומעור קטיפתי, ובעוד זמן לא-רב כבר ייעשו כפות ידיה גסות כצמר פלדה ושוקיה וכפות רגליה יתפחו מעמידה ממושכת.

משאמרה לי עד כמה חשוב לה גופה הצעיר, הפכו ידיי לאגרופים: אצלי תהיי נסיכה לנצח, אסתר, נשבעתי. אצלי לא תצטרכי לעבוד ותוכלי לטפח את גופך הנהדר. אני אעבוד מבוקר עד ליל, אבל בבית תחכה לי נסיכה של ממש, עדינה וענוגה כמו מהאגדות.

היו לה, לאסתר, אח ואחות צעירים ממנה: אלי ושושנה; וגם אחים למחצה מאשתו השנייה של אביה, שעמה התחתן עוד בתימן אבל כבר הלכה לעולמה. "זה היה סיפור," אמרה, "אני אספר לך אותו פעם, כשיהיה לי כוח." אחיה-למחצה היגרו לארצות-הברית בימים שבהם הממשלה האמריקאית עודדה כניסה של יהודי תימן, ובמיוחד של הצורפים שבהם. אחותה למחצה ר'נה, שאותה אהבה אסתר במיוחד גססה, באותם ימים ממש ממחלת השחפת במנהטן הרחוקה. בסופו של דבר נפטרה האחות מהמחלה והותירה אחריה שני בנים, נתן ומשה אדואר, שעשו הון בענף התכשיטים ואף היו נשיאי הפדרציה התימנית היהודית בארצות-הברית.

בבית הקפה שבמלון "פלאס" נשמעה המוסיקה ברמה וצעירים רבים, חלקם ערביים, כולם מהודרים בבגדי היום טוב שלהם, התגודדו שם. הכניסה למקום היתה בחינם והמשקה הראשון זול, וכך יכולת לזכות בבילוי נעים של ערב שלם תמורת תשלום נמוך.

נערה בחולצה כחולה שעברה ברחוב באותו רגע נשפה בבוז כשראתה אותנו נכנסים לשם:

"איפה האידאלים שלכם?" שאלה בכעס.

התעלמנו ממנה ומהידיעה שרבים משמעון הצדיק היו מסכימים עמה, ונכנסנו פנימה. איש לא בירך אותי לשלום, והיא שמה לב לזה מיד.

"אין לך פה הרבה חברים, מה?" קינטרה אותי.

"בואי!" אמרתי לנערה שזמן רב כל כך הרעידה את לבי ומשכתי אותה אל רחבת הריקודים. אלא שריקוד הטנגו לא היה נהיר לי, והיא שוב צחקה.

"מתי היתה הפעם האחרונה שבאת לכאן?"

השפלתי את מבטי ועניתי: "לפני שנה..."

היא צחקה ובאה אחרי לרחבת הריקודים. שאר הערב עבר כחלום. זמן רב כל כך קיוויתי לזכות לרגע הזה, שלא האמנתי כי הוא אכן הגיע. ומאוחר בערב, כשליוויתי אותה לביתה הייתי מסוחרר מאהבה ומעייפות, חושש מהפרידה הצפויה ומסירובה הצפוי לשוב ולהיפגש אתי. לא האמנתי למשמע אוזניי כשהשפילה את מבטה ושאלה:

"יוסף..."
"כן?"
"מחר תבוא לקחת אותי שוב? באותו מקום ובאותה שעה?"

פרק שביעי:

השושנה והחוחים

"נוטר או שוטר, אלה שתי האפשרויות," אמר אייל.

לא התלבטתי לרגע באשר לצורך לעזור לישוב. היו אמנם כאלה שהתחמקו מכך בדרך זו או אחרת, אך רובנו היינו בהגנה ותרמנו לה ככל יכולתנו. ועכשיו אמר לי אייל כי הם רוצים שאעבוד באופן רשמי בשרות הבריטים, ואני חשבתי על סבתא סיתי המרותקת למיטתה ועל אסתר - ובחרתי במשטרה.

ב-1937 הפכתי לשוטר זמני במשטרה הבריטית. "טמפררי ג'נרל פוליס" קראו למשרתי זו. משכורתי היתה שש לירות לחודש - שכר נמוך במידה ניכרת מכפי שהרווחתי כשעבדתי כסתת. השוטרים הנשואים והאבות לילדים קיבלו מהסוכנות שתי לירות נוספות.

השוטרים הבריטיים ואני הסתדרנו היטב. מיעטנו לשוחח בינינו על דברים שמעבר לפעולות היומיום. קיבלתי מדים ונשק והתחלתי לצאת עם הבריטים לסיורים ברחבי העיר. גם אמנם, בשונה מתל אביב או מחיפה היתה ירושלים עיר שקטה, אך בכל זאת היו בה מעט גניבות, פריצות וגם תגרות אלימות ושיכורים משתוללים.

רבות סיירנו במקום שכונה "המשולש": מרכז העיר החדשה של ירושלים שהורכב מהרחובות יפו, המלך ג'ורג' ובן-יהודה. מכל הרחובות היה בן-יהודה הסואן יותר, ובו מאות משרדים חדשים. אך ב"משולש" כולו היו חנויות רבות, ובהן סניף של כרמל מזרחי, מסעדה קואופרטיבית, משרדים של עורכי דין, חנויות שטיחים, רהיטים וכלים שונים ובתי מגורים ישנים לצד חדשים. מכוניות רבות יחסית נסעו במשולש לצד עגלות רתומות לסוסים ולחמורים, רוכלים מכרו שם את

סחורתם הצבעונית והקהל התגודד בכל מקום, ובמיוחד ברחבה שלפני קולנוע "ציון", ששימשה כמקום מפגש לילדים ולזקנים, לגברים ולנשים, לחיילים ולאזרחים - וגם לעבריינים.

יום אחד, בעודי מסתובב בבתי ההונגרים, מצאתי עצמי מול תגרה אלימה. שני אנשים הכו זה את זה באכזריות וסביבם אנשים המעודדים את האחד או את השני. בעודי מפלס את הדרך בתוך כל ההמון הרב שהתקהל סביב שני המתקוטטים, הספקתי לראות דבר-מה מבריק בידיו של אחד מהם. אמנם הייתי באותה העת שוטר רק זמן קצר, אבל האינסטינקטים שלי כבר פעלו היטב.

"עצרו בשם החוק!" פקדתי והנפתי את אלת השוטר שלי למעלה.

נדרשה עזרתו של השוטר הבריטי שעמו סיירתי כדי שהשניים בכלל ישימו לב לכך שדבר-מה מתרחש בעולם שמחוץ להם. וכשנשא האיש שאחז בסכין את פניו לעברי, שקע לבי בקרבי וזרועי המונפת נשמטה. זה היה ידיד הילדות שלי סלימאן.

כן: סלימאן, שקיבל את פניי בהצקות ובלעג כשרק הגעתי לבית היתומים התימני, ואחר כך נעשה ידידי הטוב; סלימאן, שסיפר לי ברגע של אמת כי הוא מקנא בי שכן הוא לגמרי לבדו בעולם, ללא שום קרוב משפחה, ולו הרחוק ביותר; סלימאן שידע "להשיג" דברי מתיקה עוד כשהיה ילד רך בשנים; סלימאן, שברח מבית היתומים והציע לי להצטרף אליו כשהיה בראשית גיל ההתבגרות ושינה את שמו לשלמה.

עכשיו לא היה כלל הנער הבטוח בעצמו ובעל החיוך כובש הלב שפגשתי אחרי שברח. לאורך לחיו של שלמה המבוגר היתה צלקת ארוכה, לבנה ומכוערת. במצחו נחרשו קמטים עמוקים שעשו אותו מבוגר למראה ובעיניו בערה השנאה, שהופנתה עכשיו מהאיש שעמו התקוטט אל השוטר שהתערב בתגרה ומנע ממנו לפגוע ביריבו כפי שתיכנן.

"לך תזדיין!" אמר וצירף לדבריו תרגום לאנגלית ויריקה ארצה,

"שלמה!" אמרתי אני.

רק עכשיו הבחין שלאיש העומד במדי השוטר יש גם פנים משלו. שבריר שנייה אחר כך זיהה אותי.

"יוסף! אתה - אתה שוטר?"

"מסתבר," עניתי. "ועכשיו תסתלק מפה אחת שתיים, ושאני לא אראה את הפרצוף שלך יותר כשאני עושה סיורים. מובן?"

"הי בוי, אני מכיר אותך," אמר פתאום השוטר הבריטי שאתי, "אתה זה שפרצת לביתו של הקולונל סטפבורן."

סלימאן התקשח שוב, ואני ביקשתי:

"תן לו ללכת."

אלא שמעמדי כשוטר נלווה לא איפשר לי לומר לשוטר הבריטי מה לעשות. סלימאן נלקח למעצר וקללותיו נשמעו ברחוב כולו.

הפגישה עם ידידי לשעבר השרתה עלי דיכאון. התחושה שהידרדרותו היתה בלתי נמנעת העיקה עלי; וכמוה השאלה מה היה קורה אילו לפני כמה שנים, כשקרא לי לעזוב את בית היתומים ולהצטרף אליו, הייתי נענה להזמנתו.

"אל תהיה עצוב," ניחמה אותי אסתר בערבו של אותו יום והעניקה לי אחת אחד מחיוכיה הנהדרים. "אלה החיים. במקום לראות את הרע שבכך, תודה לאלוהים על שנתן לך את הכוח לסרב לסלימאן."

הלכנו יחד מביתה של משפחת קוגלר, שם עבדה אסתר כמבשלת. בית גדול ועשיר היה זה, ובו ארונות זכוכית שמאחוריהם תשמישי קדושה מוזהבים ופסלים יפים וחדר נפרד לכל אחד משלושת ילדי המשפחה.

"הכנתי להם היום מרק תימני עסלי, עם חווייג' ולחוח, חילבה וסחוג," סיפרה לי אסתר מוקדם יותר. "הם משתגעים על האוכל התימני."

ואילו עכשיו אמרה: "מה שהיה היה. הערב לפנינו ואני הייתי רוצה -" והיא הסתובבה על רגלה האחת כרקדנית, "אולי ללכת לסרט? מה דעתך?"

"אף פעם אל תסמוך על חברים," לא הרפה ממני סיפורו של סלימאן. "אתה לא יודע לאן יגיעו ומה יהיה אתם. רק על עצמך אתה יכול לסמוך."

"ועלי," אמרה אסתר. "ועכשיו, אתה רוצה ללכת לסרט או לא?"

סוף סוף חייכתי אליה. לא אניח לעבריין קטן אחד לפגוע באהבתי. "נלך לסרט," אמרתי. אורי, המקרין שהכרתי, כבר מזמן לא היה בקולנוע "ציון" ושוב לא היה מי שיזמין אותי לצפות בסרטים בחינם.

"מחלוף," אמרה אסתר פתאום. "מה אתה עושה פה?"

התבוננתי לאחור. מחלוף, השכן האטי, השתרך מאחורינו.

"מה אתה רוצה?"

"מחלוף חבר שלכם," השיב. "מחלוף רוצה להיות אתכם."

אסתר ואני התבוננו זה בזו ומשכנו בכתפינו. באותם ימים לא נהגו בני הזוג להתחבק ולהתנשק כמו היום. רוצה לבוא? שיבוא.

*

שלוש שנים ארכה החברות שלי ושל אסתר. שלוש שנים של אהבה פראית וידידות נהדרת; שלוש שנים שבמהלכן לא נותר בלבי שום סוד חסוי מפניה; שלוש שנים שידעו עליות ומורדות, אך בעיקר אושר ללא גבול. היא טיפחה את גופה, הדגישה את שפתיה והשתמשה בכל אותם קסמים נשיים שסודם לא ידוע לי כדי להיראות מלכה של ממש. לא בחור אחד ולא שניים היסב את מבטו אחריה כשחלפנו על פניו ביחד, ולבי גאה מגאווה כשהייתי רואה זאת.

היא שאלה אותי למעשיי, התעניינה בתחושותי והקשיבה בעניין רב למקרים שבהם אני נפגש כשוטר. סיפרתי לה על המעבר שלי למוצא והיא רק ביקשה לדעת עוד. חשתי שבפעם הראשונה נמצא לצדי אדם בן גילי שבאמת אכפת לו מה קורה לי.

תיארתי לה כיצד יש בה, במוצא, אויר צח שיכולת לנשום מלוא-ראותיך, נוף יפה של עצי אורן וסלעים, בית חרושת אדום הבולט למרחוק ומייצר רעפים ובית הבראה בשם "ארזה". שאליו הגיעו מנהיגי הישוב. והיו לי שם מכרים - שכן כמה תימנים עניים ישבו שם כבר כמה שנים בבתים קטנטנים על חלקות אדמה פעוטות. מלבד זאת, שנים ספורות לפני שהתחלתי לסייר במקום הקימו ליד

המושבה ישוב נוסף בשם מוצא עלית, וחלק מהתושבים החדשים היו אף הם מכריי - מהתקופה שבה עבדתי יחד עמם בבניית ירושלים. הסיבה להקמת המושב היא הרצון ליישב במקום יהודים רבים ככל האפשר; ועכשיו היה עלי לסייר שם, תמיד עם שוטר בריטי, כדי למנוע התנגשויות עם האוכלוסייה הערבית.

"ואתם מצליחים?" שאלה אסתר.

"בדרך כלל," השבתי. "הבריטים האלה... אני לא מבין אותם. לפעמים הם עוזרים לנו ולפעמים הם נגדנו. מה הם רוצים בעצם?"

באחת מהיציאות המשותפות שלי ושל אסתר, פגשנו במקרה את ציונה, אשתו של מסעוד, שאצלו נמצאתי שבועות ספורים בהיותי ילד. בראותה אתי ניסתה האישה לחמוק לאחת הסמטאות, אך אני לא הנחתי לה לעשות כך. שני צעדים - ואני לידה:

"איפה הכסף?" שאלתי.

"איזה כסף?" היתממה.

"הכסף שגנבתם! הכסף של הורי - "

"אני לא יודעת על מה אתה מדבר," השיבה ומיהרה לחמוק לדרכה. אז שאלה אותי אסתר אותה שאלה בדיוק:

"איזה כסף?"

סיפרתי לה על כך בקצרה והיא הניחה יד מרגיעה על כתפי:

"מה חשוב הכסף?" שאלה. "העיקר האהבה."

"העיקר האהבה," הסכמתי אתה.

"תראה," שינתה אסתר את נושא השיחה: "עושים לנו פנס רחוב!"

הבטתי קדימה ולא האמנתי למראה עיניי: עמוד החשמל הראשון הוקם בשכונה, לקול מצהלותיהם של הילדים. בפעם הראשונה יואר הרחוב בשמעון הצדיק בשעות הלילה. מי היה מאמין? "אני לא צריך אור," אמרתי לה. "את האור של חיי."

מלבד הרגעים היפים הללו ביני לבין אסתר, היו גם רגעים קשים. אישה חמת מזג היתה אסתר, מתחממת במהירות ומתקררת במהירות לא פחותה. פעמים רבות היתה אוחזת בידי ואומרת:

"בוא נלך לרקוד!"

היא אהבה לרקוד. רגליה הקלות, שערה המתנופף ברוח, הגברים המתבוננים בה בהערכה - כל אלה קסמו לה. אני, לעומת זאת, הרגשתי עצמי כבד ומסורבל בעת הריקודים וגם מבטיהם של הנוכחים לא קסמו לי. היא ידעה זאת, והתעלמותה המתמידה מתחושותיי הרגיזה אותי. באחד הימים השבתי:

"את רוצה לרקוד? לכי לרקוד, שלום!"

"ש-לום!" השיבה היא בכעס ופנתה ללכת.

"אסתר! אסתר!" צעק מחלוף, "בואי, אסתר!"

התבוננתי בו בעודו רץ במהירות לעברה, תופס בכתפה, מונע ממני את הצורך לעשות מה שנראה לי באותו רגע כהשפלה עצמית, ועם זאת עושה בדיוק מה שהרגשתי בלבי צורך עז כל כך לעשות:

"בואי," התחנן, "בואי!"

"שיבוא הוא!" השיבה, ומחלוף מיהר אלי.

"למה לריב? תלכו גם לרקוד וגם לסרט, למה לריב?"

"אתה בחור טוב, מחלוף. תלך אליה תגיד שאני מסכים."

כעבור חמש דקות כבר הלכנו זה לצד זו, ומחלוף משתרך בעקבותנו. אחרי הכול, מה כבר היה לו לראות: נשיקה עדינה על הלחי? ליטוף מהיר של היד? יותר מזה לא היינו עושים באותם ימים, לא אני ולא איש ממכריי הרבים.

אלא שהפעם בכל זאת הפריעה לי נוכחותו המתמדת. האושר העצום שחשתי כשהלכנו זה לצד זו היה שווה יותר מכל. לאושר כזה אין תחליף: לא בכסף, לא בעלייה בסולם הדרגות, לא בשום דבר אחר שניתן למדידה. פניתי לאחור אל מחלוף:

"לך מפה, מחלוף. היום אנחנו רוצים להיות לבדנו!"

מחלוף נעצר, תדהמה וכאב בעיניו. זה הגמול שלי על שהשתדל כל כך להשלים ביניהם? גם אסתר הופתעה:

"יוסף - " החלה.

"לך מפה!" חזרתי. "נמאס לנו שאתה מסתובב אתנו בכל מקום. לך - "

"מחלוף," אמרה אסתר בקולה המתרונן. "רוץ לעמה סעדה ותראה מה שלומה. הבוקר, כשיצאתי לעבודה, נדמה היה לי שהיא חולה."

זה היה נכון. עמה סעדה שוב לא יצאה אל גינתה אלא שכבה במיטתה שבתוך הבית, גופה נתון ברעד בלתי פוסק. בימים האחרונים עלה חומה ואנו אמרנו זה לזה מאחורי דלתה הסגורה:

"לא נותר לה זמן רב לחיות." וכן:

"נו טוב, אישה זקנה כמוה..."

מחלוף, שעמה סעדה היתה אחת הנשים היחידות בשכונה שקיבלה את נוכחותו בחיוך ולא באגרוף ותמיד היתה בפיה מעשייה בשבילו, נשא את רגליו אליה.

"עכשיו תגיד לי, מה רצית?" שאלה אסתר בקול נמוך וכולו סקרנות.

"רציתי לומר לך..." גלי החום שהלמו בפניי סיפרו לי כי אני מסמיק.

"רצית לומר לי," עזרה לי אסתר.

"מה דעתך שנתחתן?" פלטתי.

"דעתי?" אמרה אסתר. "דעתי... כן! אני רוצה!"

"אני..." גימגמתי, "אבוא עם סבתא סיתי ודודה שרייה לבקש את ידך, כמו שצריך."

"אני בטוחה שאבא יסכים," אמרה אסתר. "הוא למד לאהוב אותך במשך הזמן שאנחנו יוצאים יחד."

*

המתח בין היהודים והערבים הלך והחמיר ואנו, השוטרים היהודיים שיצאנו בתחילה ללא נשק, קיבלנו אקדחים. מעתה הייתי יוצא לסיורים כשאקדח משמש לי להגנה.

יום אחד קרא לי מיג'ור פלנינגהם, קצין המשטרה של מחנה יהודה, לשיחה. לא היו לי אשליות. השוטרים הבריטים לא קידמו אותנו ולא סייעו לנו יותר מהנדרש. אם הוא קורא לי, דברים רעים בפיו. ואכן, הוא הניח את הסיגר שלו בשולי מאפרת הזכוכית שעמדה על שולחנו ואמר:

"נודע לי שאתה אוסף ידיעות ומוסר אותן להגנה. אני צודק?"

כן; הוא צדק, ואני ידעתי מי מסר לו על כך. עם זאת, אפילו האיש שהלשין לא ידע כי אני מוסר ידיעות גם לאצ"ל: בן דודי הרחוק אבשלום היה פעיל נלהב בארגון, ודעותי היו קרובות מאוד לאלה שהובעו שם.

"לא," השבתי לקצין הבריטי.

"אל תוסיף שקר על פשע!" הרעים בקולו. "אני יודע שהדבר נכון."

ואני יודע מי סיפר לך על כך. שווילי, אחד מהשוטרים היהודיים המשרתים במשטרה יחד אתי, אינו אוהב את העובדה שהבריטים מעדיפים לצאת אתי לסיורים. ודאי כוחי הגופני הרב הוא המושך אותם. הוא הלשין.

"לא," חזרתי כתוכי.

"טוב, אתה לא יכול לומר לי שכן," התרכך מיג'ור פלנינגהם. "עכשיו תשמע: אני אמרתי שזה בטח לא נכון וגם עכשיו אני אגיד שבדקתי וגיליתי שאתה לא מוסר שום ידיעות. אבל בפעם הבאה שיספרו לי על כך, אתה עף מהמשטרה ישר לבית הסוהר. הבנת אותי?"

הידיעות השוטפות שמסרתי לא היו מהסוג שמביא כותרות בעיתונים, אך ללא ספק היו להגנה למועיל: ככל שידעתי, סיפרתי להם היכן אמורים להתבצע הסיורים השונים כדי שיימנעו מלהימצא שם בעצמם. מסרתי להם גם מלות צופן שלא היו חשובות במיוחד, שכן עובדה ששוטר פשוט כמוני ידע אותן, אך ללא ספק היו להגנה לעזר. במקביל מסרתי אותן ידיעות גם לאצ"ל, כי האצ"ל היה בלבי, והאמנתי שרק הם מסוגלים לגרש את הבריטים המנוולים מן הארץ, ולא ההגנה, הבוחרת תמיד בפשרות.

"הבנת אותי!" שאג המיג'ור משהתארכה שתיקתי.

"כן, המפקד!" הצדעתי, ולתנועת ידו יצאתי מהחדר.

*

סמוך למועד החתונה שנקבע, הלך אביה של אסתר לעולמו. צר היה לי עליו, ולא רק בגלל צערה הנורא של בתו. חיבבתי והערכתי את האיש הזקן והחכם, שממנו ירשה אסתר דבר-מה שחסר לרבים כל כך: את הבנה כי יש בעולם דברים חשובים מכסף.

"יחיד בדורו," אמרה עמה סעדה, שבינתיים החלימה ממחלתה ושבה לשבת בגינה ולשוחח עם כל השכנים. "אדם כמותו, באמת אינו נולד כל יום."

כתוצאה ממותו נדחה מועד החתונה, אשר נקבע בעקבות שיחה שערכו סבתא סיתי ודודתי שרייה עם הוריה של אסתר. היטב אני זוכר את השיחה ההיא: כיצד נשענה סבתא סיתי על מקלה ופסעה במאמץ רב את הבתים הספורים שהפרידו בין ביתה שלה לבין ביתה של אסתר. כל פסיעה קשה היתה לה, ואני התבוננתי בה ולבי נחמץ בקרבי: מאז נגח אותה השור והיא מצאה עצמה ללא עבודה, כמו קפצה עליה הזיקנה. היא לא מצאה עניין בבטלה ולא אהבה את הידיעה כי מוטלת היא על כתפיה של בתה שרייה. בעניין עקבה אחר הקשר ביני לבין אסתר וגם במשפחותיהם של יצחק ונעמי התבוננה בסיפוק; אבל מלבד זאת, דומה היה כי טעם החיים נלקח ממנה. לאט לאט ובקושי התקדמה לעבר ביתה של אסתר. שם הוחלט בדיוק איזו חתונה תהיה לנו ומתי תתרחש. מסיבת אירושין צנועה נחגגה עם כמה חברים ולא נותר לאסתר ולי אלא להתכונן לקראת היום הגדול.

ועוד שינויים חלו בעקבות מותו של האב. שושנה ינעי החלה לעבוד בכביסה ובניקיון בבתיהם של ההונגרים במאה שערים; ואלי, הבן הצעיר במשפחה, נשלח לבית היתומים הספרדי.

"הרבה רעש, מעט חברים," סיכם אלי את מאפייניו של המקום בעיניו.

"נראה שמאז הייתי שם, שום דבר לא השתנה," עניתי. "אבל אם ילדים יותר גדולים מבקשים ממך לסדר בשבילם, תגיד להם שיש לך שוטר אמיתי שמוכן לטפל בהם!"

"תודה," שלח אלי חיוך עצוב לעברי. "אני בהחלט צריך שוטר כזה."

איזה עולם אכזר ונורא, חשבתי לעצמי; וקמה קשה לילדים העניים הגדלים בצריפי הפח והעץ כאן, בארץ-ישראל זבת החלב והדבש. על כך לא סיפרה העז של עמה סעדה...

כמעט שנה חלפה מאז מותו של חיים ינעי ועד שיכולנו, אסתר ואני, להגשים סוף סוף את משאלתנו ולהיות לבעל ולאישה. אם קודם לכן לא עמד לרשותנו כסף רב, הרי שעכשיו יכולנו להקדיש לחתונה עוד פחות. היא נערכה באולם בית הספר "דורש ציון" והיתה צנועה בהרבה מהחתונות הקודמות במשפחה. אחרי הכול, לא היו לי הורים שיכלו לחסוך כסף במשך שנים לקראת הארוע הגדול ביותר בחייו של אדם.

אבל מה חשובה מידת הצניעות של החתונה? חשוב האושר של אלה הבאים בברית הנישואים. ואנחנו, אסתר ואני, בקושי יכולנו להכיל את הגיל האצור בקרבנו. שלוש שנים יצאנו זה עם זו, ואהבתנו רק התחזקה מיום ליום. מתחת לחופה המאולתרת שתחתיה עמדנו שנינו, ידענו שהחיים המצפים לנו יהיו אולי קשים, אבל יד ביד נוכל לעבור אותם, נותנים זה לזו ביטחון ואהבה.

"הנך יפה, רעייתי, הנך יפה," אמרתי. "כשושנה בין החוחים כן רעייתי בין הבנות." ולא ידעתי אז כמה רבים החוחים המצפים לי בהמשך דרכי, ועד כמה תעזור לי השושנה שלי לצאת בשלום מכל שריטה.

ירח הדבש שלנו היה קצר. נסענו לתל אביב יחד עם שושנה, אמה של אסתר, אשר נפרדה מאתנו בפתח המלון ופנתה לישון אצל קרובי משפחה.

"אסתר," לחשתי בחדר הקטן שהועמד לרשותנו ללילה אחד ואימצתי אותה אל לבי. "אסתר..." כמה נעים היה מגע גופה של הצעירה האהובה, ניחוח שערותיה המדגדג את נחירי, עורה העדין והנעים תחת אצבעותי המלטפות.

עם בוקר העירה אותנו שושנה, אשר ישנה אצל קרובי המשפחה ובאה רק כדי לוודא כי בתה אכן נשמרה כניצן של פרח עד הנישואין. נוח היה לי יותר עם הביקור הזה מאשר עם התהלוכות רבות הקרואים אשר המתינו תחת חלונם של זוגות רבים כל כך שהכרתי. אחרי הכול, מה פרטי יותר מליל הכלולות?

בירושלים נפרדנו משושנה ופסענו אל החדר ששכר למעננו דודה של אסתר: כמה ימים לפני החתונה נתתי לו סכום כסף והוא בחר את החדר שבו נגור ואף קנה למעננו רהיטים וכלי מטבח.

"כמה יפה!" אמרה אשתי הצעירה משפתחתי לה את הדלת והכנסתי אותה פנימה. במיוחד שמחה לנוכח הראי הגדול שהיה שם. היא כל כך אהבה להתבונן במראה ולטפח עצמה. כלי המטבח החדשים שמחו אותה אף הם. היא התרוצצה בחדר וספקה כפיה כילדה קטנה.

"מהיום, לא תצטרכי לעבוד יותר לעולם בשביל שום איש מחוץ למשפחתך," הבטחתי לה. "אנחנו נהנה מתבשיליך, וכשתאמצי גבך לנקות, תעשי זאת לביתך שלך בלבד. אני מבטיח לך שגם אם נדע מחסור בכסף, אדאג אני לכך שלא תצטרכי להטות שכם לפרנסה מחוץ לבית!"

והיא נשקה לעורפי והעבירה יד בשערותיי. "אתה נ-ה-דר," התפנקה, "ואני כל כך מאושרת!"

*

שלושה שוטרים היינו: אני היהודי, ולצדי שוטר ערבי ושוטר בריטי. פעמים רבות היה זה הרכב הסיורים.

השעה היתה שעת ערב מאוחרת, ושלושתנו יצאנו לסיור בכפר הערבי שיך באדר (במקום שבו עומד היום מלון הילטון). חלק מאדמותיו של הכפר נמכרו בחשאי ליהודים כעשר שנים קודם לכן, ועכשיו ישבו שם היהודים הכורדים. שכונת עוני של ממש קמה שם, צפופה וקורעת לב בתנאיה הקשים. אם אצלנו גרנו ארבעה וחמישה

איש בחדר, הרי שאצלם היו חדרים שבהם התגוררו אחד עשר ילדים על הוריהם בבאותו חדר. אף-על-פי ששכונה חדשה היתה, הרי שנראתה נורא. וכשהזדמן לי להיכנס פעם אל תוך אחד הבתים בעקבות צעקות נוראות שעלו משם, קידמו את פני קירות מעובשים עם קורי עכביש וחדר גדול אחד מלא גרוטאות בלתי מזוהות.

הפעם רק שוטטנו ברחובותיה הצרים של השכונה. אני ראשון ועמיתי האנגלי והערבי - רחוב אחד אחרי. ירדתי למטה, לכיוון הוואדי הגובל בשכונה. והנה שם, על שפת הואדי, בן דוד רחוק שלי בשם אבשלום. והוא אוחז בנשק ומכוון אותו למטרה בלתי נראית.

"אבשלום," קראתי. "משטרה!"

אבשלום הסתובב, ועמו שלושה הבחורים שהיו אתו. לא שאלתי דבר. לא היה לי זמן לבירורים. בידי סימנתי להם: ברחו, בחורים, השוטרים בשטח. נוסו מהר ככל יכולתכם!

גם הם לא חיכו להסברים נוספים ולא נזקקו למתורגמן שיבהיר להם מה פשר תנועותי. ללא מלים מיהרו לתחוב את הנשק בעגלת חציר שעמדה שם, ולהיעלם במקום.

"מה קרה?" שאל אותי השוטר הבריטי שהגיע למקום שבריר שנייה אחר כך. "שמעתי אותך קורא - "

"אה, שום דבר," אמרתי. "ילדים כיוונו כדור עשוי סחבות לעבר אחד החלונות כאן, זה הכול."

"כן," אמר השוטר הערבי בחשדנות. "זה הכול..."

"ראינו אנשים מתאמנים כאן, למטה - "

"לא הייתם למעלה," אמרתי. "בואו נעלה למעלה ונראה בעצמנו."

פסענו במעלה הרחוב התלול עד שהגענו לתחילת השכונה. דבר לא נראה בוואדי כשצפינו בו משם, אך פניהם של עמיתי היו קודרות, אולי אפילו עוינות. את שאר הסיור העברנו בשתיקה וכשהגענו לפנות בוקר לתחנת המשטרה שבמחנה יהודה, אמר הבריטי בשקט:

"חכה-חכה, אתה עוד תגיע לבית הסוהר. קיבלת שוחד מהאנשים שם ואת החלק שלי אתה לא רוצה לתת לי."

"תספר מה שאתה רוצה למי שאתה רוצה," עניתי בעייפות.

שני השוטרים האחרים לא היססו. הם העירו את הקצין התורן ששכב שם, סרוח על מיטה צבאית והנשק לצדו, וסיפרו לו מה לדעתם קרה שם.

"אתה מפסיק עם הסיורים," אמר הקצין. "מעכשיו אתה שומר בממילא."

וכך היה.

*

בני הראשון, חיים, נולד בשנת 1938. סבתא סיתי כבר לא סייעה לנשים בלידתן, ושכנות אחרות עזרו לאסתר לעבור את היסורים בשלום ולהצמיד אל חזה תינוק אדום ורטוב, בן זכר.

"אם תתקשי להניק, תוכל בסאמה לעזור לך," אמרה אחת השכנות לאסתר. בסאסה היתה מינקת ערבייה משיח ג'ארח שעזרה בשמחה לתינוקות יהודיים וערביים גם יחד.

"אה, מחר כבר יהיה לה חלב!" ביטלה שכנה אחרת את הדברים. "אפשר לראות שהיא אישה חזקה ובריאה."

"איך תקראו לו?" פנתה אלי השכנה הראשונה. אסתר ואני הבטנו זה בזו והשבנו בו-זמנית:

"חיים." ובכך נכבד הן את זכרו של אבי, שמת צעיר כל כך בכוח אהבתו, והן את זכרו של אביה של אסתר, שזכה להגיע לגיל העצה והבינה.

ההריון שקדם ללידתו היה קשה. בחודשים הראשונים היו פניה של אסתר ירוקים מבחילה; בחודשים האחרונים התקשתה לעמוד על רגליה במשך זמן רב או להתכופף. ואני הייתי רוחץ את הכלים, מבשל ומנקה. באהבה עשיתי זאת, מוכן לסייע ככל האפשר לאהובתי הסובלת. בלילות הייתי מחבק אותה ומבטיח לה:

"זה יעבור, פנינה שלי. ואנחנו נהיה מאושרים עם התינוק שייוולד לנו."

והיא היתה מחככת את אפה באפי ונאנחת בחשכה.

שלושה הריונות נוספים ידעה אסתר בשנים הבאות, כולם קשים באותה מידה, ובסופם ילדה את בתנו מרים בשנת 1942, את בננו אליעזר שלוש שנים מאוחר יותר, ואחרונה חביבה - את עשירה, שנולדה בשנת 1947. "הלוואי שאלוהים יעשיר אותנו," אמרתי כשבחרנו בשם הזה לבת הזקונים שלנו.

חיוכיהם של הילדים ההולכים ומתפתחים גרמו לי אושר; אך יותר מכך שמחתי בעודי פוסע בערבים לצד אשתי האהובה, היפה, המטפחת עצמה בקפידה, לצד השושנה שקטפתי בזהירות רבה כל כך בין החוחים שהצמיחו לקראתי החיים. הייתי מביא לה שמלה יפה, מחרוזת אדומה, בקבוק בושם קטן שריחו נעים לי. והשכנות היו מביטות וצוחקות:

"הוא מחזר אחריך כאילו הוא בן שש עשרה..."

ולפעמים היתה אחת השכנות נאנחת: "הלוואי שבעלי היה נוהג בי כך."

ובמשך כל אותו הזמן המשכתי לעבוד במשטרה הבריטית, סופג בשקט עלבונות ואיבה מצד השוטרים הערבים, הבריטים וגרוע מכל: היהודים.

לילה אחד, כשהייתי בתורנות בממילא, הגיע מיג'ור פלנינגהם למקום שבו נמצאתי. באותה שעה ישנתי; שכן כך נהגנו, חברי לשמירה ואני: שעה אחת היה הוא שומר ואני ישן, ובשעה השנייה התחלפנו בתפקידים. כך מצא אותי המפקד הבריטי ישן, ובלא היסוס פנה אל כלב הרוטוויילר שפסע לצדו, הצביע לעברי ואמר באנגלית:

"לך אליו! תנשוך אותו!"

ברגע הבא ראיתי מפלצת שחורה מזנקת לעברי. ללא מחשבה קיפלתי את רגלי, מגן בכך על פני ועל חלקו העליון של גופי. את רגע האימה הזה, שבו השד השחור עומד לשסע אותי לגזרים ואני מצפה למנה גדושה של יסורים ואולי אף למוות, לא אשכח לעולם.

כתוצאה מפעולת ההתגוננות המהירה שלי, נעץ כלב-השטן את שיניו בשוקי. דם היה בעיניו והוא זינק לאחור מתוך כוונה להמשיך ולנשוך כשהמייג'ור עצר בעדו:

"עד כאן! מספיק!" הכלב היסס לרגע ואחר כך, מאוכזב, שב לאדוניו. עתה פנה המיג'ור אלי: "זה ילמד אותך לא להרדם בשמירה. הבנת?"

לא השבתי דבר. הוא גם לא חיכה לתשובה ממני. "בוא, שדו!" קרא לכלבו ובעודי מתרומם ממקום רבצי, נאנק מכאבים, ראיתי את הקצין הבריטי ואת הכלב הולכים ומתרחקים ממני.

פניתי אל חברי לשמירה, שוטר יהודי שרק עתה התגייס למשטרה:

"אני הולך להגיש תלונה, אלברט. תצטרך להעביר את שאר הלילה לבדך."

אלברט לא מחה. הדם שלכלך את מדיי וניתז על הרצפה לא איפשר לו להתנגד. ובלאו הכי לא יכולנו להרשות לעצמנו עכשיו, אחרי הביקורת, לשוב ולהירדם בשמירה.

בתחנת המשטרה שבמחנה יהודה נשא אלי היומנאי הבריטי פנים מבוהלות:

"מה זה? מישהו תקע בך סכין?"

"סכין בלב," אמרתי. ביקשתי מהיומנאי שירשום שאני מרגיש לו טוב משום שמיג'ור פלנינגהם שיסה בי את כלבו.

"המיג'ור עשה דבר כזה? אתה בטוח!" שאל הקצין התורן היהודי, יצחק ליבוביץ'.

"הרגל שלי בטוחה," השבתי בזעף. "אני הולך הביתה."

"תעשה לי טובה. אל תעשה מזה עניין."

"לא לעשות מזה עניין? אתה שומע מה שפיך מדבר? קצין יכול לשלוח כלב שינשוך בן-אדם וזה נראה לך בסדר?"

"שה, שה, אל תתרגז. הכול יעבור, אתה תראה. אנחנו נדבר עם מיג'ור פלנינגהם והוא יסלח לך."

"אתה רציני? שהוא יסלח לי?" אני לא צריך שמיג'ור פלנינגהם יסלח לי. נדמה לי שאני הוא זה שצריך לסלוח לו!"

בבית חבשה אסתר את הפצע ונשקה לרגלי הפגועה. "שישרפו כולם!" סיננה בין שפתיה. "נתפלל שהכלב הזה לא חולה."

"אני מאמין שהכלב של המיג'ור בריא," השבתי. "מאנשים לא אכפת לו, אבל בכלב הוא מטפל..."

למחרת בבוקר הזמין אותי הקצין אל התחנה. הוא ישב מאחורי המכתבה שלו ושיחק בעט. חשבתי שיודיע לי כי אני מפוטר אך הוא אמר בפנים חתומות:

"הייתי רוצה להתנצל על התנהגותי אתמול בלילה. שיסוי כלב אינו הדרך היאה לקצין בריטי לטפל במקרים כמו זה שלך."

עווית של בוז עברה על פני כשהשבתי לו: "אני לא סולח ולא שוכח. תעמידו אותי למשפט!"

בית משפט הוא הזירה ההולמת לתלונות כאלה, חשבתי. שם אוכל לפרוש את מערכת היחסים העכורה בין השוטרים הבריטים והיהודים; את נטייתם ההולכת וגוברת של הבריטים לצד הערבים; את כל פרשיות השוחד והמרמה שהייתי עד להן.

"לא יהיה משפט," השיב לי המיג'ור לאקונית. "אם כך, חזור בערב למשמרת שלך, ומבחינתי העניין יסתיים."

שקלתי במהירות את האפשרות לעזוב את המשטרה. לא; לא אוכל לעזוב כשאישה וילדים תלויים בי; אבל להכריח אותי לשרת כשרגלי נפוחה מהנשיכה האכזרית - את זאת, לא יוכלו לעשות. בבית החולים הממשלתי שבמגרש הרוסים בדק אותי רופא ערבי ונתן לי שבועיים של חופש מהעבריינים הקטנים והשיכורים של ירושלים - וכמובן, מהשוטרים שחלקם אנטישמיים.

הצעד הבא שלי היה לקבוע פגישה עם אייל, מפקדי בהגנה. ההגנה קיבלה ממני חומר רב כל כך. בגללי ידעו על סיורים מתוכננים, מקום העמדות של הערבים בשכונה, איך הם מתבצרים ומה תוכניותיהם. עכשיו הגיע הזמן שגם אני אקבל מהם משהו. אייל הקשיב לי בפנים חתומות ולבסוף אמר:

"בסדר גמור. ההתנהגות שאתה מתאר בהחלט לא נראית לנו. שום קצין בריטי לא יכול לשסות כלב ביהודי כל עוד אנחנו בשטח."

"מה אתם מתכוננים לעשות?"

"אתה עוד תראה," אמר בארשת סודיות. "אל תדאג."

אלא שכעבור שלושה ימים בא אייל אלי הביתה ומסר לי כי מפקדיו אינם מניחים לו לנקום. "הם אומרים שכדאי לוותר, שלא עושים בעיות בגלל מקרה כזה. אני מצטער!" כך אמר וסירב לבקשתה

של אסתר כי ישתה עמנו קפה. מבויש היה על התנהגותם של מפקדיו, וניכר היה כי אינו גאה כלל לייצגם בפני.

עוד אדם אחד יכול היה לעזור לי במלחמתי נגד המיג'ור: אבשלום, בן דודי שבחר באצ"ל. לא ראיתי אותו לעתים קרובות, אבל ידעתי שכאשר ישמע את הסיפור - יתייצב לימיני. לא נותר לי אפוא אלא לחכות להחלמתי.

כששבתי למשטרה קיבלו את פני באמירה: "רוצים אותך במשטרת הישובים העבריים!"

הלכתי לרחוב חבצלת, ומשם הפנו אותי אל ממילא. בממילא ישב שוב מיג'ור פלנינגהם מולי, והפעם אמר:

"לא הייתי צריך לעשות את זה. אני אסביר לך: שוב ושוב שמעתי מאחד השוטרים שאתה במחתרות. עכשיו אני יודע שזה שקר. האם הפעם תסלח לי?"

הבטתי היישר בעיניו ועניתי: "כן."

"אתה יכול ללכת."

כשיצאתי מהשיחה ראיתי באחת החנויות שיכור משתולל ואיש אינו מצליח להשתלט עליו.

"קוס-מו על כול-כם!" צרח וחבט בעזרת מקל ישן בזכוכית של חלון הראווה הסמוך. "שכול-כם תמו-תו!"

מיד ניגשתי לשם. "מה קרה?"

"האיש מתפרע ואי אפשר להוציא אותו מהחנות!"

ללא מחשבה נכנסתי פנימה. הכרתי את האיש מהתפרעויות קודמות. היה זה אדוניה, שגר לא הרחק ממני בשמעון הצדיק ולו אחד עשר ילדים קטנים. לא היתה זו הפעם הראשונה שראיתי אותו מתפרע. פעם כבר השתולל במשרדי העזרה הסוציאלית וצעק:

"מה אתם חושבים, שאני צריך כסף? כסף ביקשתי? עבודה אני רוצה!"

"אין עבודה," ניסו להרגיעו, "בינתיים תקבל כסף ואנחנו ננסה למצוא לך עבודה." ואז הגדישו את הסאה כשאמרו: "ובינתיים ניקח את בנך יצחק לקיבוץ. הוא ילמד במסגרת 'עליית הנוער' - "

"לא! לא!" צעק וחבט בשולחן. "הוא כבר גדול וילך לעבוד במתכת כמו אבא שלו. מי יפרנס את המשפחה עם יצחק ילך ולי אין עבודה?"

"אבל הוא צריך ללמוד, רק עכשיו חגג את בר המצווה!"

"שילמד כאן."

"לא; כאן התנאים רעים ואתה רוצה - "

המהומה התפתחה והאיש הפך שולחנות ושבר כיסאות. אני זוכר כיצד נצבט בי לבי כשהוצאתי אותו אז ממשרדי העזרה הסוציאלית. והנה עכשיו שוב הוא משתולל, הפעם שיכור.

"תזרוק את המקל מיד!" פקדתי.

אדונייהו השיכור נשא לעברי את עיניו האדומות, הלא-ממוקדות, וזרק את המקל.

"אני מ-כיר אותך," אמר. "א-תה שוטר טוב. אני א-לך אתך!" והוא יצא אלי והלך עמי בצייתנות לניידת.

עיניו הפקוחות לרווחה של חיים בני ליוו אותי בעודי מרים עם יצחק בן-דודתי את הדלת מעל ציריה, שולף אותה ממקומה ומוציאה מהחדר. המלאכה הפיסית הקלה עלי, הייתי זקוק לעשייה כלשהי.

"מה קרה, אבא?" שאל אותי קולו הנעים לאוזן, קולו של ילד שעוד לא נשזרה בו צרידותם של החיים.

"סבתא סיתי מתה," השבתי ועיני יבשות ובוערות.

"סבתא סיתי..." חזר חיים על שמה של האשה הזאת - שכמוה כאגוז: קשה מבחוץ ורכה ומתוקה מבפנים. ואף אני, כמוהו, חזרתי בלבי על שמה כהד: סבתא סיתי, סבתא סיתי, סבתא סיתי. געגועים וחיבה לצד כאב ומרירות נשזרו בעיני רוחי סביב סבתי, אשר העניקה לי בית ותמיכה, ואהבה אותי בכל לבה. סבתא סיתי, האשה שהיתה לי לאם ולבית. בפעם הראשונה בחיי הבנתי כי גם בהיותה רחוקה וחולה, עדיין שימשה כמטריה המפרידה ביני לבין תלאות העולם. עדיין היתה

שם, ואני יכולתי לספר לה את תלאותי ולקבל את עצתה. ועתה, כשהיא איננה, הופך אני לאותה מטריה המגנה על ילדי. הם, ברצותם עצה, יפנו אלי. ואני, ברצוני לשמוע דבריהם של בעלי העצה, אל מי אפנה?

בשנותיה האחרונות מיעטה סבתא סיתי לרדת מהמיטה. הכול היו מביאים לה אוכל והיא, בעזרת קביים מיוחדים, היתה יורדת מדי פעם ופוסעת מעט. אך את רוב זמנה עשתה בין הסדינים, צלולת מחשבה ומלאה סיפורים כרימון עד יומה האחרון.

על הדלת שהוצאנו הנחנו את גופתה של האישה האהובה ורחצנו אותה. אחר-כך כיסינו אותה בטלית והדלקנו סביב נרות. כל המשפחה ישבה סביב הגופה עד שבאו ולקחו אותה ללוויה. מחזה קשה לילדים, ולא רק להם.

בעצבי הגדול ובכאבי הנורא הגיעה אלי הבשורה המרה כי בן דודי אבשלום נהרג באחת מפעולות האצ"ל.

אבשלום ינעי התגייס לאצ"ל בשנת 1945, בידי בן-דוד אחר שלי, יהודה אריכא. במלחמת השחרור עבר לביתי-הספר לשוטרים שמצפון לשכונת שמעון הצדיק. בית-הספר לשוטרים היה בניין גדול ובעל חשיבות אסטרטגית ממדרגה ראשונה, אשר נבנה בידי הבריטים ועם צאתם של אלה מירושלים נכנסו לתוכו היהודיים. שם לחם אבשלום בעמדה קדמית. משפתחו תותחי הלגיון הערבי באש חזקה לעבר היהודים, העביר אבשלום אליו ארגז ובו רימונים ובקבוקי מולוטוב. בעזרת האחרונים קיוו הלוחמים לעצור את המשוריינים של הירדנים. למרבה הזוועה פגז פגע בארגז התחמושת, בקבוקי המולוטוב עלו באש וכל המקום התלקח והפך למאכולת אש. מגופתו של אבשלום נותר רק קומץ אפר.

לא היינו קרובים מאוד לפני כן, ובכל זאת הלמה בי הידיעה כברק. פתאום חשבתי כי הנה עתה לא נותר לי איש בעולם הזה מלבד אשתי וילדי. מה מונע ממני אפוא ללכת לשגרירות האמריקאית ולבקש רשות להגר לארצות הברית? מה לי ולארץ הזאת, האוכלת את יושביה ואינה מכירה טובה לבניה?

פרק שמיני:

עיר במצור

בשנת 1946 פרשתי לכמה חודשים מהמשטרה, אחרי ששוב ושוב הועלו נגדי חשדות כי אני מסייע להגנה. בהזדמנות הראשונה שיכולתי, בראשית 1947, חזרתי לשרת בשורותיה.

ב-29 בנובמבר 1947 קיבל האו"ם את הצעת החלוקה. למחרת החלו ההפגזות בירושלים - וביתי שלי היה על הגבול. מיד הפך הבית לעמדה של ההגנה: האנשים ישבו והביטו מבעד לחלונות, מתבקשים להתריע על כל הגעה של הערבים. בעיתונים הערביים וברדיו בערבית נשמעו איומים לזרוק את היהודים לים. האוירה נעשתה עכורה, קשה מנשוא.

"אתם חייבים לברוח!" אמר לי אייל בהגנה. "אי אפשר לדעת מה יהיה מחר. אתם חייבים לעזוב!"

בהתחלה לא יכולתי אף להעלות את האפשרות בדעתי. ואכן, אל שמעון הצדיק עדיין לא הגיעה המתיחות. מסביב היו המהומות רבות. כאן נפצעה בחורה שהלכה לתומה, שם הותקפה מכונית שעברה על הכביש, מכונית תופת התפוצצה ברחוב בן-יהודה בירושלים, הדרך לירושלים נותקה, הקסטל הותקף, נכבש, נכבש שוב על ידי הערבים ושב ונכבש על ידי הפלמ"ח - ורק אצלנו המשיכו העניינים כרגיל. השמש האירה על המגרש הגדול והבוצי והוא שלח לעומתה שלל פרחים. חיים, מרים, אליעזר ושאר ילדי השכונה נהרו לשם, משחקים כאילו אין מלחמה באופק. מוכרי הכדים הערביים, אשר ניפחו מזכוכית צהובה וסגולה כדי משקה וכדים לפרחים, יצאו אף הם לשבת

בקרנות הרחוב, ועקרות הבית היהודיות מיהרו אליהם כאילו דבר אינו מתרחש סביבנו.

ובינתיים באו שוטרים ערביים במדי המשטרה הבריטית לשיח ג׳ארח והחלו להסית את האוכלוסיה נגד היהודים. הקריאות ״אטבח אל-יהוד!״ עדיין לא נשמעו מפי דרי השכונה; אך אני ידעתי כי ימי השקט והשלווה תמו, וכי אותם שוטרים ערביים, כמוהם כגפרורים המנסים להצית ערימה לחה של זרדים. הניסיון הראשון והשני יכשלו, בניסיון השלישי יחלו הזרדים להעלות עשן ובניסיון הרביעי תאחז האש באחדים מהזרדים, תטפס לאטה במעלה הערימה וסופה להבעיר את הזרדים כולם.

וכך אכן היה. ממקומנו בשמעון הצדיק התחלנו לראות אספות שלא היו כמוהן בעבר. הערבים החלו נקהלים במוצאי שבת, גברים בלבד, מעשנים נרגילות ומקשיבים לאנשים שנשאו דבריהם בליווי תנועות ידיים נלהבות. ביתו של המופתי הירושלמי, חאג׳ אמין אל-חוסיני נמצא בגבעה שמול שמעון הצדיק. גם לשם ראינו את אנשי שיח ג׳ארח הולכים: תחילה מעטים, אחר כך רבים. אי השקט הלך וגבר, ואסתר החלה אומרת:

״יש לנו ילדים קטנים; אנחנו חייבים לעזוב.״

בהתחלה, עדיין סירבתי לשמוע. כאן נולדנו שנינו, כאן התגוררנו במשך כל השנים. לאן נלך?

בינתיים העמידו אנשי ההגנה בקומתו השניה של בית הכנסת של יוצאי חאלב - שעמד בקצה השכונה וחלונותיו פנו אל שיח ג׳ארח - שורה של מקלות.

״הם יחשבו שאלה קני רובים, יראו ויחששו,״ היו הבריות אומרים זה לזה. ואני חשבתי: שורה של מקלות - האם זה כל הנשק הנמצא ברשותנו? וחששי הלך וגבר. שורת המקלות רק החריפה את המתיחות. אם אנחנו מכוונים לעברם רובים, חשבו הערבים, ודאי שאנו רוצים במלחמה, לא כן? באותו זמן קראו בני משפחת נששיבי, היריבים של משפחת חוסיני ואלה שראש עיריית ירושלים יצא מקרבם, ואמרו:

״אל תדאגו. כל זמן שאנחנו, בני משפחת נששיבי, נמצאים לידכם - לא יקרה לכם דבר. אנחנו עריבים לחייכם. הציונים רוצים

לגרש אותנו מהעיר שלנו, מהארץ שלנו. ואתם - בשביל מה אתם צריכים את הציונים האשכנזים הללו? אתם, אלה של עדות המזרח, חלק מן האדמה והארץ."

בוקר אחד חזרתי מהשמירה שלי בשכונת מקור חיים, ואני רואה אנשים זרים נכנסים לבתים שונים ובידיהם סלים עמוסים תפוחים, תאנים וענבים. מיד ידעתי מה הדבר. נשק היה בתחתיתם של אותם סלים. רובים ישנים מפורקים לחלקים-חלקים, כדורים במספר זעום. ואת הנשק הזה מיהרו אנשי השכונה להחביא בבתיהם.

גם אנשים חדשים נכנסו לשכונה והיו שם עכשיו כל העת. והתצפיות מבתינו נמשכו ללא הרף. ביתנו שלנו היה קטן וצר מדי; אך בבתיהם של השכנים ישבו הבחורים הצעירים ואותתו לחבריהם בשכונות האחרות, מספרים בעזרת הפנסים שבידיהם לאן פנו הכנופיות ובכלל, כיצד נוסעות המכוניות הערביות. עוד נשק הובא פנימה, והוא טמון בכיכרות לחם שתוכן הוצא. עכשיו נעשה המתח קשה מנשוא. היטב זוכר אני את היום שבו שבתי מהשמירה, ופגשתי את בסאם:

"בוקר טוב," אמרתי לו.

בסאם לא כיבד אותי בחיוך הרחב שהיה שמור לי עד אותה עת. במקום זאת העיף מבטים גנובים לכאן ולשם, מוודא היטב שאיש אינו רואה אותו בקלקלתו, ואז לחש מתחת לשפמו "בוקר טוב" ומיהר לדרכו, שמא יעלה בדעתי להוסיף ולשאול אותו לשלומו.

בדצמבר 1947 נערכו פרעות במרכז ירושלים, ובעקבותיהם באה פעולת תגמול של ההגנה. בתגובה באו חברי הבריטים, אנשי המשטרה, לעצור אנשים בנחלת שמעון. מזעזע היה מראם של עמיתיי למקצוע השוברים רהיטים, מקימים זקנות ממיטותיהן כדי לחטט במזרוניהן, נכנסים לבתי כנסת ללא כל יראת כבוד, גוררים נערים צעירים אל המכונית הצבאית ושופכים, רומסים, דורכים ומנפצים. חיוך לגלגני עלה על פניו של מיג'ור פנינגהם משראה אותי.

"לא תוכלו להחזיק מעמד," אמר לי. "בשביל מה אתה צריך את כל זה? האם היית רוצה שהסוף שלך יהיה כסופה של מצדה? תיסע לתל אביב."

לא עניתי דבר. בלבי ידעתי כי הוא צודק. עוד זמן קצר נעזוב כולנו. לתל אביב לא ניסע, אבל עלינו למצוא מקום אחר בירושלים. מביתי הבטתי בשוטרים הבריטים המחפשים נשק, ויחד אתם הופתעתי לראות נשק נמצא אצל עמה סעדה ואצל עמה גרדיה הרופאה. אשה זקנה וחכמה היתה עמה גרדיה, ולה תרופות נגד כאבי ראש, מחלות בטן, אנגינה ושקדים נפוחים. היא היתה תוחבת את אצבעותיה עמוסות המלח אל תוך הגרון, ומשפשפת את בית הבליעה עד כדי כך שהחלה היה מקיז דם. לאחר מכן היתה מורחת את המקום הנגוע בשמן ומשלחת את החולה לביתו. כעבור יום או יומיים היה האיש מבריא. גם המיילדת של השכונה היתה עמה גרדיה הזקנה. והנה, נשק מתחת למזרונה. מי היה מאמין?

ואילו על הגג של עמה סעדה הסתיר אחד מדרי הבית, שהיה חבר אצ"ל סליק קטן ובו כדורים וחומרי נפץ. אפילו בבית הכנסת הוטמן נשק. על כך עתידה היתה עמה סעדה לספר: "פעם היה עוצר והאנגלים חיפשו בכל בית ובית. אלוהים עשה נס, ובזכות ספרי התורה הם לא נכנסו לבית הכנסת. השמש של בית הכנסת ברח מפחד, עזב את בית הכנסת פתוח, שיחשבו שזה פתוח כי אנחנו לא מפחדים, כאילו אין כלום. ובזכות התורה, בזכות הספרים, לא העזו הבריטים להיכנס."

ואז הגיע היום שבו ניתך על השכונה מטר של יריות משיח ג'ארח ידיעות על ילדה פצועה ופועל הרוג הגיעו אל המשטרה. באותו יום שמרתי במקור חיים, אך ניצלתי הפוגה קצרה ומיהרתי הביתה, לוודא שהכול כשורה. למרבה החשש והבהלה, לא מצאתי בביתי איש. הדירה היתה ריקה. אשתי ושלושת ילדי, הקטנה שבהם בת שנה והגדול בן עשר, נעלמו.

במשך רגע ארוך כנצח עמדתי בדירת החדר הקטנה, מביט בארונות הפתוחים והמלאים להפתיע; במזרונים המגובבים בפינת החדר, בארונות המטבח המאולתרים שמרבית הכלים עדיין עמדו בהם, מבהיקים בניקיונם; במדף שעליו עמדו עד עתה ספרי הקודש ועכשיו היה ריק; בתמונות שנותרו על הקירות בהיותן חפץ שני-בחשיבותו בעיני אסתר. רגע ארוך של בהלה, של חוסר אונים, של אי ידיעה מה לעשות עכשיו. ואז נפתחה הדלת ובפתח עמדה עמה סעדה:

"הם הלכו הבוקר. אלה שיש להם קרובים בירושלים התבקשו לעזוב. ואני? לאן אני אלך?"

"הם הלכו הבוקר? לאן?"

"דודתך שרייה."

"לבדם?" חשבתי על האישה וארבעת הילדים. כיצד עשתה זאת?

"עם הגיס שלך אלי."

נטלתי בחופזה כמה בגדים שנשארו שם, וכן חפצים אחרים שחשבתי כי מוטב שאקח עמי. כשיצאתי החוצה, התיק המאולתר שלי בידי, ראיתי פקיד גבוה משכונת שיח ג'ארח, שאת שמו לא זכרתי באותו רגע של בהלה. הוא בא לכאן עם אשתו, ואני לא יכולתי להימנע מהתחושה כי הוא כבר בוחר לעצמו את ביתו העתידי. מהחלונות הביטו בו אלה שנשארו בשכונה בחשש, אך לא עשו דבר. כולנו הכרנו זה את זה. איש לא האמין כי הוא חורש רע.

"למה אתם עוזבים?" שאל אותי. "אנחנו יהודים וערבים ולא יכולים לחיות אחד עם השני? חבל, באמת חבל. תקשיב לי: אתם, היהודים, לא תוכלו לחיות ביחד. אתם כמו זבל כימי: אם תשים זבל כימי בערימה ולא תפזר אותו, הוא יסריח. מחוץ לפלשתין יכולים אתם להתקיים, כי שם אתם מפוזרים בין הגויים."

לא הגבתי. העובדה שהוא יכול להיכנס פנימה ללא חשש ואילו אני אינני יכול עוד להיות בטוח אפילו בשכונתי שלי, לא גרמה לי רצון לדבר אתו. הוא פנה ללכת ואשתו, כנועה ועטופת רעלה, הלכה אחריו.

התחלתי ללכת לעבר השכונות החדשות יותר. בכאב הבטתי בבתים הצפופים, הנשענים זה על זה ומעמיקים את התחושה שכולנו משפחה אחת; בעצי הפרי שהניבו תאנים, תותים וזיתים; בחבלי הכביסה הראשונים שנמתחו ברחובות ואיש לא הסירם גם לאחר שמרבית הבגדים נעלמו מהם; בבתי הכנסת שבהם נהגנו כולנו להתפלל ולחגוג; ברחבת הקבר שבה עברו עלי חלק משעותי היפות ביותר ואשר גם ילדי זכו לשחק בה ולהנות ממנה. מתי אראה כל זאת שוב, שאלתי עצמי - ולא ידעתי להשיב.

"יוסף!" יד נגעה בכתפי ברגע שבו יצאתי מהשכונה. הסתובבתי. בסאם עמד לפני. "חבל, עוד מעט יגמר הכול. אל תלך!"

נאנחתי. "בסאם," אמרתי. "תמיד אזכור אותך כידיד." לא לחצנו יד או התנשקנו. בוץ רב מדי כבר הוכנס אל תוך מערכת היחסים בינינו.

כחצי שעה מאוחר יותר כבר נמצאתי מעל המכולת. אסתר, חיוורת ומתוחה, קמה לקראתי וחיבקה אותי. עכשיו, כשסוף סוף באתי ושוב לא היה עליה לדאוג לשלומי, פרצו הדמעות מעיניה היפות.

"מה יהיה?" חיבקה אותי. "אי אפשר לשבת כאן. צפוף כל כך - "

הבטתי בהם: אלי, אחיה של אסתר, שסייע לה בעת המעבר, חיים - גדול מספיק כדי להבין את המתרחש ולפחד, רוכן מעל עגלתה של התינוקת ומנדנד אותה, מרים ואליעזר הקטנים אוחזים בשמלתה של אסתר ועשירה בעגלה, עיניה הגדולות והחומות פקוחות לרווחה ומביטות בנו בשאלה אילמת. כמה טוב שהיא איננה בוכה עכשיו.

"אבא," משך חיים בשולי חולצתי. "אני משכתי את העגלה לבדי! ואמא לקחה את אליעזר ומרים בידיים, והיו יריות, ולא לקחנו אתנו שום דבר, וכל הזמן היו יריות - "

"שקט, חיים," פקדה אסתר, ופנתה אלי: "ומה יהיה עכשיו?"

"אל תדאגי," טפחתי על כתפה בניסיון לעודדה. "אני אשיג לנו חדר."

וכך עשיתי. ביומיים הבאים אמנם ישנו כולנו באותו חדר בביתה של דודתי שרייה; אך כבר ביום שישי עברנו אל שכונת הבוכרים. אל משפחת צארום - שכן נכדו של אברהם צארום התחתן עם אחותה של אסתר, שושנה. שכונת הבוכארים נוסדה בסוף המאה שעברה, כרבות משכונות ירושלים, כשכונה פרטית. זו היתה שכונה עשירה ויפה, אך למרות היותה פרטית, הקמו בה גם בתי כולל לעניים. בהיותה שכונה מתוכננת, היו רחובותיה ישרים ורחבים יחסית לעת ההיא. הבתים התנשאו לגובה קומה או שתיים. הם היו גדולים ובנויים מאבנים מסותתות, ולכולם חצר פנימית או חיצונית, גגות רעפים וחלונות מקושתים ומסורגים. במקור היו השירותים בחצר ולכל בית הוצמד מטבח במבנה מיוחד. עם השנים התיישבו כמה משפחות בדירות שנועדו במקור למשפחה אחת והשכונה נעשתה צפופה יותר ועשירה

פחות, אך עדיין נותר בה יופי מיוחד וקירות בתיה שמרו על קרירות בחמים שבימי הקיץ.

פעולות תגמול של אנשי ההגנה, האצ"ל והלח"י פגעו בכנופיות שיח ג'ארך; בחיפושים אחר נשק בלתי חוקי מצאו הבריטים חלק ממנו, אך לא את כולו. בינתיים הלך ופחת מספר תושביה המקוריים של שמעון הצדיק, וצעירי ההגנה תפסו את מקומם. בשיח ג'ארח התרחש תהליך דומה: המשפחות הוותיקות עזבו ואנשי הכנופיות התחנחלו בבתיהם. שוב באו הבריטים וקראו ליהודים לפנות את השכונה, השוטר הבריטי אמר לי: "תפנו את כל ירושלים. היא של הערבים."

ועדיין היו תושבים שסירבו לעזוב. היתה למשל "פתאח איל-פאל" (פותחת המזל). מגדת עתידות קשישה שהיהודים נמנעו מלבוא אליה, אך הערבים נהגו לבקר אותה כדי לשמוע את אשר בפיה. היתה לה קערת בדולח ובה מים, והיא היתה אומרת: "שלשלו מטבעות פנימה ואומר לכם עתידכם." הם שילמו והיא סיפרה - לא לפני שחילצה מפיהם בעדינות ובחוכמה כמה פרטים על עצמם, כדי שתוכל לשלב את הפרטים הללו בעתידותיה ולהכות את האורחים בתדהמה. לא פעם ביקשה מהם שתי תרנגולות או עז, ומכך התפרנסה כל המשפחה שלה. עכשיו סירבה לצאת. "הערבים הם חברים שלי," אמרה פתאח איל-פאל. "הם לא יעשו לי דבר!"

אלא שיומיים לאחר עזיבתנו, ביום שישי, קיבל מטר של יריות את פניהם של התושבים שנותרו בשמעון הצדיק, ואחריהן הגיעו לשכונה השוטרים הבריטים והודיעו חד וחלק לתושבים הספורים שנותרו כי עומדת בפניהם שעה אחת בלבד לארוז ולהתפנות. פתאח אל-פאל נטלה עמה במהירות את קערת הבדולח שלה ונסה מהשכונה. אולי גילו לה קלפיה דבר-מה על הצפוי לזה שיישאר שם.. תחת שמירה בריטית חלקית ולא מחייבת ארזה עמה סעדה כמה מבגדיה הטובים ביותר, ספרי קודש וכלי בית, ויצאה אל חלקה המערבי של ירושלים, מבלי לדעת לאן תלך ומה תעשה. את ביתה לא נעלה. לשם מה? הרי בעוד שבוע או שבועיים תשוב לכאן. "ובדיוק כשיצאתי," סיפרה לנו מאוחר יותר, "נורתה יריה אחת בודדה והבהילה אותי כל כך... והיו אותם קולות בכי של ילדים המתאבלים על צעצועיהם;

יודעים טוב מאתנו, המבוגרים, כי לא ישובו לראותם עוד." עמה סעדה הוסיפה וסיפרה כיצד נשלחה אל חדרי הכיתות של בית הספר "אליאנס" שבמחנה יהודה, שם קיבלה, כמו כולם, צלחת מרק חם ומעט לחם טרי ששלח להם ועד הקהילה.

ובאותם רגעים ממש נכנסו הערבים אל שמעון הצדיק ופוצצו כמה בתים, ובהם גם בתי הכנסת. כדי למנוע הישנותם של מקרים כאלה או, חמור מכך, פלישה ערבית לבתים הריקים, נשלחו אנשי ההגנה לשמור גם שם. ואכן, בינתיים לא חדרו הערבים פנימה. הם התבצרו בשיח ג'ארח - אשר, בהיותה במעלה הר הצופים, היתה נכס אסטרטגי חשוב. סיבה נוספת לחשיבותה היא שהכביש המוליך אל בנייני האוניברסיטה ובית החולים "הדסה" עבר בה, לאורך רחובה הראשי. ובית חולים הוא מוסד חשוב מאין כמוהו בימי מלחמה. באותה העת כבר לא היה בכוחה של חמולת נששיבי, שבתיה היו הגבוהים בשכונה, לסייע ליהודים, ואולי שוב לא רצתה בכך. כנופיות הערבים השתלטו אפוא על השכונה.

במרס 1948 כבשה ההגנה כמעט את כל שיך ג'ארח, אך הבריטים תבעו ממנה לסגת, בטענה שבשיח ג'ארח עוברת הדרך שבה עומדים הם-עצמם לצאת מירושלים, ועליהם להבטיחה. עכשיו חדלה התחבורה אל הר הצופים כמעט לחלוטין, ונעשתה רק בחסותם של הבריטים. ב-13 באפריל 1948 הותקפה שיירה שעלתה להר הצופים, ושבעים ושמונה נוסעים, ובהם רופאים ואחיות, מדענים ופועלים, נרצחו. בין הנרצחים יה גם מנסור, תושב שמעון הצדיק. התחבורה להר הצופים חדלה ושיח ג'ארח זכתה לכינוי חדש: "שכונת הדמים". בתגובה לחמו אנשי המחתרות בשכונה עד כי שבה ונכבשה על ידינו היהודים. מעתה נמצאו בה רק לוחמים צעירים, דואגים שתישאר בידינו, אך אינם מניחים לנו לשוב ולהתגורר בה.

*

"אני זקוק לחדר," אמר לי אלי צארום באחד הבקרים שבהם חזרתי מהשמירה במקור חיים - שכן שם נמצאתי כמעט כל העת, בתפקיד.

בלמתי את האכזבה והכאב. "אל תדאג," הבטחתי. "בתוך חודש אני עוזב."

אלא שבבוקר שאחר כך, חזרתי הביתה אל קול בכיו של חיים:

"היא הולכת למות!" בכה בני. "תצילו אותה, היא הולכת למות!"

"מה קרה, יא רוחי, מי הולכת למות?"

"אחותי, אחותי..."

במהירות רצתי במעלה המדרגות. מה קרה הפעם?

במיטה שכבה מרים, לוהטת מחום וידיה סביב לוחצות על בטנה, עדות לכך שהבטן היא הגורמת לפניה להתעוות מיסורים.

"זה כי היא אכלה פרות מהעצים," התנדב חיים להסביר. ידעתי כי הוא צודק. לא פעם גערתי בה על נטייתה לאכול כל פרי ללא רחצה או בדיקה. אבל איך אפשר לכעוס על ילדה קטנה המנסה להמתיק את רעבונה בכמה פרות ירוקים או בשלים מדי שנותרו על העץ?

רופאים רבים לא נמצאו שם, משום שעשו את מלאכתם בחזית. תרופות לא היו, משום שהמצור על ירושלים הלך והתהדק. האוכל נמצא במנות זעומות ומים הפכו למצרך נדיר. ובנסיבות הללו, נסיבות של רעב ועוני כפי שלא זכרתי מעולם, שכבה מרים במיטתה שפונתה לה-לבדה, וקדחה מחום. חמותי שמעה הגיעה אלינו ומיהרה להקל על הילדה בדרכים שלה. מים קרים על המצח, ליטוף עדין של השער, שירים תימניים עצובים, ברכה שהשם יבריא אותה - אלה היו התרופות שיכלה סבתא להציע לילדה החולה. ומרים שלחה לעברנו מבטים מטושטשים שלא גילו לנו אם היא אפילו מזהה את פנינו. מדי פעם היה גופה מתעוות ומנסה להקיא, אך בימים אלה של רעב לא היה מה להקיא.

"אל, נא רפא נא לה!" התפללה אסתר, עיניה בוערות אך יבשות מדמעות. אפילו מגבות לחות להניח על מצחה הקודח של הילדה לא היו לנו. כוס יחידה של מים נטלנו למענה, ואסתר היתה מלחלחת את

אצבעותיה ומעבירה אותן בעדינות על פניה של הבת, מקווה שבכך היא מפחיתה - ולוא במעט - את יסוריה של זו.

באחד הבקרים, כששבתי עייף משמירה במקור חיים, קיבלה מרים את פני בעיניים פקוחות לרווחה, ענקיות על רקע עורה השקוף, וביקשה:

"האופניים שלי," לחשה. "אני רוצה את האופניים שלי..."

הבטתי בה, ולבי נצבט בכאב. אופניים אדומים, שעליהם היתה מריים נוסעת ממקום למקום, מצלצלת בפעמונה, משיבה לברכות השלום של האנשים ומאושרת ממגע הרוח על פניה... אופניים שנתנו לה ליום הולדתה האחרון, השישי, והיא היתה מאושרת כל כך לקבלם. ללא אומר פניתי אל דלתו של החדר.

"יוסף!" קראה אסתר, המטיבה להכיר אותי. "מסוכן שם!"

"אני חייב," אמרתי לה, ויצאתי משם.

הצעירים היהודים ששלטו בשכונה ראו את מדי השוטר שלי והניחו לי להתקרב. "יוסף!" קרא לעברי אייל. "מה אתה עושה פה?" פניו היו חיוורות ועיגולים כהים הקיפו את עיניו.

"יש לי משהו להביא מהבית."

"השתגעת? מסוכן כאן. הם עלולים להפגיז כל רגע! ועוד עכשיו, כשישנו האולטימטום - "

"איזה אולטימטום?"

"הבריטים דורשים מאתנו לפנות את השכונה," הסביר בקול עייף. "הם אומרים שהיא עומדת בדרכם לשכם. הם נוסעים לשכם כדי לצאת משם לחיפה ולהפליג ממנה לאנגליה. הם מבטיחים להחזיר לנו אותה כשהחייל הבריטי האחרון יעזוב, אבל..." הוא הניף את ידיו באויר, כאומר ללא מלה: אתה יודע מה ההבטחות שלהם שוות. "הם אומרים שאם לא נפנה את השכונה עד שש בבוקר, הם לא יהססו להפנות נגדנו את הנשק שלהם."

"אז תעזבו," אמרתי.

"בינתיים החלטנו לא לנטוש. השכונה תישאר בידינו."

ואז נשמעה באויר השריקה האיומה שבאותם הימים חיכינו לה כל הזמן; אותה שריקה המעידה על בואו של פגז מתקרב. אייל דחף אותי אל הקיר. בום! נחת הפגז בקול נפץ במקום כלשהו לא הרחק

מאתנו, והקרקע תחת רגלינו רעדה. הבתים בשמעון הצדיק, רעועים ומטולאים, לא היו מחסה טוב מהפגזות, אך מקום-מסתור אחר לא היה לנו. ואז נשמע קול נפילתו של פגז שני - ושלישי - ורביעי. פחד הציף את לבי. פחד נורא, הנוטל ממך את כושר ההחלטה והשיפוט. הייתי קרוב הביתה. עליתי למעלה, זינקתי פנימה. בום! בום! בום! נטלתי את החפץ הראשון שהזדמן לידי, ורצתי החוצה. בום! בום! רצתי שפוף, צמוד לקירות, שואף בכל לבי לצאת משם. את אייל כבר לא ראיתי ברחוב. רצתי אל מחוץ לשכונה, אל השכונות הבטוחות יחסית שבמערב ירושלים. בום! בום!

בבית פרץ חיים בצחוק למראי. "אבא," שאל. "מה פתאום הבאת את זה?"

רק אז נתתי דעתי לחפץ שלקחתי מביתנו הישן. סיר הלילה של עשירה: בשבילו סיכנתי את חיי וחזרתי אל השכונה הנטושה.

באותו לילה שבתי לשמור במקור-חיים, וכשהגיע הבוקר שמעתי מפי חברי השוטרים את אשר התרחש בשמעון הצדיק: משהגיעה השעה שש נותרו היהודים בשכונה, כפי שאמר לי אייל; אלא שאז הגיע הצבא הבריטי לשם, והוא מצויד בתותחים. החיילים הבריטים ירו בתותחים, והאש שהיהודים השיבו להם נראתה עלובה מול הפגזים הבריטים. ארבעה צעירים נפצעו והיהודים החליטו כי דם נוסף לא ישפך על שמעון הצדיק, ונסוגו.

אוסיף רק שב-15 במאי 1948 עזבו אחרוני הבריטים את ירושלים. הם לא עמדו בהבטחתם. הערבים, שהמתינו על הגבעות שמצפון לשכונה, מיהרו לפלוש פנימה, לשיח ג'ארח ולשמעון הצדיק. הבית שבו נולדתי, הבית שבו נולדו ילדי, הקבר הקדוש שלידו חגגנו ובו התפללנו להצלחה ולהצלה - כל אלה היו עתה בידי הערבים, ואנו הרגשנו כי כזה יהיה המצב לעולם. יחד עם המבנים והרחובות, דעך עולם שלם, ישן וטוב. היום מתבצרים האנשים מאחורי דלתותיהם המוגנות על-ידי מנעולי פלדה, ובקושי מזכים את שכניהם באמירת "שלום". איפה הידידות והעזרה ההדדית שאיפיינה כל כך את שמעון הצדיק? היכן החצרות שליד הבתים, שבתוכן היינו מתכנסים - פעם בחצרו של זה ופעם בזו של האחר - אוכלים מפרות העונה ומשוחחים

ומספרים זה לזה מעשיות שהדמיון והמציאות מעורבים בהן, לאור החמה?

מרים חולת הטיפוס נלקחה לבית החולים, שם טופלה ושערה גולח. עכשיו, חלשה מאוד ואומללה מאוד, שכבה במיטתה, מסתירה את קרחתה במטפחת, וסירבה לצאת מהבית.

"עד שהשער שלי גדל, אני נשארת פה!" הודיעה.

"אל תדאגי, אוצר שלי," ניחמה אותה אסתר. "תוך שבועיים-שלושה יהיה לך שער קצוץ כמו של הבנות מהפלמ"ח שמסתובבות כאן, ואת תוכלי לצאת כ-מה שאת רוצה."

*

"אל תנעלו דלתותיכם!" פירסמה ועדת ירושלים בעלון בשם "קול ירושלים", והסבירה: "ניסיון הימים האחרונים הוכיח שפגזי האויב אינם עומדים בפני קירות האבן שלנו ובפני תקרות הבטון המזוין. בקומות התחתונות יכול אדם כמעט להיות בטוח מפני פגיעה. התושבים נתבעים שלא לנעול את דלתות הפרוזדורים בשום פנים, כי יתכן ומישהו מהרחוב ירצה להיכנס לפרוזדור לחפש מחסה בזמן הפגזה."

המצור נמשך. אני הוספתי לשמור בשכונות השונות, מרים הלכה והחלימה. אסתר טיפלה במשפחה, מנסה להאכיל משפחה רעבה מאפס-אוכל, ולהשקות משפחה צמאה באין מים. לא פעם נשלח בנינו חיים אל השדה, לקטוף חוביזה - צמח שאינו מושך תשומת לב בפרותיו הירוקים שגודלם עולה אך במעט על זה של אפונים, אך הם אכילים ומזינים. יתרונה העיקרי של החוביזה בכך שהיא צומחת פרא בדרכים כך שכל אחד יכול לקת מהם. חיים היה מביא את החוביזה הביתה ואסתר - מבשלת אותה וממלאת בה את הקיבות הצמוקות מרעב. ואז, בוקר אחד בשובי מהעבודה, בעודי הולך היישר למקלט שבתחתית הבית, קיבלה שושנה צארום את פני ובידה מעטפה ארוכה ולבנה מהשגרירות האמריקאית.

"מה זה?" שאלה.

ואני ידעתי שהתשובה המיוחלת הגיעה סוף סוף. כל כך הרבה זמן חיכיתי למכתב הזה, שכבר לא האמנתי שאראה אותו. עכשיו, כשהמעטפה היתה בידי, ידעתי שהתשובה תהיה שלילית. אבל מה לעשות? לפחות אוכל להתנחם בידיעה שניסיתי. כיוון שקראתי אנגלית, אבל לא היטב, הלכתי אל השכן מר שפירא כדי שיתרגם למעני את הכתוב שם. לתדהמתי אמר:

"אתה יכול לנסוע לארצות הברית."

"מה? אתה בטוח?"

"לגמרי בטוח." הוא הצביע על הפיסקה האחרונה במכתב: "האמריקאים מוכנים שתיסע אליהם."

שאר השכנים התלחשו והביטו בי. צפוף היה במקלט הקטן. ואני - יותר משהייתי מופתע מהתשובה, הופתעתי מהתחושה שאפפה אותי פתאום: כיצד אוכל לעזוב? איך תצליח בתי החלשה והחולה להסתגל לארץ החדשה? מה תעשה שם אסתר, שאפילו חברות לא יהיו לה? ואני, שהאנגלית רחוקה מלהיות שגורה בפי, כיצד אסתדר? כל אותן שאלות שהיו למעשה צריכות להטריד אותי קודם לכן - תקפו אותי עכשיו.

ואז נשמע קול מנוע בחוץ. מיד נשכחתי מלב כל. לא היה מי שלא זיהה את קולה של מכונית המים, והעובדה כי זה עתה נשמעה אזעקה לא די היה בה כדי להשאיר את האנשים הצמאים במקלטים. כל אחד נשא עמו כלי, דלי, צנצנת או פחית שהכין מבעוד מועד - והכול נדחפו ונדחקו בתור. אסתר, קטנה ועדינה ככל שהיתה, נאבקה כנמרה על מקומה בין הראשונים, ובידה סיר גדול ועגול. והנה יוצא האיש המופקד על האוצר הזה - נוזל שקוף שנעשה יקר מאין-כמוהו.

"היום מחלקים מים ליומיים," הודיע.

"מה יומיים, למה יומיים?" זעקה אסתר. "ארבעה ילדים יש לי, ובהם ילדה חולה. איך ארחוץ אותם? במה אשקה אותם? יומיים?"

"ואנחנו לא התרחצנו שבוע!" קראה אחת השכנות.

"אנחנו חייבים להצטמצם," הודיע האיש. "אם נחלק את המים בנדיבות רבה מדי, יאזלו המים כליל!" והוא מזג את המים בעדינות,

בזהירות, אל תוך סיר ודלי וגיגית. והנה הגיע תורה של אסתר, והוא יוצק בחרדת קודש מים לסיר שבידיה -

בום ! בום !

הקול המוכר גרם לרחוב להתרוקן בן-רגע. הדליים והסירים נותרו ליד המכונית, חלקם מלאים וחלקם ריקים. ואני מביט בסירים המלאים ויודע כי עוד רגע ישובו הכול להידחק סביב המשאית, והמים היקרים אולי ישפכו חלילה על המדרכה.

בום ! בום ! בום !

אני מזנק החוצה, אל הקירות הרועדים ומשירים טיח, ללמדך כי הפגזים נופלים לא הרחק מכאן, מגיע אל הסיר ומרים אותו בעדינות. השכנים, הרואים אותי בחוץ, מתחילים להגיח אף הם. עוד רגע וקולותיהם של הפגזים הנופלים נשמעים כמוסיקת רקע בלבד, והתור סביב המים ערני ושוצף כמקודם.

"איזה יופי !" מחבקת אסתר את הסיר הגדול והכבד ממים. "תהיה לי בריא, אוצר שלי !"

שלושה ימים אחר כך, בלב כבד, ידעתי כי כבר לא אעזוב את הארץ הזאת, שאין בה עתיד לאנשים כמוני ולבני משפחותיהם. אולי הייתי צריך לעשות זאת לפני חמש או עשר שנים; אבל היום, עם ארבעה ילדים, ואני אדם מבוגר בעל מקצוע, חברים, הרגלים שקשה לשנותם, סבתא, דודה ובני דודים שאתגעגע אליהם, חמות ששאתי אינה רוצה להתרחק ממנה - אינני יכול להתרגל לארץ החדשה. ידעתי רב הסיכוי שאני טועה בהחלטתי, אבל קימטתי את המכתב הלבן והמעוטר בדגל ארצות הברית, זרקתי אותו לפח והעדפתי לא לחשוב על כך עוד.

*

בעקבות קום המדינה, חל שינוי משמעותי בחיינו, כשעזבנו את ביתה של משפחת צארום בשכונת הבוכרים ועברנו שוב לבית משלנו. לפני כן היה עלי לעמוד שוב ושוב בתור אצל הפקיד בוועד העיריה.

"ארבעה ילדים? אנחנו יכולים לתת לך בית ערבי גדול לעצמך בקטמון או בטלבייה," אמר הפקיד בוועד הקהילה.

האפשרות להתגורר בשכונות הנידחות, הנתונות להפגזות ולהתנפלויות אפשריות, לא נראתה לי. "לא תודה," אמרתי. "אין לכם משהו יותר מרכזי?"

"הנרייטה סולד," השיב הפקיד. "בית גדול של ערבייה נוצריה שעזבה. עכשיו הפכנו את זה לכמה דירות קטנות. לא נורא, תגור שם חודש-חודשיים - עד ששמעון הצדיק יחזור לידיים שלנו או עד שנבנה בשבילכם משהו יותר טוב."

חזרתי אל הבית הצפוף בשכונת הבוכרים. בדרך עצרתי ליד אחד הרמקולים שהיו פזורים ברחובות הראשיים, מאזין לחדשות. שום חדש לא נשמע; על כל שינוי במצור לא דובר ברמקולים הללו. נאנחתי והמשכתי הלאה.

"המקום החדש שלנו נקרא הנרייטה סולד," אמרתי לאשה, שקיבלה את פני חיוורת ומתוחה. כיום קוראים לו רחוב הנרקיס.

"טוב," אמרה אסתר. "זה ממש במרכז העיר, ליד הכנסת."

"אבל אל תצפי ליותר מדי: זה רק חדר וחצי."

"לא נורא. עד עכשיו גרנו בחדר אחד. העיקר שבעוד חודש, חודשיים, שלושה - נעבור למקום נורמלי."

וכולנו עברנו לשם: אני, אשתי, ארבעה ילדינו, חמותי ובנה אלי - שכן בתה השלישית התחתנה כאמור עם צארום. אם כך, היינו שמונה אנשים בחדר וחצי קטנים. שמונה נפשות מצטופפות זו לצד זו - שתיים בכל מיטה, ארבע מיטות דבוקות אחת לשניה - חדר וחצי, שנועדו במקור לאדם אחד בלבד.

הבניין שגרנו בו היה יפה מבחוץ: בית ערבי יחיד ברחוב כולו, שהצייר יוסי שטרן ותלמידיו מבית הספר לאמנות "בצלאל" הסמוך, צירו אותו שוב ושוב. היו בו מרפסות ערביות, מדרגות לולייניות וחלונות עם תריסים ירוקים נגד עין הרע. בשתי הקומות שלו הצטופפו משפחות רבות, כמעט כולן מעדות המזרח - מתימן, מכורדיסטן ומחלב. רק שכן אחד, שפירא שמו, הגיע מפולין.

האוירה בדירה הקטנה נעשתה עכורה. יום יום דבוקים זה לזה וסובלים מרעב, צמא, עייפות ובריאות רעועה - בכל הגורמים הללו לא

היה כדי להבטיח חיים נעימים יחד. באחד הערבים עמדו חיים ומרים והטיחו עלבונות ילדותיים זה בפניה של זו. נטלתי את העיתון שזה עתה הגיע לשכונה, החזקתי בו ולא הצלחתי לקרוא דבר. כתמיד השאירו התל אביבים מקום להדפסה של חדשות ירושלים המקומיות על גבי עמודים שלמים; אולם מי שהדפיס את החדשות הירושלמיות, עשה זאת בטעות על גבי דף שכבר היה מודפס. כך היו בעיתון שהחזקתי דפים חלקים ודפים לא-מובנים. ואני, עצבני הייתי כל כך - שקרעתי את העיתון והטחתי אותו ברצפה.

"ש-קט!" צרחתי. "תפסיקו כבר לריב או שאני - - - "

הילדים השתתקו והביטו בי מופתעים: לעתים רחוקות מאוד צעקתי בביתי. אסתר מיהרה אלי וליטפה את כתפי. "אני ארגיע אותם," הבטיחה. "ועכשיו לך לישון. בערב אתה שומר..."

עשיתי כבקשתה, מתקשה לנמנם בחדר הומה האדם, החם והדחוס, מתנחם בכך שבעוד זמן לא רב - שבוע, שבועיים, חודש - אעזוב את הבית הזה.

כשעתיים מאוחר יותר יצאתי ועשיתי את דרכי למקור חיים. משבתי הביתה למחרת בבוקר, מצאתי משפחה במשבר: חייל משלנו דפק בדלת הדירה הקטנה ובישר לה באופן חד-משמעי:

"את אסתר טוילי? אשתו של יוסף טוילי?"

"כן."

"בעלך נהרג הלילה."

הבשורה הרעה נחתה על אסתר כרעם ביום בהיר. לרגע אחזה במשקוף, מתנודדת. ברגע הבא בא אחיה אלי לתמוך בה.

"יו-סף!" צרחה. "יו-סף!"

אינני יודע מי היה הראשון שהעביר הלאה את בשורת מותי- כביכול; אבל הבתים ברחוב היו צפופים וכולנו חברים זה של זה. מישהו כבר הדפיס מודעות אבל ומישהו אחר הדביק אותן על הקירות ועל לוחות המודעות שבעיר. יוסף טוילי נפל בעת מילוי תפקידו.

ואז שבתי הביתה, ואת פני קידמו מודעות האבל המאולתרות. המלים נעתקו מפי. לרגע עמדתי מולן, מחריש ופי פעור בתדהמה - ואחר כך התחלתי לתלוש את מודעות האבל כאחוז תזזית. אחר כך

עליתי למעלה, אל הקומה השניה. אסתר, שכבר הופתעה באותו לילה פעם אחת - ספגה הלם שני: בעלה המת-כביכול עומד לפניה.

"איך אתה לא מתבייש לעשות בדיחות כאלה?" צרחה בהיסטריה אחרי שעיכלה את מראי. "איך אתה יכול!" והיא רקעה ברגליה בזעם אין-אונים.

"תירגעי, אסתר," אמרה אמה. "תירגעי. הוא לא אשם."

"תירגעי," אמרתי גם אני. "אין לי מושג - "

פרשתי את זרועותי לעברה. היא הביטה בי, מהססת, ואחר כך התכנסה ביניהן. חיבקתי אותה לנגד עיניהם של כל הדרים בחדר, ולרגע אחד ויחיד היינו בתוך בועה משלנו - רק היא ואני, שני אוהבים שאהבתם רק מתחזקת בעקבות אי-ההבנה הקטנה שאירעה. נשמתי בהנאה את ניחוחה העדין - אסתר הקפידה להסתבן ולהשתמש בתמרוקים גם בימים אלה של חסך במים. העברתי יד אוהבת במעלה גבה ובמורדו, וכמה שמחתי כששפתיה נגעו-לא-נגעו בצווארי, מביעות אהבה יותר מכל מלה!

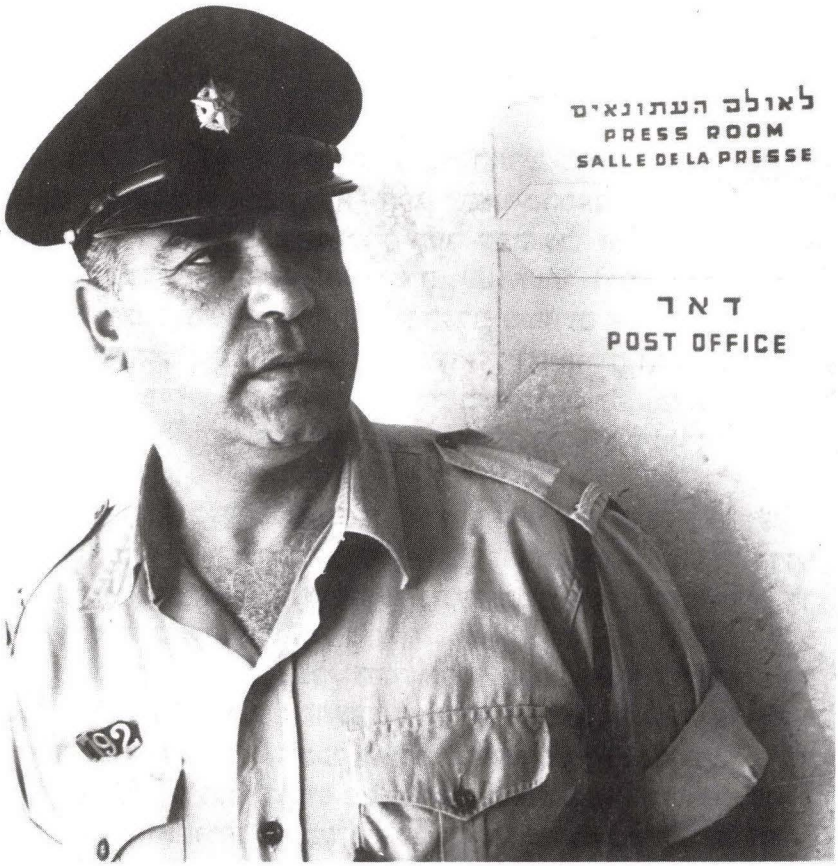
אבל דרכה של כל בועה להתפוצץ, וגם עכשיו לא איחרה לבוא האזעקה שהריצה אותנו למקלטים והשיבה אותנו אל חיי היום יום הקשים כל כך.

*

המצור על ירושלים הסתיים, וב-12 בדצמבר 1948 הוכרז על ירושלים כעל בירתה של מדינת ישראל. בינתיים הצלחתי להשיג לחמותי חדר בנחלת אחים, ואילו לי-עצמי לא השגתי דירה אחרת. כמה מהשכנים שמסביב עזבו לדירות טובות יותר, גדולות יותר. לאחרים חילקו הפקידים מפתחות - ואילו לי הם חילקו הבטחות:

"אל תדאג. זאת רק שאלה של כמה ימים."

הימים התארכו לשבועות, השבועות לחודשים והחודשים - לשנים. קרוב לחמישים שנה נגזר עלי להתגורר בדירת החדר וחצי שאולתרה בבית הערבי האקזוטי לשעבר שברחוב נרקיס 6.

לאולם העתונאים
PRESS ROOM
SALLE DE LA PRESSE
דאר
POST OFFICE

פרק תשיעי:

"לא משלנו"

בשכונת נחלת אחים, ליד ביתי החדש ברחוב נרקיס, פגשתי בפעם הראשונה בצעירים ילידי תימן שבאו מהמעברות לבקר את בני משפחתם הוותיקים כאן; תימנים שזה עתה עלו ארצה, והם תוהים ונבוכים במדינה החדשה והמתנכרת. עם אסתר הייתי מבקר אצלם ומאזין לסיפורי העליה של התימנים הללו; סיפורים אשר בהם התערבו המציאות והדמיון זה בזה. כמה דומים היו הסיפורים הללו לסיפוריה של סבתא סיתי! לבי נצבט בקרבי כשנזכרתי בה, באשה החמה והטובה הזו, החזקה והעדינה גם יחד. וכך סיפרו העולים החדשים זה לזה:

"בעודני, בעלי ואני, בדרך ארצה," אמרה אחת הנשים, "נגלה אל בעלי בחלום המרי שלום שבזי בכבודו ובעצמו. 'קח ספר קדוש זה,' אמר המרי לבעלי, 'ושמור עליו כעל בבת עיניך. והוא יסייע לך להגיע לארץ בשלום וללא כל פגע.'

"בבוקר התעורר בעלי, והנה הספר הקדוש, פרי עטו של מורי שבזי, אכן נמצא שם! הופתענו ושמחנו מאוד, ובעלי צרר את הספר בין חבילותיו ושמר עליו מכל משמר. תלאות רבות ידענו כולנו בדרך לארץ ישראל. כולכם יודעים על מה אני מדברת, שכן כולכם עברתם קשיים אלה ואחרים. אך בעלי שמר על הספר קרוב אליו ולא הניח לאיש לקחתו - ואנו הגענו לארץ בשלום, תודה לשם יתברך.

"והנה כאן בארץ, במעברת פרדסיה שאליה נשלחנו, שוב נגלה החכם שבזי אל בעלי בחלום. 'היכן הספר?' שאל אותו החכם. 'הנה הוא, כי שמרתי עליו,' הסביר בעלי לחכם שבזי איפה הטמין את הספר

- הלא הוא ספר אמרותיו של החכם שבזי. 'שמור עליו גם כאן, והוא יוסיף לעזור לך,' אמר החכם. 'רק דבר אחד הבטח לי: שכאשר יוטבו תנאיך וכסף יהיה בידך - תעשה ככל שתוכל כדי לבנות בית כנסת תימני בישוב שבו תגור.'

"הבטיח בעלי כי יעשה כך. עכשיו התנאים עדיין קשים, אבל בעלי ואני יודעים כי בעזרת השם והחכם שבזי - יגיע יום ויהיה לנו בית משלנו, ואז יעשה בעלי ככל שיוכל כדי לבנות את בית הכנסת שהבטיח."

וכך התנהלה השיחה, ואני חשתי לא לגמרי שייך לאותם אנשים שעדיין מאמינים בכוחה של הארץ הזאת, שהרי מרירות לא-מבוטלת התפתחה בי כלפיה במשך השנים. והנה שמתי לב כי האשה הצעירה היושבת לצדי - אף היא אינה מתעניינת בשיחה כלל. העפתי בה מבט שני ושלישי. פניה כבושות היו בין ידיה, אך הנה הניחה את ידיה על ברכיה, ופניה נגלו לעיני.

אשה יפה היתה, עורה שחום, שערה שחור-כחול ומתולתל, עיניה חומות בהירות ושפתיה אדומות בלא צורך באיפור. אלא שעל פניה העיב צער גלוי לעין וקורע-לב. קמטים קלים נחרשו ליד שפתיה ועיניה, והללו נראו לא-מתאימים לגילה הצעיר בעליל. השיחה שהתנהלה סביב לא עניינה אותה כלל. היא ישבה שם, ותשומת לבה בעולמות אחרים, שאין אנו יכולים לגעת בהם.

לפתע פעה אחד התינוקות בחדר, והאשה שבה וכבשה את פניה בידיה. עתה ראיתי דמעה עגולה מופיעה בין האצבעות הארוכות המגנות על עיניה.

גבר בישן אני בדרך כלל, ואינני נחפז ליצור קשר עם אנשים זרים; אך הפעם נגע כאבה ללבי ואני רכנתי אליה ושאלתי:

"מה קרה?"

תחילה לא ענתה לי, והעמידה פנים כאילו אינה שומעת אותי כלל; אך כשחזרתי על השאלה בפעם השניה והשלישית, נשאה אלי עיניים מרירות ואמרה במרירות:

"מה זה משנה? הרי בלאו הכי לא תוכל לעזור לי."

הבנתי אותה. הן גם אני למדתי בגיל צעיר מאוד שאיש אינו רוצה לעזור לי.

השתתקה האשה ואיש זקן החל מדבר:

"גם בקהילה שלנו פקדו אותנו החלומות לפני שנסענו לארץ הקודש. זה היה לפני כשנה, בעונה זו ממש של השנה. יום אחד פקד אותי שלום שבזי בחלומי ואמר: 'למה תחכה? עת דודים הגיעה, ועתה הזמן לעלות לארץ הקודש.' למחרת סיפרתי זאת לשכני והנה הוא אומר: 'מוזר, כי גם אותי פקד חלום כזה בדיוק!' מיהרנו וסיפרנו את החלום לשאר אנשי הקהילה, והנה שלושה עשר מאתנו חלמו ממש אותו חלום! כך ידענו כי אכן הגיעה העת לעלות לארץ הקודש ולזכות בגאולה!"

"גאולה!" התיזה אחת השכנות הצעירות. "זאת גאולה? צריפים דולפים, רעב, קור ומחלות, זלזול וניכור מצד הישוב? גזיזת פאות ורמיסת התרבות התימנית היהודית עתיקת הימים?"

"ושעורי התנ"ך שלהם? חרפה ובושה. בצנעה ידעו הילדים בגיל שלוש מה שפה בגיל בר-מצווה אין הם יודעים."

"שתקי!" רעם עליה בקולו אחד הזקנים המכובדים למראה. "שתקי והאזיני למבוגרים ממך!" והוא החל לשיר שיר ידוע של שלום שבזי, אשר רבים כל כך משיריו הטיפו לעלייה ארצה. וכך מסתיים השיר:

קבץ פזורינו ביום הצלח
יציץ משיחנו כציץ פורח
אזכור ואתבונן וחן לוקח
אעלה להר ציון בשיר פוצח
יגון ואליה אני שולח.
לפתע החלה עשירה הפעוטה לבכות.
"לכי והניקי אותה!" פניתי אל אסתר.

"איך אניק אותה, ומעיין החלב שלי הולך ונסתם?" נאנחה אסתר. "אינני יודעת מה לעשות. כל כך הייתי רוצה שהיא תשתה חלב אם - "

"האם שמעתי נכון?" השכנה הצעירה החדשה עמדה לידי. "האם אתם זקוקים לחלבה של אם מניקה? תביאי לי את התינוקת. חזי שלי מתפוצץ מעודף חלב, ואין שפתיים שיבקשו אותו. תעזרו אתם לי

בכך שתהיה ילדה שתינק את החלב - ואני אעזור לכם בכך שיהיה לילדתכם חלב אם של ממש !"

"אוה !" קפצה אסתר משמחה. "את נהדרת, מתנה משמים. את לא יודעת כמה אני מתייסרת במאמצי להוציא עוד חלב לפעוטה שלי. והנה את..."

מיד לקחו שתי הנשים את עשירה וניגשו לאחד החדרים האחוריים של הבית. וכשיצאו שתיהן משם, כעבור עשרים דקות או יותר, שוב לא היתה עשירה רעבה, העננה סרה מפניה של אסתר - ורק על פניה של האשה הצעירה והזרה עדיין שרר העצב.

*

מכל המקומות, נשלחתי דווקא למס הכנסה.

הדבר קרה באחת המשמרות שלי, שכן במדינת ישראל הצעירה המשכתי להיות שוטר. על מידת הוותק שלי באותה עת העיד מספרי: 1792. שתים עשרה שנים עבדתי בשירות המנדט בלא קידום, כשאני נאלץ לספוג עלבונות רבים. עכשיו, כך קיוויתי, עומד המצב להשתנות; אבל בינתיים, נותרה העבודה השחורה כשהיתה.

פקיד מס הכנסה, שהכרתו שבה אליו בינתיים, עדיין שכב שם על הרצפה ונאנח בקול. האדם שהיה אחראי לכך ישב על כיסא, ראשו בין ידיו. שני פקידים נוספים היו שם, ועכשיו דיברו אלי בו-זמנית:

"הוא שבר את הטלפון - "

"על הראש שלו - "

"השתולל כמו - "

"אנחנו בסכנה !"

נרגשים הצביעו לעבר מכשיר טלפון צהבהב שהיה מוטל על הארץ לצד השוטר.

"תצאו החוצה, אני עוצר אותו !" הודעתי. השניים צייתו לחוק ואני ניגשתי אל האיש. כשהרים אלי את פניו ראיתי כי זה המקרין

מקולנוע "ציון", שעמו התיידדתי בנעורי. חיוך קל של זיהוי עלה גם על פניו.

"אל תשאל," אמר אורי כאילו רק אתמול נפרדנו. "הם רוצים שאני אשלם יותר מס מפני שהסרטים שאני רואה הם כמו משכורת... לא אכפת להם שאני רואה שוב ושוב אותו סרט. הם חישבו כמה עולה לראות סרט כזה, והכפילו במספר הפעמים שאני רואה את הסרטים - ועכשיו הם רוצים ממני לשלם יותר מס ממה שאני מרוויח!"

הייתי שוטר והאיש התפרע, אבל לא יכולתי שלא ללחוץ את ידו. כל הכבוד, כאילו אמרתי לו. אני מבין אותך. גם אני קודם כל אזרח; גם אני מרגיש שאני נלחם מול קיר אטום מול מס הכנסה. אחר כך התרוממתי ושאגתי: :

"אתה במעצר!"

אורי קם והלך אתי. משרד מס ההכנסה שוב היה מקום בטוח לעבוד בו.

קשים היו החיים במדינת ישראל הצעירה; קשים לכולנו. משתמה המשמרת ואני פניתי הביתה, קידמה את פני אסתר עם קילוגרם שלם של גזר.

"קניתי באוטובוס," אמרה.

"האוטובוס" היה אחד ממקומות השוק השחור שהתפתחו במהירות לאור מדיניות ה"צנע" שהנהיגה הממשלה. הוא חנה ברחוב קטן בירושלים, חלונותיו מוסתרים בקרשים, ומכרו בו בעיקר בשר וביצים, אך גם ירקות.

"קנית באוטובוס, אה?" חייכתי והוצאתי את קופסאות הבשר שקניתי אני בדיוק באותו מקום בדרכי הביתה.

אכן; לא סתם אסר עלינו החוק לקנות בשר וירקות כאוות נפשנו. האיסור נועד להבטיח מזון לכל העולים החדשים שהגיעו ארצה. אכן; הייתי שוטר ובתור שכזה אמון על שמירת החוקים ולא על הפרתם. אך מה אעשה, ולי ממתינים בבית חמישה פיות שאינני מוכן שיהיו רעבים? כולנו היינו תלויים בשוק השחור. עשירה, בתי הקטנטנה, רק עתה נגמלה מהחלב והחלה לאכול מַחיות עשויות ירקות ומעט בשר. מה אתן לה לאכול אם אשמור על החוק, תלושים מתפרקים מהפנקסים שבידינו?

אותם פנקסים שהונפקו לכולנו, איפשרו לנו לקנות לחם שחור ועגול, כמות מוגבלת של ירקות, 600 גרם בשר לנפש למשך חודש שלם, חודש שלם! החוק גם הורה לנו לקנות בחנויות מסוימות והפך בכך את המוכרים לפקחים בזעיר-אנפין: אם הייתי קונה לחם, מיד היה המוכר גוזר את המשבצת ההולמת מהפנקס. בעיתונים היו מתפרסמות מודעות בקשר לחלוקה: "חלוקת עגבניות, רבע קילו לנפש, תערך בירושלים באזור..." ואסתר מצאה עצמה עומדת בתור במשך שעות על גבי שעות, כל יום - שכן כל יום אפשר היה להשיג דבר-מה אחר. והיו אותן פעמים שבהן שבה האישה הביתה בלא כלום.

"אזל," היתה פולטת ומיד צונחת על הספה שבפינת החדר ומסירה את נעלי העקב שלה. כיצד יכולתי להיות נאמן לחוק בתנאים אלה? הרי אני קודם כל בן-אדם, לא כן?

באותו ערב רק סיימה אסתר להסתיר את קופסאות הבשר שהבאתי, וכבר התדפקה השכנה רחל על דלתנו. "קחו," אמרה. "זה מגיל עמל."

שם, במעברה שבה חיים עדיין בעלה לשעבר וכמה מחבריה, יכלו האנשים לגדל ירקות בחצרות האחוריות. משם יכלה רחל לקבל לעתים רחוקות מעט כרוב, מלפפונים או קישוא.

"לא תודה," מיהרה אסתר לדחות את המתנה. "זה בשבילך!"

"או לא," אמרה רחל. "אתם החברים שלי כאן. לכם יש ילדים ואתם אלה שצריכים את הירקות. וחוץ מזה..." רחל עיפעפה במהירות כדי להתגבר על הדמעות שבעיניה.

"וחוץ מזה?" שאלה אסתר.

"חוץ מזה, הייתי רוצה לבקש ממך משהו." היא דיברה אלי.

"מה?"

"שתנסה לאתר את יונה, שתחיה."

אסתר ואני הבטנו זה בזו. מסיפוריהן של השכנות כבר ידעתי בערך על מי היא מדברת, ובכל זאת שאלתי: "מי זאת יונה?"

"הילדה שלי," פרצה רחל בבכי. "הילדה הקטנה והאהוב-בה שלי..."

נורא היה מראה של האישה הצעירה המיטלטלת בעווית בלתי נשלטת של בכי על הספה הנפתחת שלי ושל אסתר. אסתר מיהרה

לחבק אותה ובתי מריים, נרגשת מבכייה - להביא לה כוס מים. רחל שתתה בהכרת תודה ומששכך בכייה מעט והפך ליפחות קצרות וקטועות, החלה מספרת את הסיפור שאסתר ואני ידענו למחצה וניחשנו למחצה עוד קודם לכן. וזה היה הסיפור שהצלחנו לחבר ממה שסיפרה לנו באותו יום ובימים הבאים:

כשבאה מהמעברה בגיל עמל לקחת את הבת יונה מהמעון, נאמר לה שיונה איננה. היא היתה חולה ועוד בצהריים באו לקחת אותה משם. "היא לא כאן!" סיכמו הגננות, "וכדאי שתצאי, אנחנו סוגרים את המעון!"

"לאן לוקחים אותה?" שאלה רחל.

"לבית החולים."

"מי לקח אותה?"

"אמבולנס."

"אבל היא היתה לגמרי בריאה כשיצאה היום מהבית!" הקשתה רחל, שעדיין זוכרת איך סירקה את השער המתולתל של יונה ונישקה אותה באותו יום.

"היא התחילה להקיא כל הזמן והיה לה חום, אז קראנו לאמבולנס," ענו לה במעון וסילקו אותה משם כמעט בכוח.

כאחוזת תזזית החלה רחל להתרוצץ ולצעוק: "יונה! יונה! יונה!"

השכנים, שראו אותה בצערה, יצאו מאוהליהם וסיפרו לה גם הם על האמבולנס שעצר באותו יום בפתחו של מעון היום, שהיה בצריף עץ.

"היה שם רופא?" שאלה רחל.

לא; השיבו השכנים. היה שם נהג האמבולנס בלבד.

באותה התקופה כבר חיה רחל בלא בעלה, אשר נטש אותה כשהיתה יונה בת כמה חודשים וחי באותה מעברה עם אשה אחרת. בצר לה פנתה רחל אליו, והוא החל לחפש יחד אתה את הבת האבודה.

"היא תחזור כשהיא תבריא," הבטייחו להם במעברה. "חבל שתסעו."

עברו כמה ימים עד שהבינו השניים כי אם לא יסעו לבית החולים וחיפשו את הילדה שם, לא ידעו מה ארע לה. אלא שהילדה לא היתה בבית החולים.

"היא מתה," הודיעו לה. "ולא היתה לנו כתובת שאליה נוכל להודיע על המוות."

"לא נכון," לוחשת אם לאחד הילדים האחרים, שאינה משה ממיטתו. "היתה כאן פעוטה קטנה, כהה, שהבריאה ולא ידעו לאן לשלוח אותה, אז נתנו אותה לאימוץ."

"לאימוץ?" צרחה רחל, "מה זאת אומרת?" אבל האם האלמונית שמסרה להם את המידע נעלמה ולא נראתה עוד.

"איפה הגופה!" תבע בעלה של רחל לדעת.

"קברנו אותה," היתה התשובה הרשמית.

"איפה תעודת הפטירה!" המשיך.

האחות משכה בכתפיה. "תלכו לחברה קדישא."

"אתם מבינים?" נשאה רחל לעברנו עיניים אדומות מבכי, "אפילו מכונית כמו שהיתה לרבקה בעין-שמר, עם רמקול גדול שהודיע שהילד מת, לא היתה לנו."

במשך כמה ימים הלכה רחל לבית החולים יום יום ברגל, שוטטה בין הקומות, הסתובבה לאחור עם כל פסיעה, הטרידה את אנשי הסגל הארגוני והמקצועי, עזבה וחזרה. "היא חיה!" לחשה, "אני משוכנעת שהיא חיה!"

יום אחד פגשה בבית החולים אב אחר, ובפיו סיפור דומה: "היו לילד שלשולים והקאות, לקחו אותו לפה והוא נעלם..."

למחרת שוב בא בעלה-בנפרד לבית החולים יחד אתה:

"איפה הקבר?" תבע לדעת.

"רחוק; אי אפשר לנסוע."

הבעל, שבהתחלה תמך בה, הפך את עורו: "איך נתת שזה יקרה?" שאג. "זה הכול בגללך, בגללך!"

ורחל, ללא בעל וללא ילדתה הקטנה, ארזה את חפציה המעטים במזוודת בד קשורה בחבל, ונסעה לירושלים, לחיות לצד אמה.

"ועכשיו, תוכל לבדוק אם יונה באמת מתה?" שאלה אותי שוב.

"בוודאי," אמרתי. "אעשה בשבילך כל מה שאני יכול!"

*

"רד מזה," אמרה לי השוטרת שחיפשה את השם שנתתי לה. "אין שום רישום של הילדה הזאת. לא חיה ולא מתה. מה קרה לה? אלוהים יודע, לא אנחנו."

"תחשבי על האם הצעירה, שלבה קרוע בגעגועים לילדתה - " ניסיתי.

"שתעשה ילדה חדשה. איך נבדוק אם הילדה בכלל לא מופיעה בשום מקום?"

"היא אומרת שחטפו לה את הילדה בבית החולים - "

"אז היא אומרת. תשמע, אל תגזים בשאלות שלך. אתה שוטר והסיפורים האלה הם לא עניינך, ברור?"

כשפניתי ללכת משם, עצר אותי שוטר צעיר חדש. הוא היה גבוה ורזה, עורו חיוור, עיניו כחולות-מימיות ושרידים של פצעי בגרות על פניו.

"אני מושיקו," הציג את עצמו, ולא חיכה לתגובה: "תשמע, אתה כזה ותיק!" אמר בהערצה. "איך החזקת מעמד כל כך הרבה זמן במשטרה? אני, בקושי שנה פה, וכבר הולך להישבר."

"אל תישבר," אמרתי לו. "אתה תתרגל."

"ואיך זה שאתה עדיין שוטר פשוט?" שאל.

"אתה יודע איזה חולרות הם, הבריטים האלה. הם ידעו שאני סוכן שמוסר ידיעות למחתרות, ובפרט לש"י (שירות ידיעות). עכשיו זה ישתנה!" הצהרתי, והלכתי לדרכי.

באותו ערב לא חזרתי הביתה מיד עם תום המשמרת. לפני כן היה עלי ללכת לבית החולים "הדסה" כדי לתרום דם. על תרומתי זו הייתי מקבל תשלום - לא גבוה, אמנם, אבל הכנסה נוספת היא תמיד דבר רצוי. כך בדיוק אוכל לממן את לימודי התיכון של ילדיי כשיגיע הזמן; הרי לא אניח לבניי ולבנותיי להיות חסרי השכלה כמוני! לא

הייתי היחיד שתרם דם מסיבות כלכליות. רבים מאלה שחיכו אתי בתור למחט החדה עשו זאת מסיבות כלכליות.

כשהגעתי סוף סוף לביתי ברחוב נרקיס, לא מיהרתי להיכנס אל רחל. הצעקות שבקעו מבעד לדלתה הסגורה, הן שגרמו לי להסס.

"את משקרת!" צרח מישהו מאחורי הדלת. "לקחת את הילדה וברחת! איפה יונה? איפה היא?"

אסתר אחזה בידי. "אל תתערב," לחשה. "זה בעלה."

"אני בעצמי הייתי בבית הקברות!" צרח הבעל. "הייתי ועברתי מצבה-מצבה! על שום מצבה לא כתוב שמה של בתנו! שקרנית! שקרנית! שקרנית!"

משנשמעו החבטות מהדירה הסמוכה, לא יכולתי לשאת זאת עוד. ניתקתי בעדינות את ידה המעכבת של אסתר וניגשתי אל הדלת השכנה. משלא נענו דפיקותיי - פרצתי את הדלת בעזרת כתפי. אחרי הכול, מיומן הייתי במקרים כאלה, של בעל המגלה אלימות כלפי אשתו.

מלבד האקדח שליווה אותי יום יום, הושחל במכנסיי מקל בלתי נראה שהגיע עד הברך. ידי נחה על המקל מבלי שהאיש יראה בכך, כשאמרתי בקול:

"עצור בשם החוק. מה קורה כאן?"

הייתי במדים, והאיש לא ראה אותי מעולם קודם לכן. הוא לא ידע שאני שכן וידיד של אשתו לשעבר. מראו של שוטר המופיע פתאום גרם לו להישאר כשידו מורמת. בתחילה חשבתי כי בכוונתו לסטור שוב על לחיה של רחל; אחר כך ראיתי כי בידו אקדח.

העברתי בשקט את ידי אל קנה האקדח שלי, אך לא הוצאתי את הנשק. חששתי שאלימות מצדי תגרור יריה ללא שיקול דעת מצדו. במקום זאת החלטתי לנסות דרך אחרת, שלא פעם ניסיתי עם כל המתפרעים למיניהם.

ובינתיים, היתה רחל נתונה בעיצומו של בכי תמרורים נורא. "לא לקחתי..." מילמלה. "לא - לא לקחתי, בחיי..."

"שקרנית!" התנשם הבעל והאקדח נע בידו. "את לקחת, ועוד איך לקחת. אחרת, למה אין קבר, הא? למה אין רישום שלה, הא? מי לקח אותה, האויר?"

עכשיו התערבתי אני.

"מספיק," אמרתי. "למה לבחור באלימות? כלום לא ציווה עלינו השם לאהוב את רענו כמונו? כלום לא אמר, אל תרצח??"

"אבל הוא ציווה עלינו גם לא לשקר," נגרר הבעל לשעבר לויכוח ואני ידעתי כי אני בדרך כנכונה.

"האם אינך יכול להאזין לדבריה? הקשב לה, אני ראיתי את דמעותיה. ואילו היתה לה בת, הייתי יודע גם על כך, שהרי שכן אני. תרגע. היא אינה משקרת, אני נשבע לך בשם השם ששפתיה דוברות יושר וכל דבריה אמת."

האקדח נע שוב. לרגע שקלתי לקחת את האלה שלאורך ירכי ולהפתיע אותו במכה על עורפו. לא העזתי.

"מה אתה מתערב בכלל?"

"אני שוטר, אני יכול לנסות לעזור לכם למצוא את הילדה, אם רק תניח את האקדח ותסתובב אלי."

הוא השתתק. לאט לאט רפתה לפיתתו סביב האקדח עד שנשמט ארצה.

"הנה אני," אמר. "מה תעשה לי עכשיו?"

"שום דבר," עניתי. "רק אשאל שוב במשטרה איפה אפשר לאתר את הילדה האבודה."

"אתה לא עוצר אותי?"

"לא."

"ולא מדווח עלי?"

"לא."

האיש הביט בי כלא מאמין. רחל, שהשתתקה קודם לכן, פרצה עכשיו בבכי של התרגשות. האיש התכופף כדי להרים את האקדח.

"או לא," התערבתי. "את האקדח תשאיר כאן. אקדח ביד מזמין צרות. בעצמך ראית."

"נכון," לחש. "אקדח ביד מזמין צרות..."

והוא פנה ויצא מהחדר ללא מלת פרידה. שמתי את האקדח בכיסי ועזבתי את הדירה.

*

כשראיתי את השניים יושבים זה מול זה בבית הקפה, השתדלתי להיעלם מהמקום מהר ככל האפשר. לא הרגשתי עצמי שייך לארוחות מסוג זה. לא רציתי לשמוע מפיו של מושיקו הסברים ארוכים ומפותלים לארוחת הצהריים עם רב-פקד נסים. ידעתי בדיוק מה מתרחש לנגד עיני. מושיקו אינו טיפש. השוטר הפשוט שדיבר אלי בהערצה כשרק הגיע לכאן, הבין במהירות את חוקי המשחק במשטרה, והוא פועל לפיהם. ואני, שאינני נוהג כך - לעולם אינני מזמין את הבכירים ממני בדרגה לארוחות משותפות או מגניב אל תיקיהם הזמנות להצגות ולמופעי בידור - מוצא עצמי בודד בתחתית. לעולם אשאר שוטר פשוט, ידעתי כשהמשכתי בסיור. ואתה, מושיקו, אתה תגיע רחוק. שוב אינך משוחח אתי כלל. למה לטרוח ולבזבז מלים וכוח על שוטר שאין לו דבר להציע מלבד ותק? במקומי אתה מפנה את תשומת הלב שלך אל הבכירים ממני. אלה שיכולים להמליץ, לקדם, להעלות בדרגה. כאלה החיים, מושיקו, ואתה הבנת זאת. ואני, מדוע אני מסרב לנהוג לפי החוקים הללו?

"מה שלומך, יוסף?"

סלימאן - שלמה - היה האיש שקטע את הרהורי. גבוה, מוצק וחייכן עמד מולי.

"השתחררת?" שאלתי שאלת תם.

"כן," השיב. "ואתה כבר לא תראה אותי שם! אני טוב מכדי שתתפסו אותי."

נאנחתי. ידעתי מה הוא רוצה לומר לי. אולי גם הוא יודע היום להזמין לארוחה את האנשים הנכונים.

מחשבה אחת הלכה והתגבשה בלבי בעודי ממשיך את הסיור הרגלי השגרתי שלי. כבר שנים רבות אני עובד כשוטר בסיורים, תחילה אצל הבריטים ואחר כך במדינת ישראל. העבודה היתה קשה ומעייפת. והמרירות הלכה והצטברה בנפשי. מרירות כלפי המשטרה,

כלפי המדינה, כלפי העולם. אני זוכר, למשל, כיצד פעם אחת, בעודי מסייר עם שני שוטרים אחרים במשולש שיוצרים הרחובות יפו, בן יהודה והמלך ג׳ורג׳, התחלנו משוחחים על הציונות.

״ציונים?״ צעקתי, ״בשביל מה יש צורך בציונים? פעם כולנו היינו חברים, ולא היו ציונים! אנחנו יהודים אוהבי הארץ; התימנים עלו לארץ במשך כל הדורות מאהבתם העזה לארץ אבותיהם. הדת היא שהביאה אותם לארץ. אין ארץ-ישראל נקנית בלי אלוהי ישראל. מי צריך את הציונים הסוציאליסטים החילוניים? פעם כולנו היינו חברים, ולא ציונים.״

שני חבריי העיפו בי מבטים מופתעים ולא השיבו.

פעם אחרת קרא לי אחד ממפקדי וביקש:

״אתה שוטר פשוט. אתה בטח יודע מי מחבריך אוהד את מפלגת חירות.״

״מה זה משנה?״ הקשיתי.

״אנחנו שואלים, אתה עונה,״ השיב לי, כאילו אני פושע הנמצא תחת חקירה. ״מי תומך בסתר במנחם בגין?״

״אני לא אענה לך על חברים שלי, המפקד,״ הטחתי. ״אבל אני אתן לך שם אחד, שתוכל לרשום: אני!״

המפקד רשם מה שרשם ושלח אותי לדרכי.

והיתה ההפגנה שערכה תנועת חירות נגד הסכם השילומים עם גרמניה. התנועה קראה להמונים להתקיף את הכנסת, שכן היכולת לחתום הסכם עם בניהם וקרוביהם של הצוררים הנאצים עוררה במנהיגיה זעם רב. הייתי שוטר כשנערכה ההפגנה, ותפקידי היה לפזר את המפגינים בלא רשיון. לא יכולתי לעשות כן. כיצד אוכל להלום באלתי ביהודי הזקן המניף אל-על את ידו שמספר מקועקע עליה? לא יכולתי לעשות זאת; לא היה בכוחי למלא את תפקידי. הכניסה לאחד הבניינים שימשה לי כמקום מסתור מצוין. החלקתי פנימה, ובחסות המדרגות יכולתי לראות את ההפגנה הנזעמת בלא שאולצתי להכות באחיי.

ואולם, דבר אחד נתן לי כוח להתגבר גם על השעות הקשות ביותר. הידיעה כי בבית מחכה לי קן חם ואוהב. אסתר היתה מתעניינת ביום העבודה שעבר עלי, מלטפת אותי, מגישה לי קפה שחור. ואחר

כך היתה מתקנת את האיפור שעל פניה, מבליטה את גופה הנאה באחת משמלותיה האופנתיות, ויוצאת לטייל אתי בגאווה בחוצות העיר.

"מה הייתי עושה בלעדיך, בת-מלך שלי?" הייתי לוחש בלילות ומאמץ אותה אל לבי.

רבות דיברנו, היא ואני, על המשטרה ועל מקומי בה. באמצע שנות החמישים לא יכולתי עוד לשאת את האוירה בין עמיתיי השוטרים.

"תעזוב את המשטרה," אמרה אסתר באחד מהטיולים המשותפים שלנו באוירה הצלול כמים של ירושלים. "היא רק גורמת לך סבל."

ליטפתי את זרועה השלובה בזרועי. עכשיו, כשאני בן יותר מארבעים, איך אוכל להבטיח את פרנסת הבית אם לא אעבוד במשרתי הקבועה?

"אינני יכול, יפתי," נאנחתי.

"החוק מתיר להם למכור כרטיסים בשבת," אמר פקד שמעוני, "ולכן אנחנו צריכים להגן עליהם."

משהגענו אל רחבת הקולנוע "אדיסון" כבר היתה ההפגנה החרדית בשיאה:

"ש-בס! ש-בס!" קראו בקצב. אחרים עלו על הגדר והחלו לקרוא פסוקים מהתורה:

"זכור את יום השבת לקדשו!"

לבי לא היה שלם עם התנהגותנו, אך הפקודה ניתנה ואני, כשוטר פשוט, התחלתי להשליט סדר בקרב ההמון המתפרע. שלושה אברכים עקרו בכוח את הדלתות באולם "אדיסון". כמה מעמיתיי החלו לחבוט בהם ללא רחמים.

לפקודתו של פקד שמעוני הנפתי את האלה מעל אחד מאלה שעמדו וקראו פסוקים מהתורה ובכך חיממו את האוירה, מבלי להכותו אלא רק כדי להפחידו.

"רד מיד, בשם החוק!"

הוא התעלם ממני. להיפך: דומה שעצם העובדה שפניתי אליו הסבה לעברו את תשומת לבם של רבים מהמתקהלים הדתיים. קללות וגידופים ביידיש היו התשובה שקיבלתי. ואחר כך:

"שוטר שחור ומסריח!"

"תימני מלוכלך!"

עכשיו כבר בערה בי חמתי. הקהל המתגרה בי, האבנים וניסיון הפריצה שלהם לאולם - כל אלה עוררו את חמתי. חבטתי באלה שבידי באחד ואחר כך בשני. בינתיים המשיכו חלק מהמפגינים הלאה, אל קולנוע "עדן". המשכתי בעקבותיהם. אחד מהדתיים התנפל על אדם שעמד בתור והחל לחנוק אותו. חבטתי גם בו באלה שלי. אחרים מעמיתיי החלו לנסוע במכוניותיהם על המדרכה, מנסים לפנות כך את ההמון המשתולל.

"אנחנו עוד נהרוג אותך, יוסף טוילי!" נמצא מי שלחש לי. "אנחנו עוד נהרוג אותך!"

לא זיהיתי את האיש שפנה אלי בשמי ואיני יודע עד היום מהיכן זיהה אותי; אבל אותה הפגנה היתה הקש ששבר את גבי. לא יכולתי לשאת את המחשבה שהרמתי יד על יהודים. בעקבותיה הגשתי בקשה להפסיק לעבוד בסיורים ולעבור אל החקירות.

הבקשה אושרה, ואני התחלתי לעבוד במגרש הרוסים, במחלקת החקירות של אזור ג' - קטמון. זנות, שחיתות ומקרי רצח מעטים עברו תחת ידיי. היטב אני זוכר, למשל, את קבלן הבניין שנמצא מת במרכז העיר ("אזור א'") וחור של כדור אקדח במצחו. החקירה היתה מהירה, נגבו עדויות מהעוברים ושבים וכן ממכריו ובני משפחתו של הנרצח, וכבר בערב היה ברור מי הרוצח: בעל קיוסק ברחוב בן-יהודה. הכרתי את האיש, שקרחת קטנה במעלה ראשו וסביבה שער אפור וסבוך. לא פעם קניתי ממנו גזוז או עיתון במהלך סיוריי במקום. בלב כבד הלכתי אליו הביתה כדי לעצור אותו. גם הוא מיצמץ בעיניו בהפתעה כשראה

אותי. בשתיקה לקחתי אותו לבית המעצר. עוד מקרה רצח בא על פתרונו.

אחר כך היה מקרהו של הנער שנתפס בעת פריצה והובא לתחנה. חיוור ורועד עמד בחדר העירום מתמונות. בעיניים מבוהלות הביט בנו, השוטרים, ומבטו התרוצץ מאחד לשני. מניסיוני הרב ידעתי כי זו הפריצה הראשונה שלו. ידעתי גם מה פירושו של רישום פלילי בעבור הנער הזה. חיכיתי עד שהמהומה תשכח והוא ואני נישאר לבדנו בחדר. באותם ימים עדיין לא היו חוקרי נוער מיוחדים למקרים כאלה. משנסגרה הדלת מאחורינו, ניגשתי אליו וסטרתי על לחיו פעם ועוד פעם. מופתע, שיפשף העבריין הצעיר את הלחיים הכואבות.

"עכשיו תקשיב לי," אמרתי בשקט. "אני לא יודע למה פרצת, אבל אני יודע שזאת הפעם הראשונה שאני רואה אותך פה. ואני יודע שאני לא רוצה לראות אותך פה יותר לעולם."

סטירה נוספת ליוותה את המשפט האחרון.

"עכשיו לך הביתה, אני כבר אטפל בזה ששום דבר לא ירשם בתיק; אבל אם אני רואה אותך פה עוד פעם אחת, אני אישית אדאג לזה שתשב בבית הסוהר להר-בה זמן. ומי שמתחיל את החיים שלו בבית סוהר, לא יוצא משם כל כך מהר כמו שאולי נדמה לך. ברור?"

הוא הינהן בראשו, ואני פתחתי את הדלת.

"ועכשיו - לך, ואל תחזור יותר אף פעם."

בצעדים מהססים, מופתע מהחופש הבלתי צפוי, ניגש הנער אל הדלת, ואז זינק החוצה ונעלם בחשיכה. שנים רבות מאוחר יותר, זיהיתי את פניו בראיון שנתן לטלויזיה כדוקטור באוניברסיטה. אני מאמין שאיש מלבד שנינו אינו יודע על המעידה הקלה הזאת בעברו.

והיה אותו בית זונות ברחוב המלך ג'ורג' פינת אגריפס. באחד מבתי המלון, בקומה השלישית, חיכו הבנות ללקוחות. כולן היו יהודיות, בנות כל העדות, כולן היו צעירות. בעבר שימשו הזונות הללו את השוטרים הבריטיים. היום נהגו גם כמה מעמיתי למשטרה לבקר אותן.

"עשרים לירות זה עולה!" התגרה בי פעם ה"בוס" שלהן. "אבל לך, אדוני השוטר, מחיר מיוחד..."

בדרך כלל העדפנו להעלים עין מהמקום. הוא היה לא חוקי, אמת; אבל ענה כפי הנראה על צורך בלתי נשלט שיש לאנשים בכל העולם. ומוטב לדעת איפה הזונות עובדות ומי הסרסורים שלהן, מאשר לנחש זאת.

יום אחד נכנסתי לשם, בעקבות מהומה שפרצה במקום. כיסאות נשברו, סכינים שלופות נראו בידי אנשים ונשים היסטריות, לבושות למחצה, הופיעו במרפסת וצרחו בקול:

"משטרה! מש-ט-רה!!!"

וכך הגענו מושיקו ואני למקום. המהומה היתה רבה, אבל בעזרת צעקות ואלות שלופות הצלחנו להרגיע את הרוחות.

"מי שימשיך לעשות עכשיו רעש, עצור!" הודעתי אני.

הבנות התלחשו ביניהן בהתרגשות. הגנבתי לעברן מבטים סקרניים. לפתע ראיתי לנגד עיני נערה מוכרת. גם היא זיהתה אותי, וכעבור שבריר שנייה של מבוכה מיהרה להסתתר מאחורי אחת מחברותיה האחרות. נערה יפהפיה, שחורת שער ועיניים, עורה כעין הזית ושפתיה אדומות ומוגדלות באמצעות איפור חכם. ניגשתי אליה.

"סבתא שלך יודעת?" שאלתי בשקט.

"לא; היא גם לא תדע, נכון?" העניקה לי חיוך נהדר שגילה שיניים צחורות כפנינים.

"היא לא תדע," אמרתי, אך לבי נצבט בכאב. דברים שאמרה עמה סעדה, סבתה של הנערה, על המוסר כאן לעומת המוסר בתימן שבו ועלו בי. הנה, גם לכאן הגיעו בנות תימן היפהפיות, שני דורות בלבד אחרי הדור שעלה ארצה.

יהודי תימן, ישרים ועמלנים מטיבם, מצאו עצמם בישראל בשולי החברה, כשהם חיים לצד אנשים שבעים ובעלי כסף. לא רק בתנאי דיור איומים נאלצו להסתפק: הם גם היו הפועלים הנחותים ביותר והתלמידים החלשים ביותר. כך נוצרה שכבה שלמה של אנשים ללא עתיד. איפה יכלו לעבוד? איזו השכלה יכלו לרכוש? היכן יכלו לקנות דירה? רבים מהם חשקו את שפתיהם והמשיכו לעבוד. אחרים פנו לאחת הדרכים הקורצות ביותר להשיג כסף ומעמד: הפשע. גניבות, פריצות, מעשי שוד ומעשים נתעבים מאלה הניבו במהירות ובקלות את הכסף הדרוש, ולוו גם ביוקרה ובמעמד. מדוע אפוא שלא

יתפתו? התחושה שהתרבות התימנית נחותה משל האשכנזים ושאין לתימנים מקום תחת השמש, הניבה גם היא אלימות ותסכול שהוליכו לפשע.

"מה שלום סבתא שלך?" שאלתי.

"רוב הזמן במיטה, אבל צלולה יותר ממך וממני."

שניתי נושא: "כמה זמן את כאן?"

החיוך הקל פינה את מקומו לכעס חצוף: "זה לא עניינך!"

קול מהומה מקצהו השני של החדר משך את תשומת הלב של שנינו אל פינת המשקאות. מושיקו עמד שם, אלתו מושטת קדימה, ומתחתיו שכב אחד הלקוחות ודם זורם מראשו.

"זה ילמד אותך לקח!" רשף מושיקו. "יותר כבר לא תתגרה בשוטר, נכון?"

מאוחר יותר באותו ערב, כשכל הפרשה כבר היתה מאחורינו וידענו כי לפחות בימים הקרובים ישרור שקט מוחלט במקום, אמרתי:

"זה לא אנושי ולא חוקי, לחבוט באלה לאדם שאינו מתנגד לך."

מושיקו החזיר לי מבט גאה: "צריך לדעת למי להרביץ!"

ובינתיים, בבניין שברחוב הנרקיס, נישאה השכנה רחל בשנית. ללא חינה וללא שמחה אמיתית, התחתנה עם סנדלר מבוגר שאיבד את משפחתו בשואה והוקסם דווקא מהיותה תימניה.

"הוא הולך אחריה באש ובמים," אמרה אסתר. "והיא - היא רוצה עוד ילד."

וילד כזה אכן נולד, כשנה אחרי תחילת הנישואין, ושמו בתעודת הזהות "דוד" ובפי כל "דודי".

"אבל שום דודי לא ימחוק מלבה את הזיכרון של יונה," קבעה אסתר. "כשילד מת, אפשר להתגבר; אבל כשילד נעלם, ואתה יכול לדמיין היכן הוא עתה ומה מעשיו בכל רגע - הכאב אינו נעלם אף פעם."

ורחל אכן היתה יושבת בדירת החדר שלנו, מאכילה את דודי כפית אחר כפית ולוחשת: "הלוואי שמישהו מאכיל כך גם את יונה..."

"את לא עושה טוב לילד," אמרה אסתר. "בעצם את לא מאכילה אותו, אלא את הילדה האבודה. מי שנמצא אתך כאן עכשיו הוא דודי, ולא יונה."

"את צודקת," השיבה רחל. "אבל איך אני יכולה להימנע מזה? תגידי לי בעצמך: איך אפשר לא לחשוב על הילדה הקטנה והאבודה שלי, איך?"

במפית ניגבה את שיירי הרוטב מסנטרו של התינוק ואחר כך אימצה אותו אל לבה:

"הלוואי שמישהו מחבק עכשיו ככה גם אותך, יונה שלי..."

לפתע הפנתה אסתר את ראשה לעברי ושאלה: "מה מעיק עליך?"

"את לעולם לא תחמיצי מצב רוח רע שלי!" השבתי לה, מופתע. "לכולם אני יכול לומר שהכול בסדר גם כשמשהו מעיק עלי; אבל את..." ליטפתי אותה בחיבה.

"יונה שלי," אמרה רחל כאילו אינה שומעת כלל את השיחה בינינו וטפחה על גבו של התינוק השבע.

"תודה," השיבה אסתר בחיוך על המחמאה שלי. "ובכל זאת, אולי תספר מה קרה?"

ואני סיפרתי: כחודש קודם לכן, התקבלה במשטרה קריאה ממחלקת הסעד של עיריית ירושלים: מישהו משתולל שם ושובר כיסאות. תקריות אלימות מסוג זה היו עניין שבשגרה. מיהרתי לשם. האיש כיוון לעברי כיסא שלם והזהיר:

"אם תתקרב אלי, אני שובר את זה על הראש שלך!"

"בשם החוק אני עוצר אותך!" קראתי בקול קשה.

"אם תתקרב אלי, אני - "

ידעתי בדיוק איך מתנהגים עם אנשים כמוהו. זינקתי לעברו, תפסתי בדש מעילו והתחלתי לגרור אותו במורד המדרגות.

"רגע אחד!"

אדם בחליפה כהה ובעניבה אדומה חסם את דרכי. "מה שמך בבקשה?"

הבריון נאבק בי, מנסה לנצל את ההזדמנות כדי לברוח. העמקתי את לפיתתי.

"יוסף טוילי, שוטר מספר 1792."

"אני עורך הדין גוטפריד צוקר. אתה יודע שהחוק אוסר עליך לתפוס בצורה כזו בן-אדם - "

"נתתי לך את המספר שלי, ואתה יכול לעשות אתו מה שאתה רוצה," עניתי בעודי מרסן את הבריון האלים בכוח.

"או, אתה עוד תיפגש אתי; אתה - עוד - תיפגש - אתי!"

היום קרא לי מפקד הנפה לשיחה:

"עומד להיות נגדך משפט, על שימוש באלימות שלא כדין!" הזהיר אותי. "ואם אני אקבל תלונה נוספת כזאת, אתה עף מהמשטרה גם ללא משפט. הבנת?"

כשסיימתי לספר על כך לאסתר, אמרה זו בביטחון:

"שום דבר לא יקרה. נשיאים ורוח, וגשם אין. על מה יתבעו אותך? על זה שמנעת מבן-אדם לנהוג באלימות גדולה אף יותר? אתה יכול לחייך. אף אחד לא יעשה כלום."

"יונה שלי," מילמלה רחל לעצמה והניחה את התינוק הישן בעגלה.

אסתר צדקה. התלונה העלתה אבק בארכיון המשטרה ואיש לא טיפל בה.

*

"אני נשלח לקורס קצינים!"

המזלג עצר בדרך לפי. "מה?"

"מה ששמעת. נבחרתי לקורס שיתחיל בנובמבר."

"אבל - אבל - " נזכרתי בדברי ההערצה שאמר לי כשרק הגיע למשטרה; המשכתי להיזכר בארוחות שנראה סועד בחברת קצינים בכירים ובמשפטו הנחרץ: 'צריך לדעת למי להרביץ.' הוא צדק. נזכרתי בקבלן שערך מסיבה מפוארת לרגל עלייתו בדרגה של אחד הקצינים

במשטרה, שנעצר באשמת שוחד ושוחרר למחרת. שוטר נבון יודע כי יש אנשים שבהם אסור לפגוע; שוטר חכם לא יניף לעולם את האלה מעל אדם עשיר ומשכיל, ובעיקר לו מעל אדם עם החברים הנכונים. רק מול פשוטי העם חסרי החברים גבוהי-הדרגות, ישתמש בנשק הזה ללא חשש. מושיקו הכיר את כל החוקים ושיחק לפיהם. מושיקו אוחיון עומד להיות קצין במשטרה ואני, יוסף טוילי, הוותיק ממנו ב-12 שנה לפחות אך חסר כישורים בכל הנוגע לחנופה ולשינוי דעות פוליטיות - אני עומד להישאר שוטר פשוט.

"למה אתה מספר לי את זה?" שאלתי.

"אתה חבר שלי, לא?"

לא להרבה זמן, חשבתי ללא קול. עוד מעט תראה ששום תועלת אינה צומחת לך מהקשר הזה, ותמהר לחסל אותו.

דומה שמושיקו ראה את אי השקט שלי, שכן שאר הארוחה עברה עלינו בשיחה זהירה. הוא שאל מה שלום אסתר ואני שאלתי לשלום אשתו. הוא סיפר על ילדיו הזקוקים לחוגים בשעות אחר הצהריים ואני מילמלתי משהו על ילדיי שלי. משסיימנו לאכול קראתי למלצר וביקשתי חשבון.

שתי דקות אחר כך הופיע בעל המסעדה ליד השולחן שלנו.

"אתם לא צריכים לשלם," אמר. "אתם אורחים שלי."

"אה, תודה - " החל מושיקו לומר.

"אנחנו לקוחות שלך," אמרתי בקול. "ובתור כאלה, אנחנו נשלם!"

"מה אתך?" לחש מושיקו בזעם. "השתגעת לגמרי?"

"קח!" הושטתי לבעל המסעדה את הסכום המדויק.

"בהחלט, בהחלט," אמר בעל המסעדה. "והנה העודף שלך!"

שני שליש מהסכום הוחזרו לי. לרגע קצרצר אחד היססתי ואחר כך השארתי את הכסף על השולחן ונבחתי לעבר מושיקו - כרגע עדיין שוטר בדרגתי:

"בוא!"

בחוץ נעץ בי מושיקו מבט ממושך ואחר כך אמר לאטו:

"משוטר ותיק כמוך הייתי מצפה שתדע איך עושים חיים במשטרה," סינן והלך לדרכו ללא כל ברכת פרידה.

יצאתי לרחוב, שקוע במחשבות. כל השוטרים שהגיעו יחד אתי ואף אחריי ונשארו במשטרה, קודמו. ואני? האם זה בגלל הדעות הפוליטיות שלי? בגלל סירובי להחניף למי שצריך? בגלל דביקותי בחוק? בגלל -

"יוסף!"

עברה שניה עד שהבנתי כי הקריאה נועדה לי. הסבתי ראשי לאחור. מבט מהיר על הרחוב לא גילה לי מי קראה לי, וכבר עמדתי לשוב וללכת כשאחת הנשים שברחוב קראה בשמי שוב, ואף צירפה לקריאתה נפנוף בידה:

"יוסף, יוסף!" י

היא היתה בת קרוב לחמישים, שזופה מאוד, גבוהה ורזה. לגופה לבשה מכנסיים קצרים וחולצה קלה. ידעתי שאני מכיר אותה, שכבר ראיתי את פניה בעבר, אבל מאיפה?

"אתה לא יודע מי אני?" צחקה, "אני לורה. זוכר? אשתך..." היא צחקה, ואני טפחתי בידי על מצחי.

"לורה," אמרתי, "כל כך השתנית! היית בהירה כל כך ועכשיו..."

"וגם עברית לא ידעתי," חייכה. "בוא, בעלי לשעבר, בוא. נשתה קפה ביחד ונפטפט!"

ואני הייתי צעיר וחופשי מדאגות. התפרנסתי בקלות, לא היה עול משפחה על כתפיי, סבתא סיתי היתה עדיין בחיים. האם הייתי אז מאושר יותר מאשר היום? כששולחן מלוכלך מעט ושתי כוסות קפה מפרידים בינינו, החלה לורה לשאול מה שלומי.

"ארבעה ילדים? נהדר!" אמרה. "לי יש רק בת אחת. הכרת אותה. אתה זוכר..."

"ובעלך?" לגמתי מהקפה המר והטעים שהזמנתי.

"אין; מת," השיבה בפסקנות. "וטוב שהוא מת. עוד קודם לא הסתדרנו כל כך. הוא נעשה מאוד דתי בזמן שחי כאן לבדו, ואני לא יכולתי לעמוד בכך. זה לא בשבילי, המקווה וכל המצוות האלה, בהחלט לא בשבילי!"

הבטתי בה. העיניים הכהות עוטרו בקמטים עדינים. העצב שליווה אותה באותו מסע משותף רק העמיק.

"ומה את עושה עכשיו?" שאלתי.

"עכשיו אני בקיבוץ," ענתה. "ושם אני מאושרת. בבוקר אני מטפלת בילדים, ולפעמים עושה תורנויות בחדר האוכל ודברים כאלה; אבל יש לי הרבה זמן בשביל עצמי ואף אחד לא אומר לי איך להתנהג מתי."

"והבת שלך?"

"היא כבר גדולה. גמרה צבא ועכשיו הולכת ללמוד ספרות פה, בירושלים. ואתה?"

מוזר ככל שהיה הדבר, שהרי כל הכרותנו הקודמת ארכה שבועיים בלבד, הרגשתי לידה כמו ליד ידידה ותיקה. "נשוי, ארבעה ילדים," השבתי.

"ושוטר," צחקה ושלחה יד אל השרוול שלי.

"שוטר פשוט," העמדתי דברים על דיוקם. "הדרגה הכי נמוכה במשטרת ישראל."

היא סיימה את הקפה ההפוך שהזמינה והניחה אותה בטריקה על השולחן. "מגיע לך יותר!" אמרה בפסקנות, ושוב שלחה יד ללטף את אצבעותי.

זכרו של הלילה האחרון על האוניה, הלילה שבו ניסתה לטפס אל דרגש השינה שלי, הכה בי בבת אחת. אספתי את ידי.

"אני נשוי באושר," אמרתי לה. "ותמיד אשאר נאמן לאשתי."

היא הביטה בי, פגועה ומופתעת. "אבל - " אמרה. "אבל - "

"זהו זה," פסקתי. "אני שמח שפגשתי אותך וקיבלתי מעין דרישת שלום מהעבר; אבל מה שהיה - היה, לורה, והקשר שאף פעם לא היה בינינו, מת."

היא נאנחה בשקט וקמה ממקומה. "אין לי כסף," אמרה. "הגעתי הנה במשאית של הקיבוץ ואני אמורה לחזור לקיבוץ באותה משאית. האם תוכל - ?"

שילמתי תמורת הקפה ששנינו הזמנו, ולורה נעלמה מחיי שוב - והפעם לתמיד.

*

אחרי מאמצים רבים הצלחתי להתקבל לשיחה אצל שר המשטרה בכור שטרית, יליד הארץ בן עדות המזרח, שהכרתי כירושלמי ותיק לפני שנים.

"אני שנים רבות במשטרה," אמרתי. "איך זה שאני עדיין שוטר פשוט כל הזמן הזה?"

השר ביקש את התיק שלי מהמזכירה, עיין בו לרגע, נשא עיניו ואמר: "יוסף, אני מכיר אותך שנים כשוטר מעולה וכבן אדם ישר מאוד, אבל ברור לך" והוא ציטט את הביטוי הערבי "אני לא קושר ולא מתיר. פנה אל המפקדים שלך באופן ישיר, לא אלי."

לא קושר ולא מתיר... כמה קל, אדוני השר, לברוח מאחריות!

"נחשוב על כך באופן חיובי," אמר לי ניצב סמי, ואני חיכיתי וחיכיתי, ודבר לא קרה.

ואז, יום אחד, קיבלתי אישור למה שידעתי בלבי כל העת, אך מעולם לא הוכח לי. פקד מושיקו, חברי לשעבר והממונה עלי היום, קרא לי לשיחה לא-רשמית ואמר:

"לעולם לא תעלה בדרגה כל עוד אתה לא משתף פעולה בבחירות ובדברים אחרים. יש 'קרוס' על התיק שלך."

"קרוס על התיק שלי? מה זאת אומרת."

"תראה, לא הייתי צריך לדבר אתך על זה בכלל; אבל אני עדיין רואה את עצמי כחבר שלך. אתה הולך נגד מפא"י ויש לך פה גדול. בגלל זה לא עלית דרגה וגם לא תעלה בדרגה."

"אני מצפצף על הדרגות," זעמתי. "בשביל עשר לירות לחודש אני לא מוכר את העקרונות שלי!"

"וחוץ מזה, יוסף, אתה לא משלנו!" חתם מושיקו את השיחה. "פשוט - לא משלנו!"

פרק עשירי:

ביקור חוזר בשמעון הצדיק

עוד שוטר ועוד שוטר חלפו על פני בסולם הדרגות במשטרה. הנה נחמן, שכאשר הפך לשוטר פנה אלי וביקש:

"יוסף, תהיה בן-אדם ותמלא את הדו"ח בשבילי, טוב? אני בסך הכול מוכר קרח שהתגייס למשטרה. לקרוא ולכתוב אני יודע בקושי."

והנה הוא עולה בדרגות: כוכב אחד, שני כוכבים, שלושה כוכבים... ואני - שוטר פשוט. לזמן קצר עבדתי כשוטר בכנסת. היו חברי כנסת נחמדים, שבירכו אותי לשלום בבואם ובצאתם ואף התעכבו לשאול מה שלומי. ראש האופוזיציה מנחם בגין היה אחד מהם. היו חברי כנסת עוינים שמעולם לא נתנו מבט שני באנשים השומרים על בטיחותם. כעבור זמן קצר ביקשתי לעבור לעבוד כיומנאי. די לי גם מהחקירות. הגיע הזמן שאנוח.

כיומנאי התחלתי לקבל תלונות מסוגים שונים: הייתי משועמם וממורמר, וכבר ידעתי שלא אתקדם בחיי. הנה באה אישה ומתלוננת שבעלה מכה אותה.

"זה לא רציני," אמרו לה עמיתיי. "אם הוא ממשיך להרביץ לך, תלכו לרבנות!"

והנה תלונה על שכן מטריד, תלונה שנייה על כייסים באזור התחנה המרכזית ותלונה שלישית על עובד שפוטר ומתנהג באלימות.

חלק מהתלונות מגוחכות וחלקן רציניות, ואני בין המחליטים לאיזו תלונה להתייחס בכובד ראש ואיזו לשים בצד בביטול.

באחד הימים, ואני ממהר לעבודתי בתחנת המשטרה, נעצרתי לפתע למראה אדם שזקן לבן וארוך מעטר את פניו. חולה למראה היה האיש, ועיניו מוקפות עיגולים שחורים המעידים על עייפותו של הגוף.

"שלום מורי צארום," אמרתי.

חיוך האיר את פניו של האיש כשהשיב לי ברכה. "אתה בוודאי אחד מהילדים שלמדו בבית היתומים שלי," אמר. "רבים כל כך אומרים לי שלום, ששוב אינני זוכר כל אחד ואחד מהם. אם כך, אתה שוטר?"

"כפי שאתה רואה."

"לכבוד הוא לנו. שוטר עבודה מכובדת היא, שמביאה כבוד לא רק עליך כי אם על התימנים כולם."

"ומה שלומך, מורי צארום?"

"שלומי? הבורא לא הטיב עם גופי, אולם הטיב עם נפשי. אני שמח לראות את חניכי ובני הקהילה התימנית באשר הם מגיעים לעמדות בכירות בכל מקום ומקום, בעזרת השם. אני רואה את חניכי והנה הם חשובי העדה, מלומדים, מורים, עוזרים משפטיים ועסקנים ציבוריים. ומצד שני, עצוב לי לראות את התרבות התימנית נכחדת והולכת. ודאי זכור לך כיצד למדנו את התורה על פי המבטא התימני. כשקמה המדינה קטעו מוסדות החינוך של הישוב את לימודי אלה, והבניין החשוב שלנו התמוטט בלי רחמים ומוגר ארצה. לחמתי בהם, אך חשתי כאילו אני שב ומתנגש עם קיר ברזל - ואינני יכול לו."רק לכיתות הנמוכות יש לי היום ת"ת, ועל כל תקציב אני נלחם. הילדים לומדים את המבטא ואת המנהגים החשובים שבהם הצטיינה העדה התימנית, לפחות בגיל הרך. האם ייצא מזה דבר-מה? האם ילחמו הם כשיגדלו על חידוש מסורת אבותיהם? ימים יגידו. אך מה אני מלאה אותך בדיבורים, מר - מה שמך?"

"יוסף טוילי."

"בוודאי, בוודאי. מה אני מלאה אותך בדיבורים? נחזור איש-איש לדרכו, ויראה השם את מעשינו וייתן ברכה בידינו."

"מורי צארום?"

אישה זקנה עמדה שם, נוגעת בזרועו בהססנות. הוא פנה אליה. "שלום לך."

"אני פה בשביל בני משה. זוכר אותו? הוא רוצה לעזוב את ישראל ולנסוע לארצות הברית, אולי תוכל..."

"בוודאי, בוודאי שאוכל. משה בנך בחור טוב והגון הוא." והוא פנה אלי והסביר: "בארצות הברית, נסגרה דלתם של האמריקאים בפני כולם - מלבד בפנינו, יהודי תימן. ואני עוזר לאלה המעוניינים בכך לנסוע לשם, בעזרת המלצתי החמה, ולהתחיל שם דרך חדשה. שם, בארצות הברית, יכולים הם לדבר בעברית הנכונה..."

עצב נשקף מעיניו כשאמר: "אני, יליד הכפר חראז שבתימן אני, מהלך שלושה ימים מצנעא. בן שבע עשרה הייתי כשנשמעו פעמי תחיית ארץ ישראל ושיבת בנים לגבולם בכפרי קמנו, שלוש משפחות, צררנו אלת חפצינו על גבי גמלים ואתונות ונטשנון את הארץ שבה נולדנו, שמים את פעמנו לארץ הקודש. מכשולים רבים העמיד הקדוש ברוך הוא בדרכנו. עברנו מדבריות ודרכים מלאות חתחתים ביבשה, סערות קשות בים. שנה שלמה עברה עד שהגענו ליפו. היטב אני זוכר את הגעתנו לשם. בגדנו קרועים, פנינו שרוטות, אך ספרי הקודש - שלמים ושמורים היטב... כמה אהבנו אז את ארץ הקודש, כמה שמחנו על שהתגלגלה בידינו היכולת למלא את המצווה לעלות אליה... והנה, חלפו הימים, השתנו הרוחות ואני איש זקן הנני. אין בדעתי לעזוב את המדינה שקמה. אני אוהב אותה וקשור אליה בכל רמ"ח אבריו; אולם לא אעמוד בדרכם של הרוצים לעשות כן, ואף אסייע בידם בכל דרך אפשרית. משום שהיום ברורים לי המכשולים העומדים בפני החיים כאן, וברורה לי זכותו של כל אדם לחיות את חייו כרצונו."

פרץ של שעולים קטע את דבריו של מורי אברהם צארום, והוא הוציא ממחטה והניח לגופו להיטלטל בסערה עד אשר שככו שעוליו. ואני הבטתי באיש הזה, שכילד חששתי מפניו ועם השנים למדתי להעריכו - ואולי היה זה הרגע שבו גמלה בלבי ההחלטה לגבי ילדי-שלי: וכי מדוע יאלצו לשאת את ההשפלות והצרות כאן בארץ? למה לא יחיו גם הם בארצות הברית, ארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות?

*

חיים נסע לארצות הברית וראה ברכה בעמלו. עד מהרה התקדם בתחום האקדמיה ואני הייתי מאושר. מכרתי את דמי כדי שהילד יוכל לגמור תיכון, ובזכות זה יהיה עוד מעט פרופסור באוניברסיטה. שנים ספורות לאחר מכן ביקש גם בני אלי לנסוע בעקבותיו, ואני נתתי לו את ברכתי.

"מה הטעם שתישאר בארץ ישראל, אשר לחם חוקה הוא האפליות העדתיות והפוליטיות?" שאלתי.

ואילו אני, אדם זקן הייתי. תפקיד היומנאי במשטרה פשוט שיעמם אותי. הייתי רושם מי נכנס ומי יוצא, רושם תלונות שמגישים אזרחים שונים, מפקח וממשיך הלאה. אני זוכר שדרן רדיו פופולרי שהגיע לתחנה כי זומן לחקירה. נשים שהתלוננו על מכות מבעליהן, גבר שזונה כייסה אותו ושאר דברים כאלה. יתרונה של העבודה היה השעות המסודרות שבהן התנהלה - אמנם עבודה במשמרות, אבל שוב ללא חקירות הנמשכות אל תוך הלילה. פתאום יכולתי להגיד לאסתר מתי אגיע הביתה.

ואז הגיע משפטו של הצורר הנאצי אדולף אייכמן, ואני נלקחתי מתפקידי כיומנאי והתחלתי להיות אחד השומרים על האיש השנוא ביותר במדינת ישראל. המשפט נערך ב"בית העם" בירושלים, וקהל רב צבא על האולם, החל בעיתונאים רבים מרחבי העולם וכלה בשונאי אייכמן שרצו לראות בנפילתו. במהלך המשפט, שהפך למעין היסטוריה בזעיר-אנפין, החלו יהודים בזה אחר זה לספר על כל הסבל שידעו בימי המלחמה. כיצד נשלחו בידי הנאצים, שאייכמן היה אחד ממנהיגיהם הבכירים למחנות הריכוז. הם דיברו על מעצרים, הרעבות, רציחות, גזל והשמדה. בית

יום אחר יום הייתי מגיע למשפט, שומר על האיש ומונע מאחרים לפגוע בו. היו כאלה שניסו. אם בשיניים ובמכות ואם בכלי נשק מסוגים שונים. אייכמן היה אדם שנוא על רבים. אסור היה לי

להניח למי מהם להיכנס. שאר השוטרים דיברו בשנאה על אייכמן. רק אני, מול כולם, אמרתי:

"'אנחנו אשמים. היו לנו שני מנהיגים: בן גוריון וז'בוטינסקי. ז'בוטינסקי אמר ליהודים, 'תברחו מאירופה. אם אתם לא בורחים תבוא כליה עלינו,' וזה התקיים. הוא אמר, 'אם לא תחסלו את הגולה, הגולה תחסל אתכם.' ואייכמן היה איש שקיבל פקודות וביצע אותן. הרי גם אני מקיים פקודות שאני מקבל, לא? אם מבקשים ממני להרביץ למפגינים, אני מרביץ להם; ואם מבקשים מאייכמן החייל שישמיד יהודים, מה אתם רוצים שיעשה?"

הקצינים שמעלי עיקמו את פרצופיהם כששמעו אותי. להצדיק את אייכמן? זה כבר באמת יותר מדי. התחלתי למצוא את עצמי לבדי. דעות מסוג זה לא היו אופנתיות מספיק.

"תראה," לחש לי פקד מושיקו יום אחד. "אני מדבר אתך כמו ידיד לשעבר. אם לא תשנה את דעותיך, איך אפשר לקדם אותך?"

"אני לא אשנה את דעותי," השבתי. "הקידום מגיע לי לא בגלל דעה זו או אחרת, אלא בגלל היותי שוטר טוב!"

ואילו אתה, מושיקו, חשבתי בלא קול, סוגר תיקים לפושעים היוצרים אתך הקשר טוב. מה נתן לך אותו סרסור שנראה מתרועע אתך במסעדה ותיקו נסגר מאוחר יותר? איזה שוחד הציע לך, כדי שתעוות את החוק לטובתו?

באותו ערב, כששבתי הביתה ואסתר אמרה בפעם האלף: "בשביל מה אתה צריך את כל זה? תתפטר, תהיה רק אתי. הילדים כבר עזבו את הבית. חיים ואלי בארצות הברית, עשירה ומרים נשואות ומסתדרות בחיים. הפנסיה שלך תספיק לקיומנו - אולי לא בעושר, אבל בהחלט בכבוד. בשביל מה אתה צריך להישאר? לעבוד תחת קצינים מושחתים, לזכות בלעג ובחוסר הערכה מצד עמיתיך למקצוע? תפסיק לעבוד, ואנחנו נוכל ללכת זה לצד זו בירושלים, להחזיק ביחד את הבית, לאהוב זה את זו כמו זוג צעיר שרק עכשיו התחתן. והכסף? שילך לעזאזל. העיקר שיהיה לנו די כסף כדי לאכול. בוא, עזוב את המשטרה ותהיה אתי בירח דבש לכל החיים!"

היתה זו הפעם הראשונה שבה לא ביטלתי את דבריה של אסתר בלא מחשבה. לא השבתי דבר ביום הראשון ואף לא ביום השני. ביום

השלישי ניגשתי אליה ואמרתי: "חמודה יקרה שלי - אעשה כדבריך, אתפטר מהמשטרה."

ימים ספורים אחרי שגמלה ההחלטה בלבי ביקשתי פגישה עם רב-פקד מושיקו.

"אני רוצה לעזוב," אמרתי לו.

"למה?" הוא הופתע מאוד. הוא שמע מפי לא תלונה אחת ולא שתיים, אבל כפי הנראה האמין שאשאר במשטרה עד גיל הפרישה, אדם ממורמר אך העושה מלאכתו נאמנה. והנה קמתי, התמרדתי ואמרתי: לא עוד. אסתר צודקת. אין כל סיבה שאמשיך לסבול את ההשפלות היומיומיות ולפגוש פושעים מדרגות שונות. הגיע הזמן שאדאג לעצמי.

"אותי, שהייתי ישר לאורך כל הדרך, הפלתם לראה ולא הנחתם לי להתקדם. ואחרים..." הבטתי היישר בעיניו. הוא מיצמץ.

"רציתי לבקש ממך להישאר," אמר. "אבל..."

"ומה תתנו לי אם אשאר? דרגה? משכורת גבוהה יותר? מה כבר אתה יכול להציע לי?"

הוא כיווץ את שפתיו והביט בי. "אתה כבר בן חמישים," השיב לאטו. "לא תוכל עכשיו להיות קצין."

"בטח; פעם הייתי צעיר וחסר ניסיון מדי והיום אני מבוגר מדי. לא, מושיקו, אני עוזב."

"בשבילך אני רב-פקד," אמר מושיקו.

"לא; **רב-פקד** מושיקו," הדגשתי את הדרגה בלגלוג, "אני עוזב!"

"חבל," אמר מושיקו, ואני לא ידעתי אם הצער רציני או מדומה. "אני אדאג אישית לכך שתקבל את מלוא הכספים המגיעים לך," הבטיח בתום השיחה. "לפחות בנושא הזה שתהיה מסודר."

אינני יודע האם ניסה לקיים את מה שהבטיח או שמא מראש רק פלט את המלים שחשב שירגיעו אותי ולא ניסה כלל לקיימן. משחושבה פרישתי, לא הסכימו לחשב את חברותי בהגנה משנת 1929 כחלק משנות העבודה שלי. הסיבה לכך היתה העובדה שבאפריל 1946 גבר חשדם של הבריטים כי אני מסייע להגנה, ואני אולצתי לפרוש. רק בפברואר 1947 חזרתי למשטרה.

"הוותק שלך מתחיל בשנה שבה התגייסת למשטרה, שהיא 1947 !" הודיעו לי. וכך לא הגעתי עד הסכום המירבי שיכול שוטר פורש לקבל - שבעים אחוזים ממשכורתו. דעותיי הימניות גרמו לממונים עלי לנקום בי אפילו ברגע הפרישה.

"שטויות," אמרה אסתר. "יש לנו זה את זו, ואת המתנה הזאת לא יכול אף אחד לקחת מאתנו. לאהבה אין תחליף, אבל לכסף - יש ויש."

"את צודקת, חמודה שלי," אמרתי. "ומעכשיו יש לנו שנים רבות של פנאי משותף. אני אוהב אותך, אוצרי, וסוף סוף יהיה לי זמן גם להראות לך את אהבתי זו."

"נלך לסרטים," אמרה אסתר.

"נלך לטייל," אמרתי אני.

"אפילו לרקוד. מה אכפת לנו שאנחנו מבוגרים?"

"וגם את הבית נוכל לסדר יחד, בזמן הפנוי שלנו."

"חופש לכל החיים," חלמה אסתר. "זה שווה הכול."

"ואם יש פושעים או עבריינים - שיטפלו בהם האחרים. מעכשיו, אני רק עם המשפחה !"

הייתי שלם עם החלטתי לפרוש. יכולתי לסבול דברים רבים, אבל את מעשי השחיתות שראיתי סביבי כבר לא עלה בידי לשאת. מעכשיו אחיה בדל"ת אמותי, מאושר עם אשתי ועם ילדי. משכתי את אסתר אלי וחיבקתי אותה.

"אוצר שלי," אמרתי. "מה את רוצה שנעשה עכשיו? רק תגידי לי לאן את רוצה שנלך, ואני אעשה כרצונך. מה דעתך, חמודה?"

*

הצרחות מהדירה הסמוכה הבהילו אותי לשם. הברות חסרות פשר, שמהן לא יכולתי להבין האם רחל מתאבלת על מישהו או מזועזעת מדבר-מה.

"אמא - " ניסה דודי, בנה מנישואיה השניים, להרגיע אותה, וקולו המתחלף נשמע מבעד לחלוננו, והוא חסר אונים ונואש.

אבל רחל הוסיפה לצרוח. מה בדיוק? לא ידעתי. במיומנות של שוטר ותיק ושל שכן ותיק פרצתי פנימה בעזרת כתפי.

"שקט!" שאגתי.

קולי הרם והסמכותי השתיק את האישה הנדהמת. דודי ורחל הביטו בי, קפואים במקומותיהם.

"מה קרה?"

בידה של רחל היתה מעטפה ירוקה, וזו נעה הלוך ושוב עם רעד גופה של שכנתי.

"תני לי!" פקדתי, והיא הושיטה לי אותה ללא ערעור. הוצאתי את הדף המקופל מתוך המעטפה הרשמית של מדינת ישראל. זה היה צו גיוס על שם יונה, בתה ה"מתה" של רחל. הייתי המום.

"אתה רואה?" פנתה אלי רחל, רועדת כולה. "אצלם בתעודות היא לא רשומה כאילו היא מתה. לא! היא חיה מאוד!" עכשיו, ב-1966, היא בת 18, והגיע הזמן לגייס אותה!"

"מתי הם נזכרים בה?" שאל דודי, בקולו המתחלף. "כל הזמן הילדה איננה, זכויות היא לא מקבלת מהמדינה; אבל כשהמדינה חושבת שהילדה חייבת לה משהו - אז היא חיה מאוד!"

אסתר, שצצה מאחוריי, מיהרה להביא לרחל ולדודי שתי כוסות מים קרים. "עכשיו תרגעו," אמרה. "ואת, רחל, תספרי לבעלך על המכתב ונראה מה תוכלו לעשות!"

מביתי התקשרתי למשטרה וניסיתי לברר מדוע קרתה הטעות הזאת.

"עזוב," נאמר לי לבסוף. "עוד אחת מהטעויות הבירוקרטיות של המדינה הזאת. אתה יודע כמה פעמים נרשמו אנשים שלא חיים כאילו הם חיים - ולהיפך? היום זה כבר לא היה קורה."

כבר לא ידעתי במה להאמין. האם אותה יונה חיה או מתה?

"חיה!" אמרה אסתר. "אם לב האם שבחזה מרגיש שהילדה חיה, סימן שזה נכון!"

ואילו אני אמרתי, "מוטב להגיד לה שהיא מתה. כמה שנים יכולה רחל לחפש אחרי יונה ולשווא? הלוואי שהייתי יכול להביא לה הוכחות סופיות שהילדה נפטרה, והיא היתה מתחילה חיים חדשים!"

יום אחרי יום עברו מאז אותו צו גיוס מוזר, ורחל חדלה להזכיר את הבת - והנה, יום אחד, התדפקו שני שוטרים צבאיים על דלתנו.

"כאן גרה רחל?" שאל אחד מהם.

"איזו רחל?" שאלה אסתר, שלא היתה זקוקה להסברים כדי להבין כי מוטב שלא ידעו היכן השכנה. "אני אסתר ואני לא יודעת על מי אתם מדברים."

"רחל גרה שם!" עבר אחד מילדי השכנים והצביע בתמימות על הדלת הסמוכה.

השוטרים הצבאיים, צעירים אך קשוחים למראה, פרצו את הדלת.

"את במעצר!" הודיעו לאישה שבפתח, ומיד שמו אזיקים על ידיה.

"רגע אחד!" פסעתי קדימה. "תביטו בה. זאת החיילת שאתם רוצים לאסור? בת כמה היא נראית להם?"

"בואי אתנו!" התעלמו החיילים ממני, ולקחו את האישה המבוהלת אתם.

הפעם היה עלי להתקשר לאדם שהעדפתי לשכוח; אבל בשביל רחל, הייתי מוכן לעשות אף זאת.

"מה שאתה רק רוצה!" אמר לי עמיתי לשעבר ומי שהיה אחר כך מפקדי, מושיקו, מעברה השני של השפופרת. "אני כבר אדאג לשחרור שלה!"

ואכן, עוד באותו לילה שבה רחל מהמעצר הפתאומי והלא-צפוי, והיא זורחת מאושר: "אתם רואים?" אמרה לכל אחד. "אמרתי לכם שהיא חיה, אמרתי לכם! עכשיו כבר לא תצליחו לשכנע אותי אף פעם שמשהו קרה לה."

*

מלחמת ששת הימים פרצה, והיא מהירה והחלטית. ביומה הראשון עוד ישבנו במקלטים, מאזינים להפגזות ומנחשים האם הפצצה שהרעידה את הכתלים, הלנו היא או לצרינו. כך נמצאנו, תחת נורות צבועות בכחול במקלטים חשוכים וצפופים, וזכרה של ההפגזה הקודמת, זו של שנת 1948, שב ועולה בלבנו.

"אמא'לה," מילמלה רחל עם כל פגז. "אמא'לה!"

"אל תפחדי," הרגיעה אותה אסתר. "אנחנו עוד ננצח, את תראי."

"אני לא פוחדת שלנו יקרה משהו," אמרה רחל. "אבל מה עם הבן שלכם?" בננו אליעזר שירת באותה העת בנחל מוצנח.

"השם ישמור עליו."

והנה חדלו ההפגזות, ואליעזר שב הביתה לחופשה בת יום יסיפר לנו כי היה בין הראשונים שהגיעו לתעלת סואץ. מהרגע שבו בישר לנו הרדיו כי ירושלים בידינו, החלו מחשבות חדשות מנקרות בי. שוב ושוב ראיתי לנגד עיני את הבית שבו גדלתי ואת השכונה שבה חייתי עד לפני תשע עשרה שנה. ועתה לא רציתי אלא ללכת לשם ולראות מה נשאר, מי נשאר.

ימים ספורים אחרי תום המלחמה כבר עשיתי את דרכי לשכונה שבה עברה עלי ילדותי. רק עתה הותרה כניסתם של אזרחים ישראלים פנימה, ומעטים עדיין היו התיירים שניצלו אפשרות זו. בעוד ימים אחדים כבר תהמה העיר העתיקה תיירים ישראלים, והסוחרים הערבים יפרחו וימכרו תמר-הינדי וכדי זכוכית ממש כבילדותי; אבל עכשיו עדיין היו הרחובות ריקים מיהודים. החשש עדיין היה רב מדי.

"אתה זוכר איך הרבצת לי כשהיינו ילדים?" שאלה אסתר בעודנו עושים את דרכנו במסלול שהכרנו טוב כל כך אל השכונות שמעון הצדיק ושיח ג'ארח.

"אהבתי אותך אז ואני אוהב אותך היום," השבתי לה.

"כל כך מוזר להביט בבתים האלה עכשיו," המשיכה אסתר, "חלקם ישנים וחלקם ישנים יותר..."

והיא צדקה. הערבים לא הותירו את הבתים כשהיו. אם קודם לכן צפופים היו, הרי שעכשיו גדלה הצפיפות שבעתיים. גם חומות הוסיפו הירדנים במקומות שונים, כדי שלא יוכלו הצופים בהם מישראל לראות מה מתרחש כאן. וכך גבהה לה חומה לאורך שמעון הצדיק, וקיר אחר - לאורך הכביש המקשר בין העיר העתיקה לבין הכביש המוביל אל רמאללה ושכם.

אך לשיאה הגיעה אותה בניה צפופה, לא מתוכננת, שכולה זועקת עוני - במקום שבו היה עד קום המדינה המגרש הענקי שבו נערכו החגיגות בל"ג בעומר ובשאר המאורעות. מגרש זה, נעלם כלא היה. את מקומו תפסו שורות של בניינים: ארוכים, צפופים וכולם אומרים דלות. עד הקבר הגיעו אותם בניינים, ואף הקבר עצמו נחסם בידי אחד. המגרש הענקי שהפריד בין שתי השכונות, נעלם. בבת אחת זכרתי את ספרי התהילים הקטנים, הפרומוסים, המחצלות שהיינו פורשים על הקרקע, החצילים שהיו נצלים על האש.

"את זוכרת?... שאלתי את אסתר בקול נמוך. והיא נצמדה אלי:

"אתה זוכר?..."

מדרגות האבן שירדו אל הקבר עדיין היו שם, אך המקום עצמו היה ריק מאדם. בזמן המלחמה, סיפר לי אחד השוטרים שהזדמן לכאן במקרה יום או יומיים לאחר הקרבות, מצאו כאן משפחות ערביות מסתור מהפגזים שלנו. בקרוב, האמנתי, נשוב לכאן ושוב יהיה כאן שומר הקבר כבימים עברו, ושוב נוכל לבוא ולהתפלל לעזרתו של אלוהים, ממש כבעבר.

"בואי," אמרתי, והיא העניקה לי אחד מחיוכיה היפים, צחורי השיניים, ההופכים אותה בן-רגע לעלמה צעירה ומחוזרת, והלכה אחרי.

בתחילה כיוונתי את צעדי לשיח ג'ארח. ברגשות מעורבים נכנסתי לשכונה. עדיין לא ידעתי אלה זיכרונות גוברים על האחרים: האם שיח ג'ארח היא בשבילי השכונה שממנה באו כמה מחברי ילדותי - זו שגם כשהחלו המהומות בין יהודים וערביים פרשה עלינו חסות למשך זמן ארוך - או אולי זוהי השכונה שנתנה מחסה לאנשי

הכנופיות למיניהם, וממנה נורו הפגזים היישר אל שכונתנו, מבקשים לנתץ, לפצוע ולהרוג.

ואולם, בלכתי בחוצות השכונה לא יכולתי שלא לחייך חיוך עצוב. אותן סמטאות צפופות, אפילו הריח האופייני לשכונה, ריחם של עצי הזית, הברושים ועשבי הבר, נותר בעינו. היו שינויים: בתים שהכרתי נהרסו, בורות המים שהיו בחצרות נסתמו, עצי פרי רבים נעלמו ואלה שנותרו גבהו ויפו. ובכל זאת, מתחת לכל השינויים הללו, הכול נותר כשהיה. התושבים לא רק שלא נעשו עשירים יותר: עוניים אף גבר.

"בוא נלך הביתה," אמרה אסתר, ואני ידעתי היטב לאיזה בית היא מתכוונת.

"חכי," אמרתי. "נחזור לכאן מאוחר יותר. בואי נחפש את חנותו של בוקוס." זכרתי בחיבה את האיש אפור התלתלים שהיה שר בעודו מכופף את הברזל. כמה סבלני היה אלי ואל שגיאותי. היום, ואני עצמי מבוגר שבע-תלאות, ידעתי להעריך את השקט הנפשי שנבע ממנו. הוא ודאי זקן מאוד עכשיו, הרהרתי.

הלכנו משיח ג'ארח למקום שבו עמדה פעם השגרירות האמריקאית, שער שכם והנה אנחנו בעיר העתיקה. אבל איפה החנות הקטנה והחשוכה? היא לא נמצאה במקום שבו זכרתי אותה. במקומה היו שם שקי תבלינים דחוסים זה על יד זה. פניתי אל דרי העיר העתיקה ושאלתי אותם האם הם יודעים איפה יושב בוקוס היום. הערבים שסביבנו ראו מיד כי אנחנו יהודים; אך הערבית הרהוטה שבפינו הרגיעה אותם.

"בוקוס? מי זה?"

"כבר שנים רבות לא יושב כאן אדם כזה. אני פה מאז שהייתי ילד, ולא זוכר שום מסגר."

"בוא," אמרה אסתר. "נלך למכולת של אחמד."

השינויים הרבים שחלו במקום והיעלמם המוחלט של מכרים משכבר הימים, השרו עלי דכדוך. בלב כבד חזרנו לשיח ג'ארח - וכמה שמחתי כשראיתי כי המכולת הקטנה, החשוכה והצפופה של אחמד שחור עודה שם! רק הפרסומות שתלה שחור בעבר על הדלת המסורגת של המכולת, שהיו בחלקן בעברית, נעלמו ולא חזרו: "כל

מיני מכולת ממדרגה ראשונה. סחורות מתקבלות בתמידות מהמקור הראשון." נכתב שם בעבר. ופרסומת ל"וואקום איל קומפני - חברת שמן אדמה. נפט אמריקאי למאור והסקה, בנזין ושמן נקי לאוטומובילים ומוטורים."

האיש הזקן שעמד מאחורי הדלפק לא נזקק לברכה שניה. "יוסוף!" קרא למראי. "יוסוף!"

והוא מיהר אלי וחיבק אותי. "לא השתנית בכלל!"

"מה שלומך?" שאלתי.

"חמד איל-אללה (ברוך השם), חיים איכשהו, ואתם?"

"חיים איכשהו... מה שלום בסאם?"

פניו קדרו. "אללה יודע מתי אפגוש אותו בפעם הבאה," השיב. "הוא בירדן."

"לא נורא, עוד יהיה שלום," אמרתי.

"מהפה שלך לאוזניים של אללה," נאנח, והוסיף: "אתם, בזכות הצדיק שלכם ניצחתם," אמר. "תמיד אמרתי שהוא קדוש."

שני אנשים נכנסו למכולת ואחמד פנה אליהם. אסתר ואני נפרדנו ממנו לשלום וכבר עמדנו לצאת כשהוא מיהר להושיט לכל אחד מאתנו חפיסה עבה של חלקום. "שיהיו לכם חיים מתוקים," אמר.

"לכולנו, אחמד. שיהיו לכולנו חיים כאלה."

המשכנו להסתובב בשכונה, עינינו מתעכבות על כל פנים, מחפשות גומת חן מוכרת, עיניים הניצתות בהפתעת הזיהוי.

"אני מכיר אותך!" קפץ לעברי פתאום מישהו גבוה ושמן. נשאתי עיני אליו. לא הצלחתי לזהותו בשום פנים. ממבט שהגנבתי לעברה של אסתר למדתי לדעת כי גם לה אין שמץ של מושג מי הוא. "אתה הוצאת אצלי פספורט בשנת - רגע, רגע, אני אגיד לך - בשנת 1933."

עמדתי המום. הפקיד עם שורת החותמות עמד לפני, שמן מבעבר ושערו דליל ולבן, אבל איזה זיכרון!

"מה שלומך?" שאל אותי.

"**חמד איל-אללה**, אתה רואה."

"איפה הימים ההם, כשהיינו כולנו ביחד וכל אחד אהב את השני..."

זכרתי בהבטחה שנתמנו בני משפחת נששיבי כי יגנו עלינו, זכרתי את משחקי הכדורגל שלי עם בסאם, זכרתי כיצד היה אחמד בא אלינו לאכול מצות ומביא לנו את החמץ הראשון אחרי פסח וידעתי כי הימים ההם לא ישובו עוד.

"יוסף, בוא נלך הביתה," אמרה אסתר. "אני רוצה לראות מה קרה לדירה שלנו, ולכל הדירות האחרות שהכרנו."

פנינו אפוא והלכנו לשם. יחד נכנסנו פנימה, אל הבתים שבהם הכרנו והתאהבנו, אל שמעון הצדיק עצמה. הבית שבו גדלתי בילדותי, לא היה עוד. אבל הבית שבו גרנו, אסתר ואני, עד המלחמה - עדיין עמד על תלו. בגלל הבניה שנעשתה מסביב היה עכשיו הבית נמוך מגובה הכביש, וממדיו הזעירים צבטו את לבי. איך יכולנו לגדל ילדים בדירת החדר הזעירה הזאת? דפקנו בדלת. ערבי בן גילי בערך, לא מוכר לי, פתח וחסם את הפתח בגופו.

"אני יודע מה אתם רוצים," נהם. "גם את החברים שלי כבר ביקרו היהודים,"

"זוז!" קראתי בקולו של שוטר הפונה לעבריין, ודי היה בכך. הוא זז. בחדר שרר אותו עוני שהכרתי טוב כל כך מילדותי, רהיטים דומים עד כאב.

"פה עמדו המיטות של חיים ומרים," אמרה אסתר.

"ופה - המיטה שלנו."

"וכאן, אתה זוכר - "

"הדירה הזאת לא היתה שלכם אף פעם," אמר מארחנו-מאונס. "בוקרה פיל מישמיש (בחלומות הלילה) היא היתה שלכם!"

כשיצאנו משם, אסתר ואני, עמדנו עוד רגע אחד והבטנו בשכונה הערבית שממול: בתים מרווחים, גדולים, צבועים בצבעים בהירים וגינות ענקיות מפרידות ביניהם. אתה מביט בהם ובעוני הנורא שבתוכו אתה עומד, ולבך נצבט.

"יוסוף, כיף חלאכ?"

מכר אחרון לפני שעזבתי את השכונה, אחד הילדים שהיו משחקים אתי פעם כדורגל, צלע לעברי. למראו לא יכולתי שלא לחייך: מכל אנשי שיח ג'ארח, דווקא הוא הגיע לפוליטיקה ואף זכה

להיות שר בממשלת חוסין. מה שווה התפקיד הזה עכשיו? נפרדנו ממנו, ואני ידעתי כי הימים שהיו - לעולם לא ישובו עוד.

הפרישה מהמשטרה לא הטיבה עמי מבחינה בריאותית. פתאום מצאתי עצמי רובץ בבית, קשוב יותר לגופי וחש עצמי חולה עם כל דבר הקטן ביותר. ועם זאת, זכיתי בפינוקה ובטיפולה של אסתר. ואלה נעמו לי כפי שמעולם לא נעם לי דבר-מה קודם לכן. פינוק של ממש לאחר חיים שהיו קשים ומרים כל כך עד עתה.

עם זאת, היו גם שמחות בחיינו. ההצלחה האקדמאית של בננו חיים בארצות הברית, שקיבל דוקטורט מהאוניברסיטה היוקרתית "קולומביה" ואחריו - ההצלחה העסקית של בננו אלי, אשר ביקש יום אחד לנסוע בעקבות חיים וקיבל את תמיכתי הנלהבת. מרים ועשירה נשארו כאן, ושתיהן התחתנו והקימו משפחות מאושרות. גם שני בניי הצליחו מאוד במישור המשפחתי. וכשנולדו התינוקות - כמה פרחה אסתר בין נכדיה! רק לעתים היתה מתבוננת בתמונותיהם של הנכדים שבארצות הברית ונאנחת:

"אילו היינו קצת יותר ביחד!"

כך התנהלו החיים מיום ליום ואסתר ואני, אחרי שנים של עבודה וטיפול בבית ובילדים, גילינו שוב עד כמה אנו אוהבים זה את זו. לא רב היה הכסף שברשותנו, אבל אנו לא נזקקנו ליותר. פרח יחיד, גאה על גבעולו, שנקנה בעבורה ביום שישי או מרק אהוב שנעשה במיוחד למעני - מה אנחנו צריכים יותר? דירת החדר שלנו נראתה עכשיו כארמון ענקי שבו יכולנו, אסתר ואני, לטוות את אהבתנו בשקט.

ובתוך כל זאת נשזרו המאורעות הקטנים, מאלה שלעולם לא יהיה מי שיעשה מהם סרטי מתח בטלוויזיה. פעם אחת, למשל, סיפרה בתי מרים לאדם חדש שפגשה כי אביה הוא השוטר לשעבר יוסף טוילי.

"יוסף טוילי?" התרגש האיש. "אדם טוב, אדם טוב מאוד. לא אוהב להלשין, לא אוהב לחנך!"

"האזרחים אהבו את זה," אמרתי למרים משסיפרה לי על כך. "השוטרים - פחות."

וכך נמשכו החיים, יום רודף יום, וכל יום דומה למשנהו. בוקר אחד פתחתי את העיתון, וכעבור חמש דקות קראתי בקול:

"אסתר!"

אשתי, שהטיבה להכיר אותי יותר מכל אחד אחר, מיהרה אלי והניחה יד על כתפי. "מה קרה?" שאלה בבהילות.

ללא אומר הצבעתי על מודעות האבל. בין כל השמות הלא מוכרים, בלט שם אחד למרחוק; שם של מישהי שלא פגשתי מאז נותקנו בפראות משכונת שמעון הצדיק; שם שנזכרתי בו בכל פעם שבה היה צורך בחוכמת חיים ובשכל ישר.

"היא בת תשעים ושבע במותה," אמרה אסתר. "כל כך הרבה שנים."

"אני מקווה שלא סבלה מדי בשנותיה האחרונות," אמרתי אני. "היא היתה כמו קרובת משפחה שלי, כמו דודה, כמו סבתא שנייה."

"יהי זכרך ברוך, עמה סעדה," אמרה אסתר בשקט, "יהי זכרך ברוך."

ואני לא יכולתי שלא להיזכר בכל אותם סיפורים שסיפרה לנו: אגדות, מעשיות, וסיפורים אמיתיים. והיו הפתגמים החכמים שלה והערותיה היפות. עודני יכול לשמוע את קולה המיוחד מספר:

"מזמן מזמן, לפני מאה שנה ויותר, אמא שלי היתה בת שבע שנים. ובאותן השנים היו מדי ראש חודש כל הזקנות מתאספות במקום מסוים, והיה בא גביר עשיר אשכנזי אחד, ומחלק לכל אחת גרוש, גרוש, גרוש. הגרוש אז היה כסף שווה. וכשהיה מסיים לחלק, היה הולך. ואמא שלי, שהיתה בת שבע שנים, עמדה לצד אמא שלה.

"'אני רוצה לראות את האיש זה שמחלק לכם,' אמרה לאמא.

"'אבל כולן שם זקנות!' אמרה אמא שלה.

"'אני רוצה לראות!' התעקשה אמי.

"ואז סבתא שלי לקחה אותה אתה, וכבר כולן מתאספות ומחכות לאדם העשיר. והנה הוא בא, נכנס בין הנשים ומחלק להן.

ואמא שלי, ילדה קטנה, נכנסת בין הזקנות. והאיש נותן לכל אחד גרוש. אחרי שכולם הלכו אמרה אמא שלי לסבתא: 'אמא, כמה נתנו לך?'

" 'בתי,' אמרה אמא שלה. 'רק גרוש מקבל כל אחד.'

"'אבל לי יש שלושה גרושים!' אמרה אמא שלי.

"'איך זה?'

"'אני נכנסתי בין הנשים וכולן הרימו את היד, אז גם אני הרמתי. והוא בא פעם אחרי פעם והיד שלי ככה, אז הנה שלושה גרוש.'

"ואמא שלה אמרה: 'אוי ואבוי! עשית חטאה גדולה, עוון גדול.'

"'איזה עוון? אני לא ביקשתי ממנו שייתן לי. הוא בעצמנו נתן לי.'

"'אבל זה אסור, זה גזל!'

"'אני לא גנבתי!'

"'נכון, אבל את לא זקנה, ורק לזקנים נותנים גרוש.'

"לבקשת סבתי, החביאה אמי את הגרושים שקיבלה. משהגיע ראש החודש הבא הלכה שוב יחד עם אמה אל מקום החלוקה. 'את תעמדי מרחווק. לא תיכנסי בין האנשים,' אמרה סבתי לאמא שלי. עשתה הילדה כדבריה, ושוב חילק העשיר גרוש לכל אחת, גמר והלך. ואז, פתאום, באו עוד שלושה אנשים, ואין מי שייתן להם כסף. אז אמרה סבתי: 'בתי, הביאי את הכסף ותני לכל אחד מהעניים המסכנים האלה גרוש.' ואמא שלי עשתה כדבריה.

"'עכשיו, כשהחזרת את זה, הכול בסדר. יותר לא תעשי גזל,' אמרה סבתי, ואמי הבטיחה כי יותר לא תגזול כסף מהזקוק והנצרך, וקיימה זאת כל ימי חייה."

כך סיפרה עמה סעדה, והוסיפה: "ככה זה היה פעם. עכשיו, אם יתנו לילדה של היום כסף, היא בכלל תספר לאמא שלה? לא, היא תחביא את זה..."

שנים רבות כבר היתה מרותקת לכסאה ולא יכלה לצאת מביתה אפילו כדי לקנות לחם. ומשם, מביתה הקטן, ידעה לעזור לנו בעצה ובסיפור. הידעת על הנכדה אשר בחרה בזנות כמקצוע? אני מאמין שכן. עיניים נסתרות היו לך, שחדרו מבעד לקירות המבנים ולגולגולת

וידעו לפענח כל תנועה וכל חיוך. כבת משפחה היית לי, עמה סעדה, וגם אם לא ראיתיך שנים רבות לפני מותך, עדיין אני אבל עליך.

"בוא!" אמרה אסתר משראתה עד כמה עמוק צערי. "בוא נלך לטייל ביחד. אני הולכת להתלבש."

בגדיה של אסתר נותרו יפים כשהיו, ותשומת הלב שהעניקה לגופה ולפניה נשארה כשהיתה. בלב כבד הלכתי גם אני להחליף את בגדיי, וזיכרה של עמה סעדה בוער בלבי.

אבל אסתר ידעה כיצד להפיג עצב מלבי. מראה של האשה הזו, הממשיכה להיות יפה גם כשהיא בת יותר מחמישים, עורר בי חיוך של גאווה וסיפוק. הנה תחום שבו הצלחתי; בחרתי נכון וזכיתי בפרס. את היית מחייכת למראנו, עמה סעדה.

כשכבר עמדנו בפתח הדירה נפרצה הדלת ללא דפיקה. השכנה רחל עמדה בפתח.

"אל תשאלו!" הודיעה.

"אנחנו בדיוק יוצאים עכשיו - " ניסתה אסתר.

"עוד מעט, עוד מעט," נאנחה רחל וסימנה לנו לשבת. מאז שבעלה ואמה הלכו לעולמם ובנה דודי התגייס לצה"ל, חזרה רחל לבקר אותנו ולספר לנו על יונה. כמה דימיון השקיעה בתינוקת האבודה, שהיתה, אילו חיה, אישה צעירה שזה עתה השתחררה מצה"ל! כבר זמן רב חדלתי מלנסות לומר לה שמן הסתם הילדה מתה. במקום זאת הנחתי לה לשקוע בדמיונותיה ולגדל בעיני רוחה נערה ואישה צעירה - אחות דמיונית לדודי המסכן, שתמיד נמצא במקום השני בלבה של אמו.

"זה בקשר ליונה!" המשיכה רחל.

אסתר נתנה בי מבט אחרון של צער על הטיול שהתבטל, ומיד פנתה אל רחל: מאז ומתמיד הטיבה להציע קפה שחור, כורסה נוחה וחיוך חם לעורח.

ורחל סיפרה. "אני שמעתי עד היום המון דיבורים, אתם יודעים."

"על פתח תקווה?" שאלה אסתר.

"כן; על כל התינוקות אלה שקבורים שם בצורה לא מסודרת."

רחל הוסיפה וסיפרה: מאז התחתנה, השתפר מאוד הקשר בינה לבין בעלה לשעבר. לכאורה, יכלו השניים לשכוח זה את זו, שכן ילדים חיים לא נותרו להם. למעשה, איחד אותם זכרה של הילדה המתה. במשך כל השנים חיפשו אחריה והחליפו בשורות ושברי ידיעות. את האיום ברצח לא הזכירה רחל כלל, כאילו לא היה מעולם. עכשיו, בעקבות הידיעה על פתח תקווה, נסע הבעל אל בית הקברות והחל לחפש מציבה אחר מציבה.

"עשרות שמות כתובים מצאתי שם על לוח אבן גדול," סיפר מאוחר יותר לרחל. "שאלתי את הפקיד למה, והוא סיפר לי שהיה כאן שיטפון של מתים. שיטפון של מתים! בואי נשכח מיונה המתה, רחל. בואי נשכח ונתחיל חיים חדשים. היא נמצאת כאן, מאחורינו, כל הזמן; נמצאת אתנו הרבה יותר מכפי שהיתה אילו היתה אישה חיה - מפני שעכשיו כבר היתה אחרי צבא, אילו חיה. חשבת על זה, רחל?"

אבל רחל ניענעה בראשה לשלילה. "היא חיה," פסקה. "אתה יכול להפסיק לחפש אותה. אני - אחפש אותה כל עוד אחיה."

וזה בדיוק מה ששבה ואמרה עכשיו לנו. "כל עוד אחיה!"

*

"יוסף!" קולה של אסתר לא היה כתמול שלשום. "יוסף!"

"מה קרה?" מיהרתי אליה, משוכנע כי אינה חשה בטוב.

"תראה!" ביד רועדת הצביעה לעבר הטלויזיה.

התיישבתי לידה והבטתי במסך. מחבל נהרג על ידי השב"כ כשניסה לבצע פיגוע טרור. על המסך נראה אביו:

"שילכו כל היהודים האלה לגהנום!" צעק האב השכול. "שימותו ויפנו לנו את הארץ שלנו. מי צריך אותם פה בכלל, היהודים הארורים? שימותו כולם!"

בכאב לב נורא זיהיתי את האיש. היה זה ידידי הטוב מפעם: בסאם. איך הניחה הציונות לשני ידידים טובים להפוך לאויבים? ומה ערכה של ידידות אם בקלות רבה כל כך היא נשברת? במשך שאר

הערב כולו לא הוצאתי מלה מפי. הדיכאון רבץ על חזי ולא הרפה ממני, מלווה במרירות קשה כלפי המלחמה וכלפי טבע האדם.

פרק אחד-עשר

"למה עזבת אותי?"

כשנכנסה אלינו רחל, עדיין היתה שרויה בהתרגשות גבוהה מאוד - למעשה, בהלם.

"יו-יוסף, אסתר!" גימגמה.

ממקום שבתי על הכורסה, נשאתי אליה עיניים עייפות ועצובות. מתי כבר תבין שאין כל תכלית בחיפושיה העקרים? היא התיישבה מולי והעבירה יד רועדת על עיניה, כאילו היא מנסה להפיג טשטוש קל שפקד את ראייתה. אסתר, חמה כתמיד, קמה ממקומה ומיהרה אליה בחיוך רחב.

"מה קרה, חמודה שלי? מה קרה?"

"התקשרה אלי עובדת סוציאלית," אמרה, "ואמרה - ואמרה - ואמרה - "

לאט לאט, בסבלנות רבה ובעזרת קפה שחור וחזק הצליחה אסתר לחלץ מפיה של רחל כי מישהי אומרת כי היא בתה האבודה, ומעוניינת ליצור עמה קשר.

"אבל, אבל איך היא איתרה אותך? מה - "

"אני לא יודעת. אני לא יודעת כלום."

"העובדת הסוציאלית לא סיפרה לך?"

"אולי סיפרה... איך יכולתי לשמוע אחרי שבישרו לי שמצאו את הבת שלי?" והיא פרצה בבכי. תחילה רעדו כתפיה ואחר כך אחז הבכי וטילטל את כולה. "יונה," לחשה כמו פעם, לפני יותר מארבעים שנה, כשרק הכרנו זה את זו והיא היתה צעירוה נבוכה שאינה יודעת עברית. "יונה שלי... יונה."

"חמודה שלי - "

רמזתי לאסתר כי מוטב להניח לה לבכות במשך זמן מה. ניסיוני לימד אותי כי אין כמו הבכי לשחרור ולהקלה. לבסוף הגישה לה אסתר צרור של ממחטות ניר ושאלה:

"התקשרת לדודי?"

"בטח," מילמלה. "הוא יבוא בעוד שעתיים-שלוש."

"איזה מזל שהוא גר בחיפה ולא בארצות הברית, כמו חיים ואלי," חייכה אסתר.

"איפה תהיה הפגישה?" שאלתי.

"אצל העובדת הסוציאלית במשרד."

"מתי?"

"מחרתיים."

העובדה שבעוד יומיים בלבד יתגשם חלום שנשאה עמה במשך עשרות שנים, גרמה לפרץ מחודש של דמעות.

"הודעת לבעלך? - זאת אומרת, לאבא של הילדה?"

"דודי ידבר אתו."

זכרתי את כל השנים הקשות, את כל החיפושים, את הפעם שבה איים עליה אותו בעל ברצח מרוב התרגשות על לקיחת הילדה. בעצמי לא יכולתי לעכל את השינוי. רק עתה הבנתי כי למעשה האמנתי מאז ומתמיד כי יונה נפטרה. גם כששאלתי על כך במשטרה יום אחרי ששמעתי את הסיפור בפעם הראשונה, לא קיוויתי לרגע כי הילדה חיה. ועכשיו, פתאום...

הפגישה הנרגשת אכן התקיימה יומיים לאחר מכן. היא נערכה במשרדיה של העובדת הסוציאלית ואני לא נכחתי בה, כמובן. אבל מהסיפורים הרבים ששמעתי אני יודע כי הפגישה אכן נערכה בחדרה של העובדת הסוציאלית, לצד אביה של הילדה ושני אחים חורגים -

בנה של רחל ואחד מבניו של אביה של יונה. יונה, שנקראה עכשיו גליה, ממתינה במשרד עצמו.

"אתם צריכים מים?" שואלת העובדת הסוציאלית.

"לא תודה," עונה דודי בשם כולם, ורחל מנענעת בראשה לשלילה יחד עמו. יש לה כוח. היא תעמוד בפגישה גם ללא המים. חמש דקות היא מחכה בחדרה של העובדת הסוציאלית, מניחה לבנה לחבק את כתפיה. ואז נפתחת הדלת ופנימה נכנסת רחל כשהיתה צעירה.

"היא נראתה בדיוק כמוני," סיפרה רחל מאוחר יותר לי ולאסתר. "אותו שער, אותן עיניים צוחקות שהייתי רואה בראי כל בוקר לפני שנלקחה ממני..."

רחל רועדת ובוכה ואינה מצליחה להוציא הגה מפיה. דודי מחבק את כתפיה ולוחש מלות הרגעה. הבת מתבוננת בה בלא דמעות. הבכי, משוכנעת רחל, יבוא אחר כך.

"יונה!" מצליחה רחל לומר. "ש-רה!"

"היום קוראים לי ענת," אומרת הבת בשקט. ואז מטילה לאויר פצצה אמיתית.

"אמא, למה עזבת אותי?" היא שואלת.

"אתם מבינים?" התרגשה רחל גם כשסיפרה לי על כך. "היא האמינה במשך כל השנים שאני עזבתי אותה! במשך כל הזמן הזה, שבו חיפשתי אותה ללא הפסקה ובכיתי בלילות על משכבי על שנלקחה כך ממני, שכבה היא במיטתה בתל אביב ושאלה עצמה למה אני זרקתי אותה!"

"אבל איך ידעה בכלל על הסיפור?" שאלתי.

"טוב, אתה צודק, היא באמת לא חשבה ככה כל השנים, רק מאז שהאמא המאמצת שלה סיפרה לה," הודתה רחל.

"ומתי זה היה?" שאלה אסתר.

"כשהיא היתה בת שתים עשרה."

אסתר כיווצה את שפתיה באי-נוחות. ודאי ניסתה להעלות בדימיונה את התמונה שבה מספרת אמא לבתה כי למעשה אין היא אמה כלל.

"ואיך הבת מצאה אותך?"

"היה כתוב בתיק שלה, תיק האימוץ, שהרשו לה לפתוח רק כשהיתה אישה מבוגרת... אצלה היה כתוב מי האמא. רק לאמא הם לא טרחו להודיע כלום!"

במהלך הפגישה עם הבת האבודה ממשיכה רחל לבכות כל העת: לא היתה כאן שום הפקרה. אהבתי אותך, חיפשתי אותך. הבת מקשיבה, מעכלת, מנסה להכניס את האישה הזרה לעולמה ולחייה.

"תרצו להיפגש שוב?" שואלת העובדת הסוציאלית בתום הפגישה.

"כן," משיבה רחל בוודאות.

"אולי..." עונה הבת.

"היא תרצה!" פסקה אסתר. "את תראי שהיא תרצה, חמודה. ועוד יהיו חגיגות משותפות ואנחנו עוד נוזמן לחתונה שלה."

*

אסתר לא תוזמן כבר לעולם לחתונת בתה של רחל. גם באושר של נישואי נכדינו, בניהם ובנותיהם של אלי, חיים, מרים ועשירה, לא תזכה לקחת חלק. עד היום, בכל שמחה שאני משתתף בה, איני יכול שלא לראותה בעיני רוחי עומדת לצדי ועיניה דומעות באושר. אסתר, אסתר אהובתי, מדוע לא זכית לכך?

לעולם לא אשכח את הבוקר שבו חשה ברע והובאה לבית החולים באמבולנס. מעולפת היתה, ובפיה קטעי משפטים לא ברורים. כשראיתי שם את פניו של הרופא בתום הבדיקה, ידעתי כי הבשורות שבפיו אינן טובות.

"אל תדאג, אבא," אמרה עשירה. שלא משה ממני לרגע מאז קרה האסון, "הכול יהיה בסדר, אני בטוחה." ואני חששתי שהרופאים אמרו לה דבר-מה שאינה רוצה כי אדע.

"אני אקרא לחיים ולאלי," אמרה מרים, בת מסורה ומעשית כתמיד, נשקה לי ויצאה הביתה כדי לטלפן משם לארצות הברית.

ואילו אני נותרתי ליד המיטה שאליה הובאה אסתר. פנים אפורות ומזיעות על רקע הסדין עם סמל בית החולים. לקחתי ממחטה, הרטבתי אותה והתחלתי לנקות בעדינות את פניה. היא נעה תחת מגען של אצבעותי. שפתיה מילמלו מלה אחת, ולרגע חשבתי כי הכול שב לקדמותו.

"תודה," היתה המלה שלחשה.

בערבו של היום הבא כבר היו חיים ואלי ליד מיטתה של אמם. מה אמרה להם מרים בטלפון שגרם לחיים לקטוע את שעוריו באוניברסיטה ולאלי לנטוש את עסקיו ולהגיע הנה?

"יהיה בסדר, אבא," טפח חיים על שכמי, מרגיע כתמיד. "אתה תראה שיהיה בסדר." ממצולות היאוש שבהן הייתי שרוי, לא הצלחתי לגייס את הכוח אף לחיוך קטן של הכרת תודה.

והיא, ממיטתה, הגיבה על בואם של השניים בפעם הראשונה כאילו הבינה מה קורה והיא מזהה את האורחים.

"חבל על הטרחה," לחשה. "מצטערת... מצטערת..."

הדמעות חנקו את גרוני כשהתחלתי להתפלל עמוק בלבי לשלומה של האישה הזו אשר הלכה אתי, ידה בידי, לאורך כל השנים; האשה שנתנה לי תמיכה במהלך כל חיי, העניקה לי בית והיתה חברתי היחידה בעולם. ממעמקים קראתיך יה, אנא, הצל אותה.

בימים שאחר כך נכנסו חיינו לשגרה מסוימת. הילדים טיפלו באסתר במשמרות ואני התחלתי לנסוע בין הרבנים ולבקש כי יתפללו למען בריאותה וחייה של היקרה בנשים. רבנים חשובים בנתיבות, בצפת ובירושלים התפללו למענה ובירכו אותה. אפילו את ברכתו של הרבי מלובביץ' קיבלה, באמצעות דליה, אשתו של חיים, שנשארה בניו יורק; אך דבר לא עזר. ומשחלפו הימים, אסתר, חדלה אסתר אפילו ללחוש שברי מלים. כעבור זמן מה אפילו חדלה לעקוב אחרינו במבטה.

באחד הערבים הניחה בתי מרים יד תומכת על כתפי ואמרה:

"הרופאים רוצים להעביר אותה למקום אחר."

חולשה תקפה את ברכיי. מיהרתי לשבת על הכיסא שליד המיטה.

"למה?"

"הם אומרים..." מרים תרה אחר המלים הנכונות. "בית החולים שוב אינו יכול לעשות דבר למענה," אמרה לבסוף. "הרופאים טוענים שניסו כל דבר וזהו זה. עכשיו צריך להעביר אותה למוסד - "

"מוסד?" התקשחתי. "איזה סוג של מוסד?"

"מוסד לאנשים כמוה, אבא, שלא מגיבים על המתרחש סביבם. כאלה שנושמים ואוכלים, אבל לא יותר."

"אחת האחיות," התערבה עשירה בכעס, "אמרה לנו, 'מה אתם רוצים? אמא שלכם רק צמח עכשיו, אתם לא רואים?' נעלבתי כל כך!"

גם אני.

"ומדוע לא להשאירה כאן?" שאלתי.

"הם רוצים..." היססה מרים, "הם אומרים שצריך לפנות את המיטה לחולה שהם כן יכולים לעזור לו, אבא. אני מצטערת, אבא."

אלא שאסתר לא הגיעה למוסד. למחרת נסעתי שוב לנתיבות, אל הרב אבו-חצרא שכה רבים הנסים שחולל עד היום. וכששבתי לירושלים, בערב, נסעתי לבית כדי להתרחץ ולהחליף בגדים, ואז לנסוע לבית החולים. למרבה ההפתעה, חיכו לי שם כל ילדיי, בבית הקטן שברחוב נרקיס. עמדתי בפתח ודי היה לי להביט בפניהם כדי שאדע בדיוק מה הבשורה שיש בפיהם לומר לי.

"אל תגידו כלום," לחשתי. "אני לא רוצה לשמוע דבר."

"השם לא רצה שיעבירו אותה למקום אחר, אבא," הסביר חיים.

ואז נפרץ סכר שנסגר בעיני עוד כשהייתי ילד קטן הנאבק עם עולם קודר. "אסתר!" געיתי בבכי. "אסתר! טוב מותי אני תחתיך, אסתר!"

אסתר נפטרה ביום שלישי, ראש חודש א' טבת תשמ"ד, נר שביעי של חנוכה. בת 63 היתה במותה, והיא אשתי 46 שנה. ומאז הלכה לעולמה, שוב אין העולם נראה לי כמקודם. ניטל ממנו מקור אור שלעולם לא ישוב אלי. בין חוחים פילסתי את דרכי בעולם, ושושנה אחת היתה לי. והנה נקטפה בשיא פריחתה, ומה נותר לי בעולם מלבד החוחים?

אחר כך החלו החיים להיות שגרה אפורה ומשעממת. הזיקנה, שעד כה הביטה מדי פעם מאחורי כתפי, קפצה עלי בבת אחת. ילדיי התכנסו והחליטו כי עלי לעזוב את דירת החדר הקטנה שברחוב נרקיס ולעבור לגור בדירה מרווחת יותר. עברתי לגור באותו בניין שבו גרה גם בתי מרים. בהקלה רבה עברתי לשם. לא יכולתי עוד לשאת את החיים בחדר שכל פינה בו מזכירה לי את האחת והיחידה. הרגשתי זקן ועייף, ועודני מרגיש כך גם היום,

ובכל זאת נותרו עוד כמה מאורעות ששמחו אותי. נעים היה לראות את הנכדים גדלים, הופכים לנשים ולגברים צעירים, ואת נכדותי שבות אל המסורת שבנותי בעטו בה ברגל קלה כל כך, ועושות את טקס החינה כמעט כפי שזכרתי אותי מילדותי.

והיתה אותה שיחת טלפון מפתיעה, מהממת, שהוותה דרישת שלום מזמן שכבר עבר ומעולם שנעלם.

"אבא, יש לי מישהו שרוצה לדבר אתך," אמר חיים מעברו השני של הקו, והעביר את השיחה לאדם השני עוד לפני שהספקתי להביע בקול את הפתעתי.

ואחר כך הקול הזקן בשפה התימנית המוכרת והאהובה כל כך, והשאלה האם הכרתי את עמה סעדה; וכך נודע לי על נסיעתו של חיים לתימן, וכי עוד זמן קצר אזכה לראות את האורח התימני כאן, בארץ.

"כמה אשמח, בני," אמרתי. "בשמחה אראה כיצד מתאחדים שני הדורות זה עם זה - כשם שקרה לפני שנים ספורות לרחל שכנתנו."

סאלם גראמה, אדם נחוש בדעתו, סירב להמיר את תלבושתו התימנית בתלבושת המערבית המקובלת. גלימה ארוכה כיסתה את גופו הכפוף, שאוויל היה על ראשו, טלית על כתפיו וסנדלי גומי על רגליו. זקן מאוד למראה היה, כפוף על מקלו, ולו פאות וזקן צחורים כשלג. הוא יצא מהמונית ובצעדים אטיים פנה והלך אל פתח הבית בנתניה. שם, בחליפה חגיגית ובפנים נבוכות, עמד וחיכה לו גבר אפור שער, גופו מוצק והוא נטול פאות או כיפה.

"הוא לא הסכים בשום אופן שאבוא לקחת אותו משדה התעופה," הסביר לי אותו גבר קודם לכן, חיוך מתנצל על פניו.

נהג המונית ספר את הכסף שקיבל, התניע את הרכב ונסע לדרכו. נותרנו שם רק אנחנו: אב ובן שלא פגשו זה את זה במשך ארבעים שנה, וכמה צופים שבאו להתבונן במחזה שאינו אלא החיים עצמם.

"בוא, אבא," אמר הגבר בתימנית מאובקת שניכר כי זמן רב לא נעשה בה שימוש. "בוא נלך אלי הביתה."

צלם הוידאו מיהר קדימה, לקלוט בעדשתו את מראם של האב והבן העולים במדרגות זה בצד זה. אני השתרכתי מאחור, מקווה בכל לבי שאינני מפריע יותר מדי. חמש דקות אחר כך כבר ישבנו בחדר אורחים בוהק בניקיונו, על גבי ספות דמויות-עור מעל שטיח מעוטר. האורח לא מצא מנוח לגופו על הספה הבהירה. שוב ושוב נע, מחפש לעצמו דרך נוחה יותר לשבת. במהלך חלק גדול מחייו ישב על גבי כריות שהונחו על שטיחים, ואל הספות והכורסאות שקידמו את פניו בארצות הברית ובישראל, לא הצליח להתרגל.

בתחילה לא ידעו האב סאלם והבן משה כיצד לגשת זה אל זה. שני אנשים נבוכים, שאי השקט שלהם גדול פי אלף למראה זוגות העיניים הזרות המביטות בהם ועדשת המצלמה העוקבת אחר תנועותיהם. בעודם יושבים זה ליד זה חשבתי בלבי: בן שש עשרה היה האיש הניצב כאן כשעזב את אביו. נער היה, והנה הוא בעצמו אב לילדים שהפכו ודאי גם הם לבוגרים.

וכאילו הוא חוזר על מחשבתי בקול, אמר משה בתימנית המהוססת שבפיו:

"אבא, תכיר, הנה הנכדים שלך - איתמר ורון."

אך התיישב, וכבר קם הסב החדש ממקומו וניגש אליהם, צעדיו היו הססניים כל כך שהתחלתי לחשוב בלבי שאולי אין הוא רואה היטב. אט אט קרב אל שני צעירים היושבים על ספה קטנה יותר מולו, ואחר שלח לעברם יד ביישנית ואמר:

"שאלוהים יהיה עמכם, ילדים שלי. מי היה מאמין שעוד אזכה לראותכם?"

הבחורים התבוננו זה בזה, נבוכים, הצלם צילם ומשה מיהר לתרגם לבניו את הדברים.

"תודה," מילמלו השניים, "תודה..." ואילו סאלם שב ועשה את דרכו אל מקום ישיבתו הקודם, ליד בנו.

"מה תרצה לאכול? מה תרצה לשתות?" הזדרז הבן ושאל.

"משה," אמר האב כאילו לא שמע כלל את שאלתו של בנו. "אתה זוכר כיצד נפרדנו זה מזה והבטחנו אחד לשני כי הפרידה היא עניין של שנה או שנתיים בלבד?"

"בוודאי," אמר משה, וקולו נמוך וצרוד. "כבר הייתי אז נער גדול."

"וככזה אני זוכר אותך," אמר סאלם. "גדול ושרירי וחזק מאוד."

"אני זוכר את חנות הצורפים שלך," המשיך משה בשקט, "עם תכשיטי הכסף הנהדרים שיצרת במו ידיך; עודי רואה בעיני רוחי את הקישוטים לתאג' (כך נקרא ספר התורה בפי יהודי תימן) שעשית מכסף ומזהב..." ובקול שונה לחלוטין: "רון, תעשה בבקשה תה חריף לאורח שלנו." אחד הבחורים קם ופנה למטבח, ואילו אביו שב לדבר: "ואז עליתי ארצה. בהתחלה ניסו לשכן אותי באחד מאותם מוסדות של עליית הנוער, במגדיאל; אבל אני לא הסכמתי. כבר הייתי גדול מספיק כדי לצאת לעבודה. מהר מאוד עזבתי את המקום, הגעתי לתל אביב והתחלתי לעבוד בבניין - "

בבניין. חשבתי פתאום על אבי שלי. מה יש בה, בעבודת הבניה, המושך אותנו אליה כבחבלי קסם?

"מה?" שאל סאלם גראמה, שאף שמיעתו לא היתה עוד כבעבר, והבן חזר על דבריו.

"כן," אמר סאלם. "ואת התורה זנחת."

"הנה התה שלך," אמר משה כשבנו שב מהמטבח עם ספלי תה חמים ועוגיות ביתיות למראה.

השיחה בין השניים החלה להתרקם. לא קלה היתה מלאכת יצירת הקשר. הבן היה צריך למחוק מזיכרונו את דמותו הסמכותית של האב ולהחליפה בדמותו של קשיש שמצב בריאותו אינו מבריק; ואילו על האב היה להמיר את דמות הנער שזכר בזו של אדם ששערו מאפיר ועוד מעט יפרוש בעצמו ממעגל העובדים. אב ובנו, שתהום בת ארבעים שנה מפרידה ביניהם.

האמנם תהום? עד מהרה החלו האב ובנו לשוחח זה עם זה כאילו הפרידה ביניהם ארכה ימים ספורים בלבד. גראמה האב התגלה כאדם תוסס ובעל חוש הומור. קולו הרם וצחוקו המשוחרר הפתיעו אף אותי. פתאום הרגשתי עצמי מיותר לחלוטין. מה לי ולפגישה נרגשת בין אב ובנו? מדוע הנחתי לסקרנות להוביל אותי עד כאן? ואז נתקלו עיני בשני הצעירים, אשר הביטו חליפות באביהם ובסבם המשוחחים בשפה שאינם יודעים, שפה שאולי מעולם לא שמעו את אביהם מדבר בה. קמתי וניגשתי אליהם: "אני אתרגם לכם," הבטחתי, והגבוה שבהם השיב לי בחיוך של תודה.

בתחילה שוחחו סאלם ומשה על הדברים של פעם: חברים, לימודי התורה, אמא שהלכה לעולמה כבר לפני שנים רבות. אחר כך היו גם רגעי מתיחות:

"אתה שומר שבת, כמובן," אמר סאלם.

משה התנועע באי נוחות לנוכח מבטו של האב - שריד מאותו מבט קפדני שבוודאי נתן בו בהיותו ילד רך בשנים.

"בערך," השיב בכנות. "אני מדליק נרות אבל נוסע - "

"נוסע?" הרעים האב בקולו על בנו, ולרגע שבו והיו השניים אב וילד, "השבת היא נשמת אלוהים, כיצד תעז לנסוע?"

סיפוריה של עמה סעדה, מספרת הסיפורים של ילדותי בשמעון הצדיק, עלו פתאום בזיכרוני. יום אחד בנעורי, משראתה אותי עמה סעדה מסתובב בשכונה כנער שפאותיו גזוזות, קראה לי אליה, ולאחר שיחה קצרה סיפרה את הסיפור הבא:

"פעם בא בחור יהודי אל מורי שלום שבזי, ואמר כך: 'כל הזמן אני חושב על ירושלים, כל הזמן. ובגלל זה, אני רוצה מאוד לעלות אליה.'

"'ולמה אתה חושב עליה כל הזמן?' שאל מורי שבזי.

"'בית המקדש שלנו עמד שם, ארמונותיהם של מלכי יהודה ניצבו שם, נביאי ישראל ניבאו בירושלים את נבואותיהם. מקום קדוש מזה לא אמצא, והייתי רוצה לחיות בו.'

'כשמישהו רוצה לעלות למקום קדוש כירושלים,' השיב לו מורי שבזי, 'הוא חייב להיות יהודי טוב, הראוי לכבוד הזה. על כן אשאל אותך: מה אתה מתכוון לעשות כשתבוא אל תוך ירושלים?'

"'ללמוד תורה," השיב הבחור, 'ואחר כך להתפלל, ואחר כך - לצאת לעבוד כדי שאוכל לפרנס את עצמי ולא לחיות על חשבון אחרים.'

"'אם אכן תעשה כך, ובירושלים תעסוק בתורה, בתפילה ובעבודה, אתה ראוי לבוא לשם,' השיב החכם שבזי.

"ואז פנה מורי שבזי הצדה, והחל מתפלל. ואז, לפתע, הופיע בשמים נשר גדול. עוד לא הספיק הצעיר להבין את המתרחש, וכבר ירד הנשר אל האדמה, ועמד למרגלות הבחור, עיניו נשואות לעבר החכם.

"'עלה על גבו," אמר מורי שבזי, והצעיר שם את מבטחו בחכם ועלה על הגב. "אל תפחד," הוסיף החכם, ונתן לעוף הענקי סימן-סתרים.

"הנשר התרומם לשמיים, והביא אותו ישר אל עיר הקודש שבה אנו מתגוררים, ירושלים. ואחרי שהגיע הצעיר לכאן בשלום, כתב מכתבים לבני משפחתו ולמכריו בתימן, וסיפר להם כי טובה הארץ. ואילו למורי שבזי שלח אבני קודש מהרי ירושלים - כי החכם הצדיק שהיטיב להעלות את האחרים, לא הספיק לעלות לארץ-ישראל בחייו."

כך סיפרה לי עמה סעדה, והוסיפה: "כי בארץ ישראל חשובה העבודה - אך חשובים גם תלמוד התורה והתפילה." הבטתי עכשיו באיש המארח אותי בביתו, ויכולתי לראות בעיני רוחי את עמה סעדה מספרת לו אותו סיפור בדיוק. גם הוא הגיע לכאן כילד דתי, והפך למבוגר שומר מסורת. גם אביו, כעמה סעדה, לא אהב את השינוי; אך

יכולת הסיפור הנה מתת נדירה שלא כל אחד ניחן בה, ולכן מביע האב את אכזבתו וכעסו באמצעות קול רם ומבט זועף.

"תרגע, אבא, תרגע," אמר משה. "תספר לי קצת על הבית. מישהו נשאר שם?"

"הכוונה היא שכולם יעזבו," השיב סאלם בזעף.

סאלם גראמה, זאת שמעתי מפיו של חיים, היה המורי של הקהילה בכפרו. לקראת סוף חייו התעשר בעסקי מקרקעין ולא מסיבות כלכליות עזב את תימן. בתקופה שבה נפרד מבנו, בראשית שנות החמישים, התגורר בצנעה - בירת תימן, שלפני מבצע "מרבד הקסמים" היתה בה הקהילה היהודית הגדולה ביותר, ובתי הכנסת שבה המו אדם. למעשה חי שם סאלם עד לפני כמה שנים - יהודי כמעט בודד בין מוסלמים, המקפיד לשמור על התפילות יחד עם מניין דחוק שהצליח לגייס מכל רחבי העיר.

"אבא," שאל משה והיסוס ניכר בקולו. "למה לא באת אתנו אז?"

"קיוויתי להספיק עוד כמה מלאכות," השיב האב כאילו התכונן לשאלה הזאת. "כמה משימות קטנות וזהו. ואז נסגרו השערים..." הוא נאנח. לפתע פנה לעברי ושב לחייך:

"הבן שלך עזר לי מאוד," אמר לי. "אני מאוד-מאוד מודה לו. כל ישראל ערבים זה לזה. לולא היה כן, לא היינו עם מאוחד, ואנה היינו באים?"

ידעתי למה הוא מתכוון: עד השבוע שעבר גר גראמה בדירתו של חיים בארצות הברית, המום מעט מכל הכבוד וההתרגשות שהורעפו עליו. עצם נסיעתו לכאן היתה תוצאה של מספר רב של ביקורים שערך חיים עם חברי ועדה אחרים - חלקם יהודים ממוצא תימני שבהיותם ילדים נאלצו להיפרד מהוריהם, ממש כמארחי-לשעה, משה גראמה. עכשיו, ביושבי מול האב והבן, עדיין התקשיתי להאמין שאותו ביקור אכן נערך, והניב תוצאות טובות כל כך.

בשדה התעופה שבתימן, כך סיפר חיים לי ולשורה ארוכה של מיקרופונים שהושטו לעברו אחרי ששב לארצות הברית, המתינו להם נציגים של הממשלה והעמידו לרשותם רכב וליווי צמוד. אחד מחברי הוועדה, לוי, היה בן אחת עשרה כשעזב את תימן בשנת 1950. עכשיו,

ארבעים שנה מאוחר יותר, היה נרגש: "אתם חושבים שהם יתנו לי לחזור לכאן?" שאל שוב ושוב את חבריו לוועדה, והללו לא יכלו להשיב לו תשובה חד-משמעית.

ואולם, ממשלת תימן טיפלה בנציגי הוועדה כבאח"מים. בשלוש מכוניות לנדובר נלקחו חיים וחבריו לכל מקום שאליו רצו להגיע האורחים מארצות הברית המגלים עניין ער כל כך ביהודי תימן. את פניהם של המבקרים קיבלה קהילה מצומצמת של יהודים חרדים. לכל הגברים היו פאות ועל ראשם - כיפות צבעוניות וגדולות, ממש כגברים המבוגרים בשכונת שמעון הצדיק שבילדותי.

"מי אתם?" שאלו אותם היהודים הללו.

"יהודים, כמוכם," השיבו חברי הוועדה, והושיטו לו מתנה: תיבה ובה ספרי תפילה, ספרי תנ"ך, טליתות ותפילין. עשרים וארבע תיבות כאלה הביאו המבקרים עמם, ומלבד זאת נשאו אוסף של ספרי דת בעבור הרבנים.

"איננו מאמינים," העז אחד הקשישים ואמר בתערובת של עברית וארמית - שפה שבה נהגו היהודים בקהילה התימנית לדבר זה עם זה. "אם אכן יהודים אתם, היכן הפאות שלכם?"

חברי הוועדה החליפו ביניהם מבטים. זה עתה שוחחו על האופן שבו איבדו את יחודם כיהודים וכתימנים ונטמעו בתרבות המערב. לוי הרים את חולצתו והראה ליהודי המקום את הציציות שמתחתיה. גבר צעיר פסע קדימה.

"אם יהודי אתה," אמר, "האם תוכל להנחות את תפילת השחרית?"

"בוודאי," אמר לוי - וחיים וחבריו פנו והלכו בעקבות המארחים אל המקום שבו יוכל לוי להוכיח כי אכן "משלהם" הוא.

"הרב הראשי בתימן בהתחלת המאה היה סבא שלי," החל לוי, "ושורשיי בתימן מגיעים לפחות שלוש מאות שנה לאחור."

"אני הכרתי את סבא שלך!" פסע קדימה אחד מאנשי הקהילה. "אדם יקר היה!" שוב ושוב מיצמץ האיש בעיניו שאורן דועך והולך. היה זה סאלם גראמה - האיש שהכיר גם את סבתי סיתי.

בית הכנסת של היהודים הללו היה קטן ודל, אך היהודים בתלבושתם הצבעונית העניקו לו חיים. לוי פתח ושר פסוקי דזימרה

של תפילת שחרית והמארחים ענו אחריו. התפילה היתה יפה ומרגשת - ובכל זאת, עד שלא קראו ללוי לעלות לתורה, עדיין ניקר ספק כלשהו לגבי יהדותו בלבם: אולי הוא רק ממציא את הקשר בינו לבין הרב הראשי המהולל?

"התפילה שלהם ארוכה מאוד," הדגיש חיים בשובו מאותה נסיעה. "כמו כולנו, גם הם ממשיכים לשמור על המסורת רבת-השנים של קריאת כל פסוק בפרשה תחילה בעברית ואחר כך תרגומו בארמית. וזה, כמו שאתה יודע, לוקח שעות. הם אינם רצים כמונו ממקום למקום. הזמן שלהם אחר - ומה אני אגיד לך, אבא? יש על מה לקנא בהם."

משהסתיים הביקור המרגש ואנו, האורחים השונים, הנחנו לבני הבית להפוך משחקנים לאב ובן השבים ויוצרים קשר חדש-ישן, לא יכולתי שלא לצפות שוב בראיון הטלויזיוני שבו הופיע בני. על הכורסה בביתי, כוס תה חם בידי, הקשבתי לו אומר:

"מאז סגרה תימן את שעריה בפני היהודים בעקבות המהפכה בתימן, בשנת 1962, אף יהודי לא עזב את תימן. אולי היו כאלה שנטשו אותה בחשאי, אינני יודע; אבל בגלוי, בחסותה של הממשלה - איש לא עזב. יהודי תימן נמצאו במצוקה של ממש: סגורים ומסוגרים, אין יוצא ואין בא. ללא קשר עם משפחותיהם בארץ, אף באמצעות מכתב או טלפון. מדינת ישראל לא עשתה דבר ממשי כדי לבוא לעזרת המשפחות החצויות; המוסדות היהודיים בארצות-הברית לא התעניינו בגורלה של שארית הפליטה; וכך נוצרו משפחות חצויות: אבא ואמא כאן, הבנים שם. והנה, היום, בפעם הראשונה מאז, ניתן ליהודי לצאת בברכתה של הממשלה התימנית."

שמחתי לראות את חיים על מסך הכסף, נלהב ומעטר את סיפורו בתנועות ידיים גדולות. אכן, חיים לא ירש ממני את ראיית השחורות שלי - ואולי טוב שכך.

"עד שהתחלתי לכהן כיושב ראש הוועדה הבין-לאומית להצלת יהודי תימן בדצמבר 1988, לא ידעתי כלל שיהודים עדיין חיים בתימן," סיפר חיים למגיש ולצופים. "חשבתי שכולם עזבו במהלך מבצע 'מרבד הקסמים' שנערך בסוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים - "

"איך בכלל הגעת לוועדה?" קטע המנחה את דבריו.

"דוד שוקר, יושב ראש הוועדה בארץ, הגיע לארצות-הברית במטרה לעזור לשארית הפליטה, וחיפש אדם אקדמאי ממוצא תימני שישמש כיושב הראש שלה. הוא פנה אלי ושיכנע אותי לקחת את התפקיד. כך נודע לי שמאות יהודים לא עזבו במהלך 'מרבד הקסמים' וחיו בכפרים סמוך לעיר סעדה - בצפון הכפרי של תימן, סמוך לגבול ערב הסעודית. אני חושב שהסיבה לכך היא שבזמן 'מרבד הקסמים' ומעט אחריו רובם פשוט לא יכלו להגיע לשדה התעופה מסיבות שונות."

"בשביל מה, בעצם, באתם?" הקשה המנחה.

"באנו לבנות להם בתי ספר, להביא להם ספרי קודש ולהחיות אותם מבחינה תרבותית. בסך הכול מונה הקהילה היהודית בתימן כ-1400 איש וגילם הממוצע קרוב לשלושים. יש בהם כמה מאות ילדים. למשפחה הממוצעת יש שישה ואפילו שבעה ילדים."

"האם הממשלה החדשה בתימן מציבה מגבלות על הדת היהודית?"

"לא; היהודים מתפללים בקבוצות קטנות בבתיהם. הם חיים בין הערבים ב-11 כפרים - כ-150 יהודים בכל כפר. למעשה, כולם קרובי משפחה שם. נישואי בני הדודים נפוצים מאוד ואיש אינו מתחתן עם לא יהודים. כיוון שכך יהודים מכפרים רבים נפגשים לארועים משפחתיים חשובים כגון חתונות."

"ומה לגבי מנהגיהם?" שאל המראיין. "האם הם דומים לאלה שלנו?"

"לכעשרה אחוזים מהגברים, ואולי יותר, יש יותר מאשה אחת," השב חיים. "והנישואין נעשים באמצעות שידוך. המשפחות קושרות את גורל בני הזוג זה בזה בהיותם בני 13 עד 14 בלבד. רק במהלך ארועים חגיגיים כאלה נוהגים יהודי תימן לשחוט כבש ולהגישו לשולחן. בדרך כלל הבשר היחיד של יהודי תימן הוא עוף. כל הבשר שנאכל כשר, ובכוונתנו להביא לשוחט שלהם סכינים חדשות כדי להקל עליו את המלאכה."

יהודי תימן, המשיך חיים ואמר, חוגגים את כל החגים היהודים ושומרים בקפדנות על השבת, כולם בעלי צמא עצום לידע שלא קיבלו

כילדים. אולי מפני שהיו צריכים ללכת לעבוד בגיל צעיר כדי להשתדל לתמוך במשפחותיהם, ואולי מפני שמרבית המחנכים עזבו במהלך מבצע מרבד הקסמים - אבל הם צמאים ללימודים וחכמים ביותר."

"ואיך רמתם הכלכלית?"

"הם חיים בנוחות. שבעים אחוז מהם צורפים, והם תכשיטני הכסף היחידים בתימן."

לא יכולתי שלא לחוש גאווה על שבני שלי עמד בראש מבצע חשוב כל כך. זכרה של הפגישה שזה עתה הייתי נוכח בה, עדיין היה חי בלבי.

מאוחר יותר עבר סאלם גראמה ניתוח עיניים באחד מבתי החולים בארץ. הניתוח, שניתוחים כמוהו אינם נעשים כלל בתימן, הם מהסוג הפשוט והשכיח בישראל. בעקבותיו השתפרה ראייתו של האיש בהרבה. באותו חודש נסע חיים שוב לתימן, הפעם עם חבר הקונגרס סטיבן סולרס. סולרס, חבר בוועדת יחסי החוץ של בית הנבחרים, הוא חבר של כבוד בוועדה למען יהודי תימן. היה זה הנציג הרשמי הראשון של ארצות הברית שבא לבקר את יהודי תימן. באדיבותה, דאגה הממשלה התימנית להטיסו אל אחד מהכפרים שליד סעדה, שם פגש שישים וארבעה יהודים בגנו של בית המלון הקטן שבו התארח.

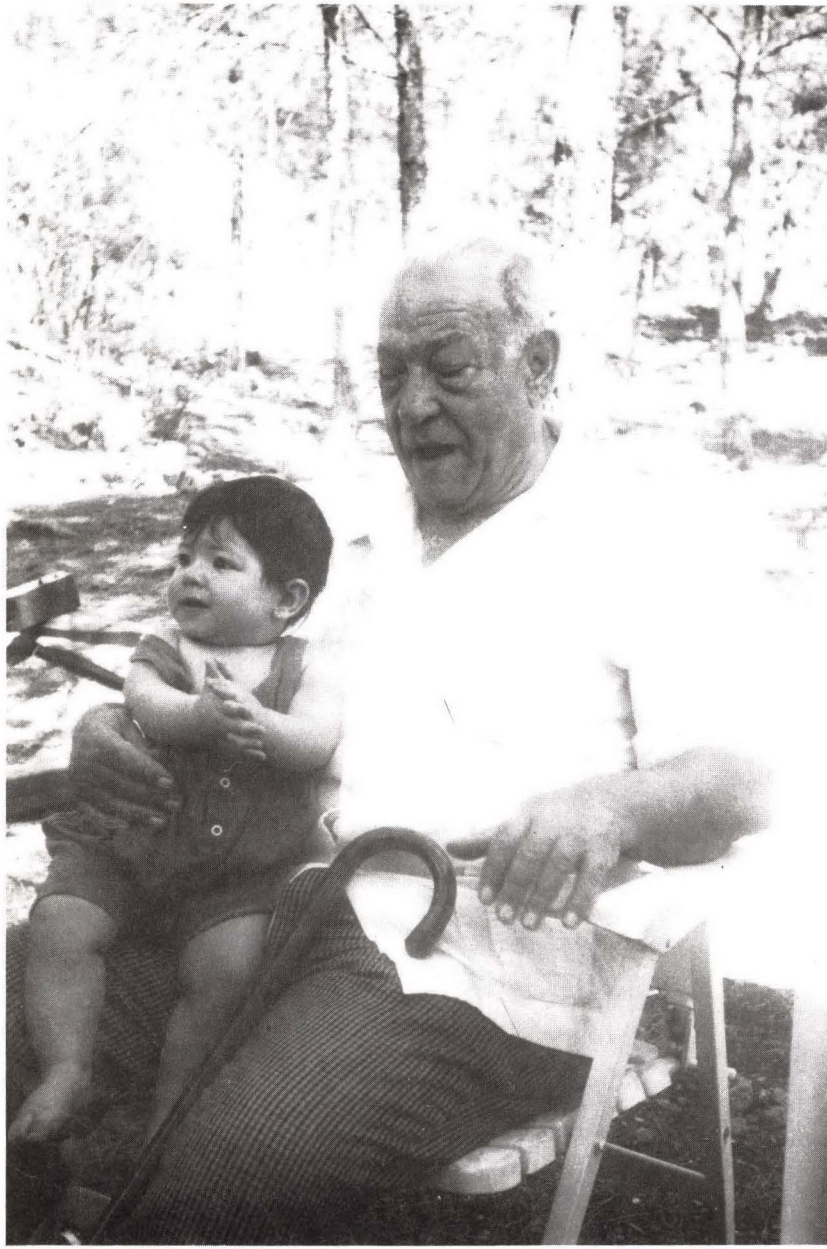
"לכבוד הוא לנו שמלך היהודים בא לראותנו," קידם את פניו אחד מחברי הקהילה. הביקור, שגם מושל סעדה נכח בו, גרם לתימנים לחרוג ממנהגיהם ולספק כיסאות לכל הנוכחים. סולדס דיבר אנגלית ולוי תירגם את דבריו לאנשי הקהילה. הוא הבטיח להפוך את הקהילה לגדולה ופורחת.

ואני, צופה מרחוק בקשרים החדשים שמתווה בני חיים עם תימן, מצאתי עצמי חושב: מה היו עמה סעדה או אבי, עליהם השלום, אומרים אילו ראו את הנס המתרחש כאן עכשיו? אפילו סבתא סיתי, שבאה מחלב ולא מתימן, היתה מתמלאת גאווה אילו ראתה כיצד סגר הנין שלה חיים את המעגל וחידש את הקשר האבוד עם תימן. ואסתר, רעייתי, מה היית את אומרת?

ובקשרים שיצר חיים עם תימן, אני רואה מעין מעגל; מעגל שנפתח בסוף המאה שעברה, הגיע לשיאו באמצע המאה הנוכחית,

והריהו שב נסגר עתה, כשכולנו שבים ומתאחדים. לא כן, אסתר? אינך חייבת להזדרז להשיב לי, יפתי. אינך חייבת לענות דבר. אדם זקן אני היום, ו-84 שנים חייתי בעולם הזה. עוד זמן לא-רב, אסתר, אזכה להתאחד עמך ולשמוע את התשובה בעצמי.

ירושלים, ראש השנה תשנ"ז

Joseph ben Hayim Tawil

The Rose And the Thorns

With

Hayim ben Joseph Tawil

Gal, Dan, and Ro'ee
Publishers, Jerusalem
1997

TUTTLEMAN LIBRARY OF GRATZ COLLEGE
Melrose Park, PA

יוסף בן חיים טוילי

השושנה והחוחים

נדפס בדפוס ציון - ירושלים
עיצוב עטיפה י.י. גרוס

©
כל הזכויות שמורות

תשנ"ז - 1997